

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

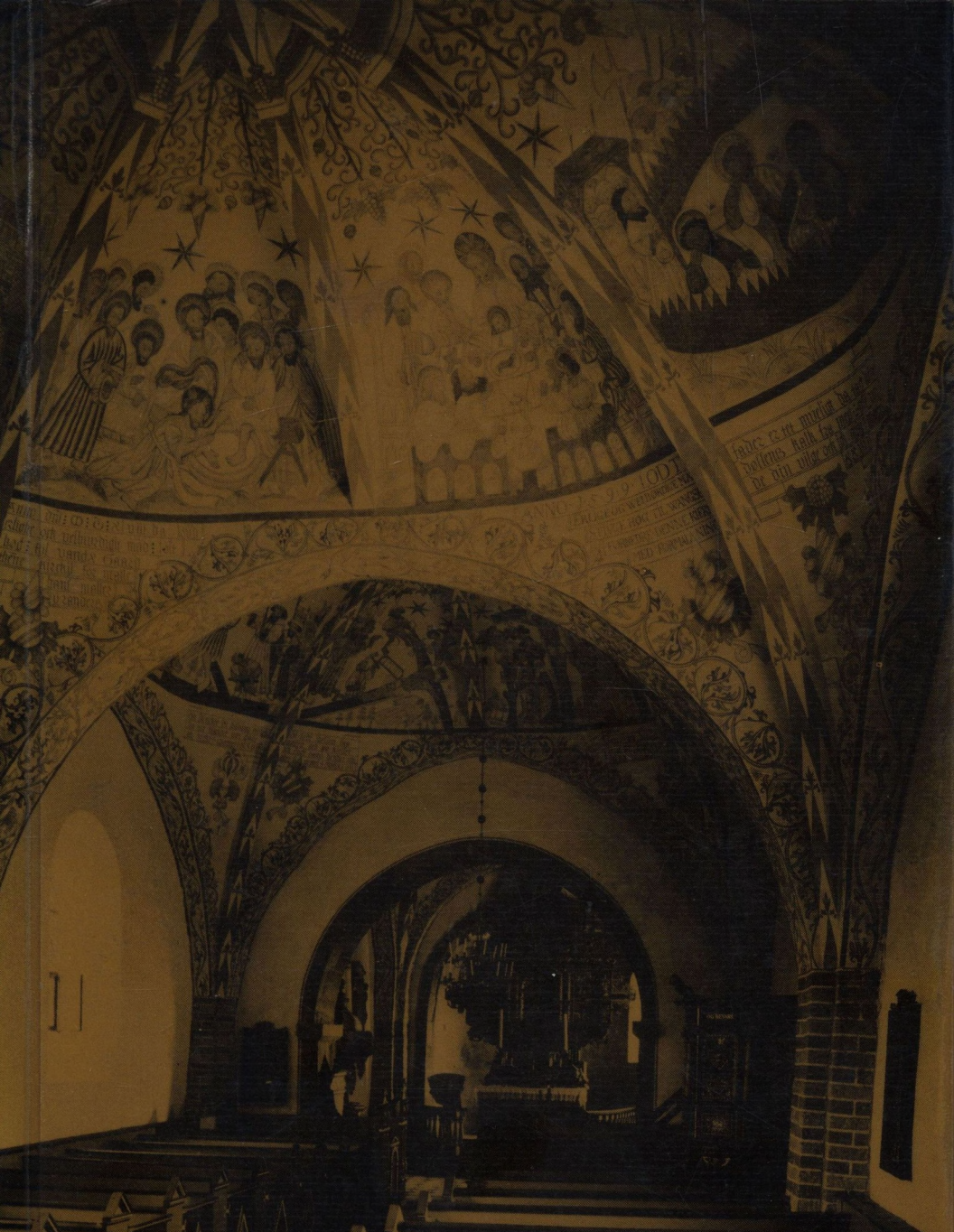
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Kirkehistoriske
Samlinger 1985

**Kirke
historiske
samlinger
1985**

**Kirkehistoriske Samlinger udgives af
Selskabet for Danmarks Kirkehistorie under
redaktion af Knud Banning, Carsten
Brengaard og Christian de Fine Licht.**

Kirke
historiske
samlinger
1985

**Printed in Denmark
by Special-Trykkeriet Viborg a-s**

ISBN 87-500-2598-8

Udgivet med støtte fra J. Oskar Andersens legat.

Indhold

Muren om Israels hus. Carsten Breengaards disputats. Af † Niels Skyum-Nielsen	7
»In marca vel regna Danorum« En diplomatarisk analyse af forholdet mellem Danmark og Tyskland under Harald Blåtand. Af Niels Refskou	19
»Fru Agnes, fordum de danskes dronning« Af Steen Ivan Hansen	35
Tradition og fornyelse. Kalkmalerierne fra 1548 i Sulsted kirke. Af Eva Louise Lillie	49
Bibelens personnavne på dansk. I reformationsårhundredet og nu. Af Bent Noack	81
Wittenberger-katekismen i Danmark og Norge. Hvordan en krypto-calvinsk katekismus gik over til den lutherske ortodoksi. Af Jens Glebe-Møller	101
Et gejstligt håndgemæng 1676. Af Adolf Sommer Nielsen	111
De slesvigske sprogreskripter fra 1851 for Evangelisk Alliances forum. Af Asger Nyholm.	121
Grundtvigs brev til Det britiske og udenlandske Bibelselskab. Et brev om Lindbergs bibeloversættelse og om apokryferne. Af Felix Olafsson	145
Harald Stein: »En Fremstilling af de Forhold, der bevirkede min Afsked fra Diakonissestiftelsen« Af Lise Lotte Kjær	151
Af valgmenighedspræst Anders Nørgaards erindringer. Studietiden og de første præsteår. Af Knud Banning	177
Et brev fra Otto Møller. Af P. G. Lindhardt	201
I 1934. Fra Tidehvervskredsens opgør. Af P. G. Lindhardt	203
1984 – en oversigt. Af Leo Kamstrup Olesen	221
Register	269
Forfatternes adresser	277

Muren om Israels hus

*Carsten Breengaards disputats*¹

af † *Niels Skyum-Nielsen*, 1. opponent ex officio

Det foreliggende arbejde er usædvanligt. Det ændrer ved nogle opfattelser af Danmark i 1100-årene, som er antaget af de fleste. Ændringerne gennemføres på en søndertrampende måde.

Dr. Breengard har kaldt de opfattelser, han løber storm imod, for Weibull-syntesen. Dermed sigter han til Lauritz Weibulls grundlæggende indsats, manifesteret i hans artikel fra 1928 i det nystiftede »Scandia«: *Nekrologierna från Lund, Roskildekrönikan och Saxo, Grunddrag i Danmarks historia under det 12. århundradet*. Lauritzes indsats blev fulgt op af en kreds af forskere: broderen Curt Weibull, eleven Sture Bolin, vennen Erik Arup, dennes åndsfælle Hal Koch og adskilligt flere, bl.a. Arups elev Aksel E. Christensen og enkelte andre i følge med denne. Det er i korthed den fra 1930 til 1970 førende falanks af middelalder-historikere, der må stå for skud. De segner alle som én, fordi de har forsvoret sig til grundsynet bag 1928-afhandlingen. De har tillige med forskellige variationer bekendt sig til Curt Weibulls forsøg på at udelukke Saxo som historisk beretning – undtagen når han selv eller hans broder gjorde det.²

Weibull-syntesen bestemmes af dr. Breengard omtrent således. I bunden ligger Arups syn på en oprindelig lighed i samfundet. Bønder og folk var mere eller mindre sammenglidende størrelser; de forstod at organisere sig, særlig på tinge, som ligemænd indbyrdes. Kongen brød ind som en tyrannisk tvangsmagt, men blev århundredet igennem holdt i skak af kirken. Dér fostredes de samfunds-opbyggende idéer, og derfra kom lederne, særligt ærkebisperne, som skabte den højere struktur i datidens samfund. Hal Koch så kongemagten som stærkere end Arup, men kunne ellers stort set tilslutte sig. Så vigtigt var det politiske grundsyn for ham, at han opgav at forklare og forsvare Eskil som datidens katolske kirkeleder i Danmark med de forskelle eller urimeligheder, det måtte medføre i forhold til Kochs egen tid, fremfor alt i synet på helgendyrkelsen. Med særstandpunkter og forbehold gjaldt denne tilslutning de nævnte forskere i falanksen og flere med dem.

Den nævnte syntese sammenstiller verdslig frihed og lighed (demokrati) med en kirkelig frihedsbevægelse (gregorianisme). Det er de lyse

magter. Modsat dem står den anti-demokratiske kongemagt med en anti-gregoriansk nedkæmpelse af kirken som et af sine mål. Det er denne dystre magt, der åbenlyst og skjult udkæmper sine slag – for *regnum* (kongedømme) og mod *sacerdotium* (præsteskab). Disse magter er klart konfronteret med hinanden. Et samarbejde kendes ikke – og et samvirke først fra 1170, da ærkebiskop Eskil med rystende hånd må gå på akkord og tinge med voldsmagten i skikkelse af kong Valdemar den Første.

Dr. Breengaards afhandling omspænder tiden 1050-1170 og går indledningsvis til attack på Lauritz Weibulls afhandling fra 1928. Efter at denne barriere er knust, er vejen åben for en ny og frisk fremstilling af dansk kirkehistorie og almen historie i det nævnte åremål. Den går først frem til 1075 (i afsnit II, kaldet forspil eller »Præludium«); den iler videre med hovedafsnittet om tiden 1076-1134 (i afsnit III, om vanhelligelse og krigen, betegnet »Fra sacrilegium til kongefejde«). Endelig rundes der af med årene 1134-1170 (i afsnit IV kaldet »Fra kongefejde til helgenfred«). Den bærende tanke er denne: kirken og dens mænd var som udkant-gruppe i samfundet udsat for storbøndernes og høvdingenes overgreb og vold. Kun kongemagten havde kraft til at værne dem og kirken. Den var »muren om Israels hus«. Den murede ikke af en fager lysengel – i skikkelse af den stærkt tilskårne og moderniserede ærkebiskop Eskil, hvad der er en ledende tanke for Lauritz Weibull og Hal Koch.

Målet for Lauritz Weibulls arbejde fra 1928 var at forstå mindebøgerne fra Lund, *Necrologium Lundense* og *Liber daticus vetustior* til bunds. Han samlede sin interesse om dødenotitserne for medlemmerne af kongehuset. Han mente, at *Necrologium Lundense* med sin »mindeliste over brødre« (*Memoriale fratrum*) kun havde gyldighed indtil anlægget af *Liber daticus* i 1145. Notitserne overførtes i reglen fra den ældre til denne nye bog. Afvigelser havde derfor krav på særlig opmærksomhed. Sven Estridsen og hans sønner Knud 4. den Hellige, og Erik 1. Ejegod samt Knud Lavard overførtes ikke, hævder Lauritz. Helgenen Knud Konge indførtes først i *Liber daticus* efter 1170 – snarest efter at Eskil var veget pladsen som dansk ærkebiskop, altså efter 1177. Den anden helgen, Knud Hertug, fik først plads i bogen i begyndelsen af det 13. århundrede. Bag denne kamp mod to helgener, som er officielt indskrevet i den katolske kirkes helgenliste (kanoniseret) af gregoriansk sindede paver, står ikke en fanatisk lutheraner, men en religiøst indifferent svensk professor. Han skyder den gregoriansk sindede og pavetro ærkebiskop Eskil frem foran sig. Men derved krænker denne Eskil bønnen i *Necrologium Lundense* fra ca. 1123: »gid alle

Guds helgener må gå i forbøn for os syndere hos Gud Vor Herre, så at vi kan fortjene med dem at arve det evige liv«. ³ Mod denne lodrette anakronisme har Alfred Otto og jeg allerede for ti år siden skrevet og protesteret. ⁴

Det er derfor til en vis grad åbne døre, som forf. slår ind. Han gør det imidlertid tungt og grundigt og på basis af en omhyggelig palæografisk undersøgelse. Det sker tillige med knubs og spark og med brug af den nihalede kat over for forskere, der afviger blot en anelse af en my fra hans egne synsmåder.

Lauritz Weibull har formuleret det sådan, at »Eskil stod som muren kring Israels hus« (s. 26). Hans påståede udelukkelse af den officielle helgen Knud Konge knytter sig til en tolkning af de notitser, som er anført i Liber daticus under Knuds dødsdag den 10. juli (planche xx-xi). I forbindelse hermed bestemmer dr. Breengaard de to mindebøger fra Lund i henhold til deres genrer. Necrologium Lundense med sit memoriale fratrum er en ren dødebog, netop et necrologium. Liber daticus er en sammensat martyrbog, et martyrologium, og en dødebog; men martyrbogen er det tilgrundliggende. Det ville derfor være en fejl mod genren ikke at indskrive en martyr som Knud Konge i martyrbogens tekstdele. Det er da også sket, omend med mindre skrift. Som forlæg for notitserne til den 10. juli har man i Lund sandsynligvis haft et udenlandsk forlæg uden den nye martyr Knud Konge. Da pladsen var tilmålt for alle årets dage, måtte skriften om den nytilkomne naturnødvendigt blive formindsket. Men hvornår indførtes notitsen om Knud Konge? Det er umuligt at sige med sikkerhed, d.v.s. at Lauritz Weibulls hævde af, at der ikke er indført en tekst om Knud ved anlægget af Liber daticus i 1145 ikke kan underbygges (s. 33). Ydermere er det bombesikkert, at Knud ikke er slettet i Necrologium Lundense (som påvist af Alfred Otto, se planche ix). Påstanden om at Eskil, der tiltrådte i 1138, udelukkede landets første helgen fra at blive ihukommet i den kirke, helgenen havde grundlagt og beriget, bølger bort i den blå luft.

Erik 1. mindes sammen med Knud. Og Lauritz Weibull har ved sit indgreb mod gudstjeneste-ordningen i Lunde domkirke under 10. juli skaffet sig af med to »sorte« konger. I Necrologium Lundense stod og står Eriks minde hædret ved, at han skaffede sit ærkesæde palliet. Uden pallium kan ingen udøve det ærkebiskoppelige embede. Hvilken glans faldt der ikke gennem Eriks indsats over alle indehavere af ærkestolen! – Under dagen for slaget ved Hammer den 4. juni 1134 (tidligere efter yngre kilder kaldt slaget ved Fodevig) er prins Magnus Nielsen indført med en anden hånd end den anlæggende nekrologie-hånd

(planche xvii). Det samme forhold var en hovedstøtte for Lauritz Weibulls tanke om, at hånden ikke kunne have arbejdet i 1145 – at den havde skubbet helgenen Knud Konge ud, og at Eskil var manden bagved. Nu slutter han intet lignende ved Magnus Nielsen. Han skal bankes ren, så at han kan indgå i Lauritzes »hvide flok«.

Under den 18. september optræder »den sorte« Erik 2. Emune. Lauritz Weibulls antagelse ad, at vurderingen i *Liber daticus* ændredes til det voldsomt negative er gal. Notitserne skulle give retningslinjer for kirkens messetjeneste. Deres indhold måtte derfor principielt være positivt. Ændringerne i notitsen kan umuligt være sket i Eskils tid, da hirdmandens drab endnu stod at læse i *Liber daticus* omkring 1270, da den yngre *Liber daticus Lundensis recentior* blev anlagt (s. 40). Det er en fin iagttagelse, at kongens navn i *Liber daticus* begynder med et stort, forsiret *E*. Dr. Breengaard antager, at kongen derved skulle sidestilles med martyrer. Hans tanke løber videre i retning af, at Erik 2. skulle paralleliseres med martyrkongen Knud (s. 43).

Notitsen om den 7. januar med drabet på Knud Lavard, som står i *Necrologium Lundense* (planche iii), mangler i *Liber daticus*. Det skyldes ganske sikkert, at de to bøger brugtes side om side i en lang årrække. Det mener Alfred Otto, og forf. slutter sig hertil, dog uden at nævne sin forgænger. Der indførtes notitser i *Necrologium Lundense* endnu i 1160'erne. Dr. Breengaard skal derimod have ros for her og andetsteds at have brugt fluorescerende lys og således bragt sig på højde med moderne teknik. Derimod har han ikke ved sine adskillelser mellem de forskellige skriverhænder benyttet moderne palæografisk metode ved nøjagtigt at angive hvilke bogstaver og forkortelses-tegn, han støtter sig på.⁵ Konkluderende siger dr. Breengaard, at Lauritzes tolkninger indebærer så mange inkonsekvenser og fejl, at de kun kan skyldes ønsket om at nå et forudbestemt mål – nemlig opdelingen af de ledende skikkelser i Danmark i bukke og får. Men tidens politiske storme afspejler sig dårligt nok i de to mindebøger fra Lund, og da slet ikke, som Lauritz mener, i et for og imod.

Hvor beundringsværdig Lauritz end er, må han i den nye bog tåle at blive knuffet med. Hans bord bliver væltet og hans stol omstødt, som var han en simpel duekræmmer. Det skulle egentlig de mange genier sysle lidt med, som for tiden arbejder med historiografi: hvordan kan det gå til at ravgale synspunkter vinder bred tilslutning. Alfred Otto og andre har været i gang med kritik. Den har teknisk set rettet sig mod Lauritzes ubegrundede udmønstring af *Necrologium Lundense* efter anlægget af *Liber daticus* i 1145. Historisk set har den slået ned på opmalingen af den danske ærkebiskop som helgenhader par excellen-

ce. Men dr. Breengaard er den første, som er gået i bredden og dybden. Han har i metodisk henseende let spil. Lauritzes synspunkter er som andre tolkninger og konklusioner kun begrundelses-påstande. De har ikke gyldighed, medmindre de kan begrundes. Ved kildernes synspunkter drejer det sig derimod om omstødelses-påstande. Saxos fortælling om Eskils oprør mod Erik 2. har gyldighed, indtil hans påstand kan omstødes. Det har jeg søgt at gøre under henvisning til Saxos tendens imod ærkebisp Eskil.⁶ Det er fulgt af dr. Breengaard.

Med Roskildekrøniken er dr. Breengaard nået frem til en af de mest diskutererede kilder i vor historie. Den tåler i denne henseende sammenligning Med Øm klostres krønike, der hvæser af chikane, og med Yngre Sjællandske Krønike, der hyler efter verdens undergang. – Det er hævdet af Lauritz, at de indbyrdes kæmpende idéer, som anes i glimt i dødebøgerne fra Lund, folder sig fuldt ud i Roskildekrøniken og Saxo. Dr. Breengaard sætter spørgsmålstegn herved. Han nævner Erik 2. Emune, som efter hans egen korrekte tolkning har fået en rosende omtale i Liber daticus (s. 39-44), men en nedgørende i krøniken. Lauritzes tanke om, at Eskil står bag krøniken, må opgives (s. 51). Den er ligeså vrang som påstanden for to generationer siden om, at det var Absalon. Det fremførtes i den tid, da Absalon var på mode.

I den kritiserede syntese optræder de hvide helte, og så de andre. Skurkene vil have kongemagten voldeligt styrket på folkets og kirkens bekostning. De hvide kæler for folkets og kirkens frihed og vil have kongemagten bundet. Sven 2. Estridsen påstås at havne i den sorte klynge, fordi krøniken fortier hans kirkelige indsats. Denne slutning fra tavshed (*e silentio*) kritiseres med føje af dr. Breengaard. – Skurk bliver naturligvis også Knud 4. den Hellige, ja en tyran. Lauritz tolker krøniken ud fra Saxo, der fortæller, at endog nogle af hans samtidige betvivler Knuds værdighed som helgen. Dr. Breengaard regner det for »et objektivt faktum«, at Knud ville bryde med væsentlige elementer i det gammeldanske samfund. Weibulls syntese fortolker ikke, men overfører og indlægger fremmede problemstillinger i de danske tekster (s. 56). Det er i korthed sådan, at de i 19. århundrede tiljubede konger bliver kastet i gruset. Modsat fremhæver Weibull-tilhængerne de vege og svage konger som Oluf og Niels. Men dr. Breengaard viser, at Roskildekrønikens vurderinger er uden den faste linje, som tilslutning til partier eller ideologier ville kræve (s. 60). Han tager i stedet bisperne frem. Han når frem til, at krøniken arbejder med interesser i to lag. Det er den sjællandske gejstlighedens sociale kår, der ligger ham på sinde. Roskilde-gejstlighedens sociale og materielle kår står i brændpunktet. Lauritz har den opfattelse, at bispeidealet peger frem mod

hans egen helt, ærkebiskop Eskil. »En sådan idealiserende, personcentreret tolkning er uholdbar« (s. 63).

Dr. Breengaard vender tilbage til kongerne og afviser punkt for punkt den traditionelle opfattelse. – Trængselstiden har rejst sig gennem de sidste 50 år, fra mordet på Knud i 1086, viser krøniken. Det vigtigste anliggende for krøniken er en fordømmelse af hævnfejden, »en af de solideste retlige institutioner i det gammeldanske samfund« (s. 70). Både folk og gejstlighed bliver ofre for denne fejde, når hævnen river kongemagten med sig. Kongens magt bliver det sociale værn for gejstlighed og menighed (s. 70). Dr. Breengaard mener afslutningsvis, at krøniken skriger en protest ud mod den kristne menigheds kår i Danmark. Den er et nødråb fra en stærkt udsat gruppe.

Det fine ved denne tolkning er, at den både forklarer krønikens sorg over drabet på Knud Lavard – og dens sorg over hans drabsmands fald i Hammerslaget i 1134. Men, der bliver »ensidigheder« nok tilbage for nu at citere Johannes Steenstrups berømte ord om Roskildekrøniken (»en galdesyg særlings ensidigheder«). Hvorfor omtaler krøniken ikke indførelsen af tiende? Når den nu skal lægge så megen vægt på den roskildensiske og sjællandske gejstligheds materielle kår? Her er milepælen, hvor vejene skilles. Tiende er det allervigtigste grundlag for kirke og gejstlighed igennem hele middelalderen. Det kan forf. ikke klare eller forklare.

Knud 4. den Hellige agiterede for indførelsen af tiende, som *Passio* beretter. Hvorfor har krøniken ikke det med? Det har den måske også, men på en kirkefjendsk måde. Den taler om »en ny og uhørt lov« om en tvangsskat. Den skulle pålignes alle betalingsdygtige sjællændere. De kaldte den hånligt for »næsegæld«. Er det den bedste gave til kirke og gejstlighed tegnet i et vrængbillede? Hvis ikke, hvad er det så for en skat, som bragte Knud i døden?

Den oh så socialt tænkende anonyme forfatter af krøniken synes slet ikke selv at have haft brug for tiende. Den indførtes netop i hans tid, da den upopulæreste del, bispetienden, er udtrykkeligt dokumenteret i et brev af 1135. Da anonymen hegler konger og flere bisper igennem, er ligeglad med det enormt vigtige grundlag for gejstlighedens materielle kår (s. 68) og fråder af misundelse mod Lund (hvis ophøjelse til ærkesæde forties), har jeg ment, at han »synes at være partigænger for en sjællandsk høvdingeslægt«. At høvdingene stod fjendsk over for tiende til kirken må antages som en selvfølge. Det ser vi af de skånske rejsninger mod bispetienden i 1180'erne og af »folkets« trussel om at stene bispem af Ribe for samme sags skyld tyve år senere. Med sin totale ligegyldighed over for (eller direkte fjendskab) mod tienden repræsen-

terer anonymen en skattenægter-holdning, der var typisk for storbønder og høvdinge.

Og hvem har indsat ham i hans gejstlige embede eller undladt at drive ham ud derfra? Forf. synes at opfatte ham som kannik i Roskilde. I så fald må samfundets vilkår dengang holdes i erindring. I 1136 sluttedes/fornyedes broderskabet mellem tre gejstlige stiftelser i Lund og Dalby. Den, der vælger et strengere liv eller forfremmes, skal nyde broderskabets åndelige goder. Ligeledes den, som *nimia paupertas. aut ira principum ut assolet loco cedere compulerit*⁷ (»alt for stor fattigdom eller stormænds vrede, som det gerne sker, tvinger bort fra pladsen«). Her er høvdingenes luner eller vredladne stormænd angivet som det, der normalt driver kannikerne i Lund bort fra deres præbender. Dette til eftertanke vedrørende den manglende ligevægt hos forfatteren til Roskildekroniken. Men tekststedet, som ikke synes benyttet af forf., passer fortræffeligt ind i hans syn på Danmark, hvor gejstligheden må søge beskyttelse hos kongemagten imod de lokale stormægtigheder rundt om i landet.

I sit næste kapitel om »augustinsk kristendom« har forf. en forgænger i Jette Dissing. Hendes fortrinlige afhandling om: »Augustinsk« terminologi i danske kilder til den begyndende højmiddelalder nævnes kun i litteraturlisten, ikke i tekst eller noter. Hun gennemprøver de mange kilder en for en og finder, at alene Odense-litteraturen er præget af augustinismen. Det fører hun tilbage til forfatterens nationale oprindelse i England.⁸

Så udbredt som Lauritz Weibulls tanker om to-parti-systemet har været, er det nyttigt atter en gang med dr. Breengaard at læse en velargumenteret afvisning. S. 78 skriver han lidt bidsk: »Først antages samtlige kilder at være bestemt af en ideologisk konfrontation. Og derefter overtages den formodede ideologis egen forklaring på de historiske fænomener af historikeren som historisk tolkning. Det siger sig selv, at en sådan metode er fundamentalt ufugtbar, fordi den ikke kan komme fri af den rene reproduktion«. Når Hal Koch driver idéen (gregorianismen) til sin spids, er det »en klar idealistisk historieopfattelse«. Metode, forudsætninger og begrebsbestemmelse er af en sådan karakter, at undersøgelsen kommer til at forløbe inden for et lukket system (s. 79).

Nu følger den historiske udvikling i kronologisk rækkefølge og først tiden 1050-75. Dr. Breengaard optræder som »profanhistoriker« med en særlig interesse for kirkens anliggender. Det er dygtigt gjort og indeholder udmærkede magtpolitiske ræsonnementer (s. 89-93), omend fejlslag forekommer.⁹ Biskop Ricwal i Lund reduceres i betydelig

grad og ses ikke med moderne historikers himmelvendte øjne (s. 103). Afslutningsvis roses Ole Fenger for hans vigtige studier over fejdens forudsætninger i det gammeldanske samfund. Som sædvanlig viser forf. sig som en Risflengius, der ikke kan rose uden samtidig at kritisere og prygle løs på den, han har lært noget af. – Gregor 7. indså, hedder det spotsk, betydelig hurtigere end moderne historikere, at ideologier ikke kan overføres uændret uden hensyntagen til sociale forhold (s. 107).

Det mest spændende afsnit følger derefter »Fra sacrilegium til kongefejde«. I forhold til det oprindelige manuskript har dr. Breengard i vid udstræning flyttet latinske citater væk fra teksten og ned i noterne. Det har han gjort vel i, da det utvivlsomt vil sikre ham en større læserkreds end ellers. Det latinske *sacrilegium* er dog bibeholdt. Det er som ukendt låneord uden den gru, som »vanhelligste« eller »helligbrøde« lader ane, når det urørligste tabu bliver brudt, idet en kirke overfalder af bønder med knipler, sværd, spyd og sten. De myrder kongen, skamferer liget og hugger hirden i småstykker. – Dette har Weibull-syntesens folk søgt at snakke sig udenom på deres »skizofrene« måde (s. 128). Dr. Breengard kalder derimod de voldsomme begivenheder »et dobbelt martyrium – kirkens og kongens« (s. 140), en flot og træffende sammenfatning.

I den forbindelse undersøger forf. Knud 4. den Helliges gavebrev til Lunde domkirke af 1085 den 21. maj. Da jeg i 1948-49 i otte måneder arbejdede dagligt sammen med Lauritz Weibull i Lund på »Diplomatarium Danicum« 1053-1169, kan jeg nævne, at vi begge var aldeles enige om, at teksten til 1085-brevet var uangribelig, trods Arthur Køchers indlæg. Lauritz skrev indledningerne, således også til gavebrevet, og gjorde det prestige-givende, mens jeg havde ansvaret for »alt på latin i bindet«, som Lis Jacobsen senere formulerede det. Køcher kunne gerne være skudt i baggrunden, hvis blot forf. havde medtaget Kristian Halds indlæg, som der virkelig er »gods i«. ¹⁰ – Atter finder jeg i dr. Breengards værk grund til at glæde mig over, at han fremhæver meddelelsen i *Passio* om Knuds forsøg på at påvirke folk, så at de »lovede« (*voveret*) og dernæst betalte »førstegrøder eller tiender« (s. 147-48, jævnfør note 92). Det er realistisk at arbejde således med denne kilde, efter at vrængmasken fra den forrige generation af historikere er revet af den. Knuds kongedømme får, idet han leger med ilden, revolutionær karakter (s. 148).

Der fortsættes med Oluf og det på en langt mere spændende måde end i de skematiske fremstillinger hos Arup og Koch. Over for det dobbelte angreb på kirke og konge i overfald og mord stiler gejstligheden mod en kriminalisering af begivenhederne (s. 159). Det blev by-

dende nødvendigt under hungerkatastrofen efter Knuds død. Folket skulle påvirkes til at gøre bod, som allerede Gregor 7. havde forlangt det af danskerne i misvækst-år, i stedet for at de da forfulgte præster og kvinder. Knuds ben blev gravet op og gennemgik en ildprøve. Siden blev de år 1100 flyttet til altret. – Vi er nu fremme ved kong Erik. Unødvendig og uden støtte i kilderne er forf.s antagelse af, at Erik rejste til Jerusalem som udtryk for, at han var blevet pavens vasal (s. 173-75).

Med kong Niels nærmer vi os klimaks. Ufattelig er den jongleren med Roskildekrønikens ord om Niels, som Weibull-syntesens folk har gjort sig skyldig i. *Mansuetus et simplex, minime rector* betyder »jævn og ligefrem, mindst af alt en regent«. Dr. Breengaard står heldigvis på en filologisk forståelse uden at ville liste sine tolkninger ind som bundfalske oversættelser (Arup har oversat *simplex* ved »retsindig«!).¹¹

Fin er igen tolkningen af Nielses frihedsbrev for Knuds kloster i Odense. Med ordet »blanko-check« viser dr. Breengaard hen til det enestående, at frihederne endogså gælder klosterets nyrehvervelser i fremtiden. Han burde dog, netop for sit grundsynspunkts skyld have dvælet ved den sidste sætning. »Den vold, som er påført brødrene, og som kaldes *aftunc*, skal bødes med 6 øre« (altså 3/4 mark). Da jeg havde ansvaret for de latinske tekster m.m. og som den første havde læst *aftunc*, fik jeg en kommentar af Stig Iuul, der var retshistorisk tilsynsførende. Han sagde, at teksten dermed for første gang fik mening. Det sjældne ord tolkede han som lig aftingning,¹² altså afpresning påført brødrene. Det kaldes jo for »vold«. Bestemmelsen er i denne sammenhæng yderst vigtig, da den viser Niels som beskytter for Knudsbrødrene – vel mod voldelige stormænd. Niels kan tumle og bødelægge dem ligesom Knud med sine fredkøbsbøder. Det sætter spørgsmålstegn ved forf.s betegnelse af Niels som »en svag hersker«. Desuden havde han en klog kone til at støtte sig. Men dette sidste synes overhovedet ikke at have forf.s interesse (jævnfør s. 188). Trods forf.s gentagne understregninger af kongemagtens svaghed under Niels (s. 202-03) må jeg spørge, om vore vidnesbyrd er tilstrækkelige til at afgøre dette. På krypten i Lund står med runer indhugget NICHOLAUS. Hvad betyder det? Det er tydet som navn på kryptens bygherre.¹³

I kapitlet om »tronstrid og kongefejde« nås højdepunktet i bogen. Kirkens eksistens står på spil i et vildt bølgende kaos. Krønikens forfatter hævder derfor kongemagten som uangribelig og uantastelig (s. 209). Oprørsretten skal brændemærkes, som allerede Ælnoth havde gjort det (s. 195). Bisperne opfattes realpolitisk rigtigt. De måtte adlyde den, der var militær og politisk herre i deres stift (s. 220). Da ærkebiskop

Asser følger kaosmagterne mod kongedømmet får han det elendigste skudsmål.

I afsnittet »Fra kongefejde til helgenfred« udfolder dr. Breengaards hovedidé sig med styrke. Den blodbestænkede sejrherre i kongefejden Erik Emune lovprises i Lund. Han gør ende på kampene og søger gennem gaverne til Knud Lavards gravkirke at kriminalisere drabet på denne. Det får dynastiske konsekvenser, men disse er ikke det grundliggende (s. 230). Asser træder tilbage i den dunkelhed, kilderne lader ham arbejde i. Han er ikke engang herre over sine lydbisper, et udtryk forf. bruger én gang, hvor han burde have skrevet »medbisper«. Vi færdes jo i den katolske tid, og da må forskerne kende den kanoniske kirkeret. Han er ikke den kirkefyrste, som endnu Aksel E. Christensen i måbende afhængighed af Weibull-syntesen så i ham. Asser kan ikke tillade en tysk biskop at prædike i den danske interesse-sfære, som Rygen var, uden tilladelse fra stormændene (s. 233). Eskil var ikke »kongen af Skåne, den ledende høvding i den tids Danmark«, som Lauritz Weibull udråbte ham til. En stormand skubber ham ind som ærkebisp, og to blodige prinser tager ham efter tur til fange. – Det skal endelig bemærkes, at det er fint iagttaget af dr. Breenggaard, at Eskil ikke kan arbejde under samme tag som Okko (s. 241). I det hele synes Okkos figur mere betydningsfuld, end tidligere kirkehistorikere har ment.

»Mod katastrofen« vover den tanke, at Erik 2. Emune søges hævet til martyr af kirken i Lund (jævnfør s. 237). Afsnittet tegner baggrunden til »den store kongefejde 1146-1157«. Her når vi så frem til sønderdelingen af den store nordiske kirkeprovins med basis i Lund. Den dæmpede profil, som Eskil er tegnet med, gælder også for kong Valdemars første år. Åbenbart rigtige er dr. Breengaards ord om, at »man synes ... ikke at være opmærksom på, at klostre i middelalderlig sammenhæng i hovedsagen havde andre funktioner end at være materielle midler i politiske handler. De blev ikke grundlagt med sækular-politiske motiver, men med den religiøse funktion at hellige den kristne samfunds-organisme. Klostrene havde en samfundsrettet funktion som centre for offentlig forbøn for samfundets trivsel« (s. 269). Ud fra kilderne, såsom Valdemars breve fra hans fem første konge-år kan man ikke andet end nikke bifaldende. Men Arup lærte os begærligt lyttende studenter, som der står i hans Danmarks Historie, at et cistercienser-kloster er at opfatte som et landbrugs-akademi. – Efter kilderne (og dr. Breenggaard) skulle klostrene ved deres forbøn afslå og afværge nogle af de samfundsfarer, der kunne true både kong og kirke (s. 271).

Ringsted-mødet den 25. juni 1170 slutter bogen af og giver forf.

lejlighed til nye hvasse ord mod de allerede faldne kæmper. Herved peger dr. Breengaard hen på, at Lauritz Weibulls og Hal Kochs import af konfrontationen mellem konge og kirke fra striden mellem paverne og de tyske konger eller kejsere som model for Danmark har været uden værdi. Jeg har selv følt noget lignende, da jeg efter tilskyndelse fra Arup tog fat på at søge at udforske kirkekampen i 13. århundrede. Det var ufrugtbart at følge den udenlandske forsknings opfattelse af, at der nu i Danmark begyndte en forsinket investiturstrid. Det er de danske kilder, der atter og atter må vises hen til.

De fleste fremstillinger har været orienteret omkring personligheder og idéer, og flere forskere er aldrig kommet fri deraf trods hævdelser af deres radikalitet (s. 320). Til dette vender forf. adskillige gange tilbage. Der bør da gøres opmærksom på, at der er to slags radikalisme blandt historikerne. Arups er den ekstreme, men den moderate var at finde hos flertallet, ledet af Kristian Erslev og Aage Friis. Ekstremisterne sejrede, og følgelig har denne og måske også den næste generation nok at gøre med at retlede efter de skævere, der er slået.

Bogen står for sig selv, ikke blot i nedladende kritik – men først og fremmest i selvstændig tænkning. Der er øvet en indsats for at rydde massevis af falske opfattelser af vejen. Den er øvet efter almindelig historisk metode; men værket henter tillige inspiration fra ånds- eller kirkehistorien. Der er slør i rattet, eller for at sige det traditionelt: fejl har ikke kunnet undgås, men de forekommer mest at være skønhedspletter. Bogen betegner en meget værdifuld tilvækst til vor videnskabelige litteratur på dennes højeste niveau.

1. Carsten Breengaard: *Muren om Israels hus. Regnum og sacerdotium i Danmark 1050-1170*. G.E.C. Gads forlag, København 1982. 341 sider + 24 farveplancher. Kr. 195,20.
Forsvaret for den teologiske doktorgrad ved Københavns universitet den 1. oktober 1982.
2. Niels Skyum-Nielsen, *Saxo som kilde til et par centrale institutioner i samtiden*, København 1975, særlig diskussionen side 187-91.
3. *Necrologium Lundense* utg. av Lauritz Weibull, Lund 1923, s. 18. Nyudgivet med hensyn til *Consuetudines Lundense* af Erik Buus, København 1978, s. 118 § 30. Den nye udgave bruges ikke af Carsten Breengaard. Ej heller bruger han den nye udgave i *Corpus codicum Danicum medii aevi*, vol. I: *Necrologium Lundense* ed. Erik Kroman, Hafniae 1970. Endvidere benytter han heller ikke Danmarks middelalderlige annaler udg. ved Erik Kroman, København 1980.
4. Alfred Otto, *Ærkebiskop Eskil, Kong Knud 2. og Knud Lavard*, *Catholica* 27. årg. København 1970, s. 119-26, særlig s. 121; Niels Skyum-Nielsen, *Kvinde og Slave*, København 1971, s. 19 og 87.
5. Se noten i min anmeldelse af Mogens Rathsacks disputats om *Fuldaforfalskningerne*, *Historisk Tidsskrift* Bd. 82, 1982-83, s. 103, note 4.

6. Kvinde og Slave s. 81, Brengaard s. 20 og 50.
7. Diplomatarium Danicum 1. række bind 2 (1053-1169), udg. af Lauritz Weibull og Niels Skyum-Nielsen, København 1963, nr. 69.
8. Kirkehistoriske samlinger 1975, København, s. 5-33.
9. Udsagnet s. 82 »Nordsøimperiets tyngdepunkt lå i England, et forhold der havde gjort Danmark til et politisk tomrum« er ikke rigtigt. Se hertil Knud 1. den Stores brev fra 1020 kommenteret af C. A. Christensen, Roskildekirkens jordegods før år 1200 – Fra skibengods til bispegods, Historisk tidsskrift 80, København 1980, s. 35-36 (på grund af en farlig situation i Danmark var han taget til dette land, hvorfra der truede England en fare. I Danmark har han truffet sådanne forholdsregler, som vil forhindre fjendtligheder derfra, så længe englænderne vil holde sig til ham som konge).
10. Kristian Hald, Knud den Helliges Gavebrev, Acta philologica Scandinavica 21, København 1952. S. 140 påvises, at der er en mulig kilde, en *notitia*, bag gavebrevets opregning af fredkøbsbøderne fra Skore (*In Seuesathum dimidius mansus. quem persoluebat pro pace sua. Scora. Et dimidius mansus in Karlæbiu quem dedit idem Scora regi pro pace sua*).
11. Se Kvinde og Slave s. 37 note 10. – Forf. er yderst skeptisk over for min opfattelse af krønikens skarpe kritik *minime rector* som eventuelt insireret af kvindefjendskab (idet Nielses dronning Margrethe var en fremtrædende politiker, som måske kunne opfattes som dominerende i forhold til sin mand). At sådant kan have mishaget gejstlige, ses af *Vitae sanctorum*, København 1910, s. 190 linje 15-20). Hvis den anonyme forfatter til Roskildekrøniken tilhørte byens kapitel, hørte han under kategorien »den lede munk« og måtte antages at frygte (eller hade) kvinder.
12. DD (se note 7) nr. 32. I DRB. note 2 står kun »betydning usikker«, idet ordvekslingen mellem Stig Iuul og mig er ukendt.
13. Sydsvenska Dagbladet.

»*In marca vel regno Danorum*«

*En diplomatarisk analyse af forholdet mellem Danmark og Tyskland under Harald Blåtand.*¹

af Niels Refskou

I 1931 bragte »Scandia« en artikel af Sture Bolin: »Danmark och Tyskland under Harald Gormsson. Grundlinjer i dansk historia under 900-talet«. Med udgangspunkt i Otto I's og Otto III's diplomater til de danske biskopper fra henholdsvis 965 og 988² søgte Bolin at påvise, at Danmark havde været under tysk overhøjhed i stadig stærkere grad fra 934, hvor Henrik I slog Gnupa, og frem til 983, hvor Danmark sammen med størstedelen af de slaviske områder rev sig løs fra det tyske kejserrige i forbindelse med Otto II's død. Den problemstilling, som Bolin rejste i sin artikel, har i den grad formået at dominere senere, danske fremstillinger af denne periodes historie, at den helt og holdent har bestemt såvel deres indfaldsvinkel til som behandling af de to diplomater.

I artiklen bygger Bolin hele sin argumentation op omkring en ganske bestemt formulering, nemlig »in marca vel regno Danorum«, idet han hævder, at marca i tysk forvaltningsprog er terminus technicus for et markgrevskab, altså et grænseområde under tysk forvaltning. Det bør i denne sammenhæng nævnes, at Bolins her fremlagte definition af marca ikke er et resultat af et selvstændigt kildestudium, men fremkommer med henvisning til Waitz' »Deutsche Verfassungsgeschichte«³, og at det i det hele taget gælder, at Bolin ikke inddrager et eneste af de andre ottonske diplomater i sin analyse, men alene henviser til annaler og krøniker, hvilket allerede for en umiddelbar betragtning må forekomme betænkeligt, når man bygger hele sin tese op omkring en bestemt formulering i et diplom.

Bolin sætter oprettelsen af markgrevsindet i sammenhæng med Henrik I's undertvingelse af Gnupa. Ganske vidst vil han ikke hævde, at markgrevsindet er blevet oprettet umiddelbart i forbindelse hermed, bl.a. fordi Gnupas søn også kaldes konge i dette område, men han formoder, at det tyske greb om området efterhånden er blevet stærkere og stærkere, således at området til sidst er blevet inddraget som et

markgrevskab. Dette må være sket på et eller andet tidspunkt mellem 934 og 965.

I øvrigt er 965-diplomet efter Bolins mening ikke noget enestående dokument, men et ganske regulært immunitetsprivilegium, som, hvad angår opstilling og formulering, er i fuld overensstemmelse med de immunitetsprivilegier, som ottonerne gav til kirker og klostre. Derfor er Bolin heller ikke i tvivl om, at der har ligget politiske realiteter bag 965-diplomet, altså at Otto I havde de rettigheder i Danmark, som diplommet gav fritagelse for. Beklageligvis mangler der også i dette tilfælde diplomatarisk dokumentation, idet Bolin som belæg for sin påstand om 965-diplomets lighed med det øvrige corpus af immunitetsprivilegier fra ottonerne nøjes med at henvise til Stengels »Die Immunität in Deutschland«.⁴

Hvad angår 988-diplomet, som er en bekræftelse af 965-diplomet, fremhæver Bolin for det første, at Odense her nævnes for første gang som bispesæde, hvilket må betyde, at dette stift er blevet oprettet mellem 965 og 988. Dernæst springer han let og elegant hen over det nytilkomne toldfrihedsprivilegium med henvisning til, at der er lakuner i teksten, og koncentrerer sig om det andet nytilkomne privilegium, som giver ret til at erhverve jord og fast ejendom i kejserriget. Dette må efter Bolins mening betyde, at regnum Danorum ikke længere er en del af kejserriget, da privilegiet ellers ikke ville have mening. Dertil kommer, at marca Danorum ikke nævnes i 988-diplomet, hvilket må betyde, at det er ophørt med at eksistere, formentlig i forbindelse med det danske angreb på den tyske fæstning ved Hedeby i 983.

Ved første øjekast forekommer Bolins tese yderst besnærende, men går man hans argumentation efter i sømmene, kan den ganske enkelt ikke holde. Som allerede antydet lider hans analyse af den svaghed, at han ikke har inddraget et eneste af de andre ottonske diplomer for at underbygge sin tese om et tysk overherredømme i Danmark, og det må metodisk set betegnes som aldeles uholdbart. Hvis man vil bygge en teori op omkring en bestemt formulering i et diplom, der, som tilfældet er med 965-diplomet, ikke tidligere har været underkastet en indgående analyse, er det ikke tilstrækkeligt, at man henviser til hovedværker indenfor området. Det er ganske enkelt at springe over, hvor gærdet er lavest. I systematiserende værker som Waitz' »Deutsche Verfassungsgeschichte« og Stengels »Die Immunität in Deutschland«, som Bolin henviser til, er det det store overblik, som er målet, og uanset at begge forfattere med vanlig grundighed søger at få alle enkeltheder med, skabes overblikket dog på bekostning af detaljerne, og det er netop i detaljernes område, vi befinder os, når det gælder et enkelt diploms

specielle formulering. Her er kun en sikker metode, selv om den er langsommelig: at foretage en sammenligning med andre, samtidige diplomers formuleringer.

Dertil kommer, at Bolin i den grad har koncentreret sin teori om formuleringen *»in marca vel regno Danorum«*, at han end ikke udstrækker sin analyse til *»omni censu vel servitio nostri iuris«*, som de danske bispedømmer bliver fritaget for, eller undersøger, hvad det vil sige, at kirkerne skal tjene og henhøre under biskopperne *»absque ulla comitis vel alicuius fisci nostri exactoris infestatione«*, eller at bispedømmernes trælle og fæstere ikke skal være under nogens *»banno vel disciplina ... nisi sub illarum ecclesiarum advocatis«*, hvilket ellers turde være nok så betydningsfuldt, eftersom privilegiernes art og omfang bestemmes af netop disse formuleringer, hvorfor en analyse af dem ville kunne enten be- eller afkræfte teorien om et tysk overherredømme over Danmark i denne periode.

I øvrigt får man det indtryk, og dette gælder alle danske fremstillinger, at en sådan analyse ganske enkelt ikke bliver foretaget, fordi der er tale om et kildemateriale med et normativt indhold, og et sådant har man en indgroet mistillid til. Naturligvis må man holde fast ved, at vi på baggrund af disse to diplomer ikke på nogen måde kan slutte, at de danske bispedømmer på det pågældende tidspunkt har haft trælle og fæstere, men det må blot ikke forhindre os i at udnytte diplomerne som levninger. Det er ikke tilstrækkeligt at fastslå, at diplomerne, hvad formulering og indhold angår, ligger på linie med andre diplomer fra ottonernes kancelli, for det er trods alt således, at selv om der er ensartethed i formuleringerne, bliver der i hvert enkelt diplom taget nøje hensyn til de forhold, der betinger det pågældende privilegiums funktion. Således er 965-diplomet udtryk for et nøje defineret retsligt forhold mellem Otto I og de danske bispedømmer, og derfor forudsætter en levningsudnyttelse af dette diplom, at dets retslige indhold nøje analyseres, samt at dets ophavssituation belyses i så høj grad, som det er muligt, d.v.s. at det sættes ind i sin historiske kontekst. Først på denne baggrund er det muligt at udnytte det som kilde til belysning af forholdet mellem Danmark og Tyskland under Harald Blåtand. Disse principielle betragtninger gælder naturligvis også for 988-diplomet.

Som nævnt karakteriserer Bolin 965-diplomet som et immunitetsprivilegium, men inden vi går over til dette spørgsmål, skal jeg ganske kort opridse udviklingen i immunitetsbegrebet fra karolingerne til ottonerne, da det er af helt afgørende betydning for forståelsen af Otto I's immunitetsprivilegier.

Under karolingerne indeholdt immunitetsbegrebet disse tre hoved-

punkter: 1. Forbud mod *introitus iudicum*, hvilket indebar, at den statslige embedsmand, d.v.s. greven, var forment adgang til immunitetsområdet i embeds medfør. 2. Forbud mod *exactio*, d.v.s. inddrivelse af fiscale afgifter ved offentlige embedsmænd. 3. Forbud mod *districtio*, d.v.s. anvendelse af offentlig embedsmyndighed mod dem, der beboede immunitetsområdet. Dette medførte, at såvel de gejstlige immunitetsområder som de verdslige adelsbandområder blev til selvstændige retsområder, der i realiteten var uafhængige af kongedømmet. Efter 814 betegner *immunitas*, *defensio* (forsvar), *tuitio* (beskyttelse) og *mundeburdium* (beskyttelse og ejendomsret) den samme retsinstitution, og specielt forbindelsen mellem *immunitas* og *mundeburdium* betyder en binding til kongen af forfatningsmæssig karakter, idet denne dermed opnår en principiel ejendomsret til kirkens gods, fordi bispedømmerne bliver indlemmet i det feudale system. Den karolingiske immunitet indebar altså på den ene side en juridisk uafhængighed af kongemagten, men på den anden side en principiel binding til samme af ejendomsretlig karakter.

Det centrale i det ottonske immunitetsbegreb er besiddelsen af den fulde juridisk over kirkens gods; altså ikke blot beskyttelse mod statslige organers virksomhed, men ret til selv at udøve den statslige juridisk. Den umiddelbare forbindelse mellem den karolingiske og den ottonske immunitet er sikringen af kirkens gods, men måden, hvorpå dette sker, er væsensforskellig i de to tilfælde. I denne sammenhæng bør det i øvrigt understreges, at det i begge tilfælde kun er rigskirkerne, der får tildelt immunitet. Den ottonske immunitet indebar imidlertid et fuldstændigt nyt forhold til riget og kongemagten, idet de ledende i det gejstlige hierarki qua immunitetsstilsigelsen trådte ind i rækken af rigsfyrster. Det ottonske immunitetsbegreb indeholdt altså ikke blot et *introitusforbud* for greven, men det medførte direkte, at grevens myndighed overgik til kirken for immunitetsområdets vedkommende, således at *advocatus ecclesiae* overtog *iudex publicus*' rolle og holdt rettergang ved de kongelige domstole.

For at undersøge holdbarheden af påstanden om, at 965-diplomet skulle være et immunitetsprivilegium, har jeg sammenholdt det med samtlige immunitetsprivilegier fra Otto I, hvilket vil sige 101, af hvilke de 25 er givet til bispedømmer – der ses i denne sammenhæng bort fra 965-diplomet. Jeg skal her ikke gå i enkeltheder, men nøjes med at fremlægge de resultater, som jeg er nået frem til.

Ser vi på de nævnte 101 immunitetsprivilegier, er resultatet, at det er den absolutte hovedregel, at immuniteten eksplicit tilsiges i *dispositio* (den del af et diplom, der giver udtryk for den udstedendes beslut-

ning), og at der her bruges et eller flere af substantiverne *immunitas*, *defensio*, *tuitio* og *mundeburdium*. Dertil kommer, at forbudet i alle tilfælde er rettet mod *introitus iudicum*, hvilket jo hænger nøje sammen med, at den kongelige jurisdiktion overgår fra *iudex publicus* til *advocatus ecclesiae* for immunitetsområdets vedkommende, og da det så at sige er hovedhjørnestenen i den ottonske immunitet, er det en ufravigelig regel. Hvis der ikke er forbud mod *introitus iudicum*, er der ganske enkelt ikke tale om immunitetstilsigelse. I langt de fleste tilfælde omfatter forbudet desuden *exactio* og *districtio*, og endelig gives der ofte fri valg af *advocatus ecclesiae*.

Ser vi nu på 965-diplomet, er det tydeligt, at der i *dispositio* ikke er nogen antydning af immunitetstilsigelse, og herved adskiller dette diplom sig afgørende fra immunitetsprivilegierne til bispedømmerne i såvel Tyskland som Italien, idet disse alle uden undtagelse eksplicit har immunitetstilsigelsen i *dispositio*. 965-diplomets forbud, som i øvrigt er atypisk i sin formulering, gælder alene *exactio*, og det eneste, der i virkeligheden kunne pege i retning af immunitetstilsigelse, er formuleringen »*sub nullius banno vel disciplina illos nisi sub illarum ecclesiarum advocatis esse volumus*«, som man kunne hævde skulle gøre det ud for et forbud mod *introitus iudicum*, men som det vil fremgå af denne senere udredning, er en sådan forståelse en umulighed, bl.a. p.g.a. de statsretslige konsekvenser, som fritagelsen for *census* og *servitium* medfører. Vi må derfor konkludere, at der ikke er noget belæg for at karakterisere 965-diplomet som et immunitetsprivilegium.

Kardinalpunktet i Bolins tolkning af 965-diplomet ligger i formuleringen »*in marca vel regno Danorum*«. Bolin hævder, at alene den omstændighed, at ordet *marca*, som han med henvisning til Waitz fremhæver altid skulle have betydningen markgrevskab, når det forekommer i et af kancelliet udfærdiget diplom, bliver brugt, implicerer, at Otto I har haft overhøjheden over i alle tilfælde en del af Jylland, der skulle være blevet indlemmet som et markgrevskab i det saksiske kejserrige på et eller andet tidspunkt mellem 934 og 965. Beklageligvis har Bolin ikke søgt at underbygge sin påstand med henvisning til andre diplomer fra Otto I, for havde han det, ville han have konstateret, at brugen af *marca* i Otto I's diplomer på ingen måde er entydig.

Udover i 965-diplomet forekommer *marca* i 16 af Otto I's diplomer, og af disse kan vi se bort fra to, som er forfalskede, og to, som drejer sig om italienske forhold, der adskiller sig afgørende fra de saksiske. I de resterende 12 bruges *marca* kun en gang i betydningen markgrevskab, nemlig i stiftelsesdiplomet for bispedømmet Brandenburg, og i de 11 øvrige har det betydningen »et afgrænset område«, det være sig

en mark, et område, der hører til en landsby eller en by o.s.v. Vi kan altså ikke umiddelbart slutte, at formuleringen »in marca vel regno Danorum« implicerer, at der var oprettet et markgrevskab, som omfattede en del af Danmark. Vi må tværtimod konstatere, at det er undtagelsen, når marca bruges i betydningen markgrevskab. Denne opfattelse støttes yderligere af, at den normale betegnelse for markgrevskab i Otto I's diplomer er comitatus. Vi har 16 diplomer fra Otto I, som omtaler markgrevskaber, heraf drejer de 15 sig om Geros, og et om Billings. To af de 15, der omtaler Geros markgrevskab, er forfalskede, og af de resterende 13 er det stadig kun stiftelsesdiplomet for Brandenburg, der bruger marca, de resterende 12 bruger benævnelsen comitatus Geronis. Billings markgrevskab benævnes comitatus Bilingi. Vi kan altså slå fast, at det for Otto I's kancelli har været praksis at benævne markgrevskab comitatus.

Set fra en filologisk synsvinkel er Bolins tolkning af formuleringen »in marca vel regno Danorum« også særdeles betænkelig. Bolin går ud fra, at marca og regnum Danorum er to adskilte størrelser, således at der dels sigtes til et markgrevskab, der skulle omfatte grænseområdet mellem Danmark og Tyskland, og dels til kongeriget Danmark, men brugen af den disjunktive konjunktion vel udelukker i virkeligheden en sådan skelnen. I middelalderlatin har vel samme betydning som i klassisk latin, hvilket betyder, at der ikke er nogen egentlig forskel mellem de to ord, der forbindes med vel, og vel kan også føje en præcisering til det forgående ord. Dette er ensbetydende med, at marca og regnum må dække samme begreb, forstået på den måde, at regnum er en præcisering af marca. Hvis der havde været tale om to forskellige eller uforenelige størrelser, som et markgrevskab og et kongerige jo er, ville man have brugt formuleringen »in marca aut regno Danorum«! Den naturligste tolkning af formuleringen »in marca vel regno Danorum« er derfor, at den spiller på navnet Danmark, som vi i øvrigt har bevidnet for første gang på den lille Jellingesten, der formentlig kun er få årtier ældre end 965-diplomet.

Sammenfattende kan vi altså slå fast, at kancelliets egen praksis med hensyn til brugen af marca og benævnelsen comitatus for markgrevskab taler imod Bolins tolkning af »in marca vel regno Danorum«. Hertil kommer, at hvis der havde været tale om et markgrevskab, måtte man på baggrund af kancelliets praksis have forventet, at der havde været brugt marca + genitiv af navnet på den markgreve, der stod for områdets administration, i stedet for marca Danorum. Dertil kommer, at brugen af vel betyder, at der er tale om et og samme område. Betegnende er det da også, at Niermeyer i *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*

bruger netop 965-diplomet som eksempel på, at *marca* i betydningen »et afgrænset område« kan bruges om et kongerige.⁵

Hvis vi ser på selve indholdet af 965-diplomet, er det dets eksplicite formål at fritage de danske bispedømmers besiddelser for *census* og *servitium*. Hvad angår *census*, er det p.g.a. det sparsomme kildemateriale umuligt at bestemme art eller omfang, dog syntes det at fremgå, at der har været tale om en årlig afgift, og eftersom den i de danske diplomer er lagt på besiddelserne og ikke på de undergivne, og da den benævnes *census nostri iuris*, er der formentlig tale om den konge- eller kejserskat, som vi kender fra et diplom til klostret Fulda. Det er ikke muligt at afgøre, om denne *census* har været ydet i naturalier eller penge, da der er eksempler på begge dele. Dog må det understreges, at ingen af disse eksempler taler om *census* fra bispedømmer, men alene fra klostre, hvorfor de må tages med alle mulige forbehold. Fritagelse for *census* er i øvrigt yderst sjælden, og dette er det eneste tilfælde i de ottonske diplomer på, at bispedømmer fritages herfor.

Servitium nostri iuris, der på baggrund af brugen af *ius nostrum* i de ottonske diplomer må være identisk med *servitium regis*, ytrede sig i kirkelig sammenhæng på to måder. For rigsabbediernes vedkommende indebar den en forpligtelse til at forsyne hoffet med naturalier, og der var her tale om fastsatte, årlige ydelser. For bispedømmernes vedkommende indebar *servitium regis* en forpligtelse til at huse og beværte kongen, når denne på rejse gæstede et bispesæde. I øvrigt vanskeliggøres en nærmere bestemmelse af bispedømmernes *servitium regis* i 10. årh. af, at vi for den tyske del af kejserriget ikke har nogen angivelse overhovedet af dens størrelse, eller hvor ofte den blev krævet/ydet. Ottonernes *itinerar* viser imidlertid, at de primært gjorde brug af krongodset som opholdssteder under deres rejser, og vi må derfor formode, at deres *servitium*-politik for bispedømmernes vedkommende i høj grad har gået ud på at skåne disse, og da der under salierne skete en konsekvent udnyttelse af kirkegodset i *servitium*-politikken, vil det metodisk set være betænkeligt at slutte tilbage fra salierne til ottonerne. For fritagelse for *servitium regis* gælder det samme som for fritagelse for *census*: Vi har i de ottonske diplomer kun dette ene eksempel på, at bispedømmer fritages for *servitium regis*.

Naturligvis kan vi ikke slutte på baggrund af 965-diplomet, at den tyske kejser virkelig har opkrævet eller forlangt *census* og *servitium* i Danmark, men dette er i forhold til en vurdering af diplomets retslige indhold en fuldstændig ligegyldig konstatering, for diplomets beskæftiger sig ikke med, om der *de facto* har været opkrævet *census* og *servitium* til Otto I i Danmark, men derimod med retten til at inddrive disse

ydelse, hvilket er noget ganske andet. Otto I fraskriver sig i 965-diplomet retten til at inddrive census og servitium fra de danske bispedømmers besiddelser. Det er diplomets normative indhold, og det er dette indhold, som må ligge til grund for enhver tolkning af diplomets i historisk sammenhæng.

Denne fritagelse for census og servitium får imidlertid nogle særdeles afgørende konsekvenser af statsretslig karakter. Brühl, som har skrevet hovedværket om servitium regis, anfører, at forpligtelsen til at yde servitium principielt hvilede på alle undersåtter, men at praksis var, at det på grund af hoffets størrelse kun var stormænd som hertuger, grever, biskopper og abbeder, der kom i betragtning.⁶ Desuden understreger Brühl, at ydelsen af servitium implicerer rigsumiddelbarhed, d.v.s. at de pågældende, som skulle yde servitium, var rigsfyrster.⁷ Hörger giver udtryk for samme opfattelse blot i negativ form, idet han understreger, at tab af rigsumiddelbarhed medfører, at der ikke mere skal ydes servitium til riget.⁸ Denne forbindelse mellem pligten til at yde servitium og rigsumiddelbarhed betyder, at Otto I ved at fritage de danske bispedømmers besiddelser for servitium dermed også giver afkald på sine overhøjhedsrettigheder over dem, da de ved fritagelsen for servitium mister deres rigsumiddelbarhed. De danske bispedømmer er med udstedelsen af 965-diplomet ikke længere en del af den tyske rigskirke, og deres biskopper er rent principielt ikke længere tyske rigsfyrster.

Karakteren af Otto I's afkald på fiskale fordringer på de danske bispedømmers besiddelser understreges yderligere af brugen af verbet *absolvere*, der her forekommer for første gang i de ottonske diplomer. Oprindeligt blev det brugt i forbindelse med frigivelse af trælle og livegne, men allerede i de karolingiske diplomer har vi eksempler på, at det bliver brugt i forbindelse med fritagelse for militærtjeneste og census, altså forpligtelser og afgifter, som det var kongens/kejserens ret at kræve. Vi kan derfor sige, at brugen af *absolvere* i perioden inden 965-diplomet specifikt er rettet imod afståelse af dels ejendomsret og dels regale rettigheder, og det er i sidstnævnte brug, vi har det i 965-diplomet. Under Otto II bliver billedet noget mere flimrende, idet *absolvere* nu også bruges om uspecificeret afgiftsfritagelse i almindelighed, men formuleringen i de pågældende diplomer tyder på, at man i kancelliet har lavet en kombination af den gamle frigivelsesformular, som i øvrigt stadig bliver brugt, og 965-diplomets formulering og givet det hele et mere alment og uspecifikt præg. Netop denne omstændighed gør imidlertid, at det metodisk set vil være farligt at slutte fra brugen af *absolve-*

re under Otto II til brugen under Otto I. 965-diplomets brug af absolvere skal ses i forlængelse af de karolingiske diplomer.

Som tidligere nævnt er formuleringen »sub nullius banno vel disciplina illos nisi sub illarum ecclesiarum advocatis esse volumus« i virkeligheden det eneste, som kunne pege i retning af, at 965-diplomet skulle være et immunitetsprivilegium. Under karolingerne var advocatus ecclesiae en kirkelig embedsmand, hvis opgave det var at repræsentere kirken ved offentlige retssager, men under ottonerne skiftede advocatus ecclesiae-institutionen fuldstændig karakter, idet advocatus ecclesiae indenfor immunitetsområdet overtog iudex publicus' rolle. Den afgørende forskel på den karolingiske immunitet og den ottonske er jo netop, at medens den karolingiske betød en exemption for den kongelige jurisdiktion indenfor immunitetsområdet, betød den ottonske, at den kongelige jurisdiktion her blev overdraget til kirken, der lod den administrere af advocatus ecclesiae, og samtidig trådte de kirkelige ledere, rigsabbeder og rigsbiskopper, ind i rækken af rigsfyrster.

Nu er det imidlertid således, at bannus alene kan karakterisere et diplom som et immunitetsprivilegium. Vi har fem tilfælde, og i de fire benævnes bannus eksplicit kongeligt/kejsersligt, og i det femte fremgår dette af konteksten. Dertil kommer, at i alle fem tilfælde følges det op af et forbud mod introitus iudicum og det, vi kalder en nisi-formel, der overdrager den jurisdiktionelle myndighed til advocatus ecclesiae, hvilket ikke er tilfældet i 965-diplomet.

Vi kan altså for 965-diplomets vedkommende konkludere, at der ikke er tale om et immunitetsprivilegium eller et udtryk for tysk imperialisme, men om at Otto I frasiger sig sine fiskale rettigheder på de danske bispedømmers besiddelser, hvilket statsretsligt medfører, at de danske bispedømmer ikke længere er en del af den tyske kirke.

Jeg skal i denne sammenhæng ikke ofre mange ord på 988-diplomet, men blot påpege, at det er en ordret bekræftelse af 965-diplomet, hvortil man har føjet to nye privilegier, og at »man« i flg. Stengel er modtagerne.⁹ Ingen af de nytilkomne privilegier har imidlertid virkning i Danmark, men alene indenfor kejserrigets grænser. Det drejer sig dels om retten til at erhverve jord og fast ejendom i kejserriget, en i de ottonske diplomer unik bestemmelse, og dels om toldfritagelse, der ligeledes som nyudstedelse betragtet er unik under ottonerne, hvad angår bispedømmer. For god ordens skyld må det lige nævnes, at theloneum ikke har noget med grænsetold at gøre, men var en kombineret omsætnings- og transportafgift, der dannede et væsentligt grundlag for de kongelige/kejserslige indtægter. Den eneste mulige forståelse af det-

te diplom er, at om ikke alle så i alle tilfælde en del af de danske biskopper har taget ophold i Tyskland, men det vil jeg vende tilbage til i forbindelse med levningssudnyttelsen.

Den manglende immunitetstilsigelse i 965-diplomet kan bedst tolkes således, at Otto I i alle tilfælde på det pågældende tidspunkt ikke har haft statsretslige overhøjhedsrettigheder i Danmark. Da diplomet imidlertid definerer et bestemt retsligt forhold mellem Otto I og de danske bispedømmer, må det forekomme rimeligt at undersøge, om der kan findes en baggrund for udstedelsen af 965-diplomet i kejserens kirkeretlige stilling.

Det bedste udtryk for kirkens principielle syn på konge- og kejsermagten har for denne periodes vedkommende i kroningsliturgierne, og vi er i den heldige situation at have såvel konge- som kejserkroningsliturgier fra o. 960, altså særdeles aktuelle i forhold til 965-diplomet.¹⁰ I kongekroningsliturgien siges det for det første, at kongen som kirkens forsvarer har del i det biskoppelige embede. Ganske vidst søger man at opretholde en skelnen mellem regnum og sacerdotium ved at understrege, at kongens værdighed er af ydre karakter i modsætning til biskoppernes, der er af indre, men grænsen udviskes omgående, da det lidt senere hedder, at kongen typologisk repræsenterer Kristus. Dernæst understreger såvel konge- som kejserkroningsliturgierne, at det er kongens/kejserens opgave bistået af kirken at bevare freden, at udbrede troen ved at undertrykke de hedenste nationer, at øve retfærdighed og at bevare de kristne dyder. Salvningen til konge/kejser har altså indebåret en forpligtelse til at udbrede kristendommen til de hedenske nabolande, og hermed har statslig ekspansionspolitik og mission fundet sammen i en højere enhed.

Den pavelige accept af denne enhed finder vi i Johannes XII's diplom til Otto I i forbindelse med kejserkroningen i 962, hvor Otto, hans søn og efterfølgere får tilladelse til at oprette bispedømmer i de slaviske områder, hvor og når de måtte finde det nødvendigt. Dertil kommer, at den kongelige udnævnelsesret ved besættelsen af bispesæder, som havde været uantastet gennem 8. og 9. årh, blev udøvet direkte og uindskrænket af ottonerne; der var i denne periode på intet tidspunkt tale om pavelig indflydelse eller medvirken ved besættelsen af bispesæder i Tyskland, og ser vi på oprettelsen af bispedømmer i de slaviske områder under Otto I, var der her utvetydigt tale om kongeligt/kejserligt initiativ.

Vi kan imidlertid ikke umiddelbart parallellisere mellem de slaviske og de danske bispedømmer, da de slaviske var oprettet i østmarken, som hørte direkte ind under kronen, hvad vi ikke har noget grundlag

for at slutte for Danmarks vedkommende i 948, hvor de danske biskopper blev viede ved synoden i Ingelheim. Samtidig taler den almindelige praksis ved besættelsen af bispesæder i Tyskland dog for, at Otto I også har stået bag vielsen af de danske biskopper.

At der blev viet biskopper til Danmark er dog ikke ensbetydende med, at der er blevet oprettet afgrænsede bispedømmer, da det er nærliggende at antage, at de danske biskopper har været missionsbiskopper, der har fået til opgave at virke ud fra Slesvig, Ribe og Århus. Hamburg-Bremen var et missionsstæde med Norden som missionsmark, og der ville derfor ikke være noget underligt i, at de første suffraganbiskopper var missionsbiskopper, og det ville i øvrigt stemme overens med den normale praksis, at missionærere blev bispeviede, inden de blev sendt ud på deres mission. Samtidig må man ikke være blind for, at vielsen af de danske biskopper primært kan have haft en kirkepolitisk baggrund, idet den bragte Adaldags position i overensstemmelse med den kanoniske ret. Hamburg-Bremen var et ærkesæde uden suffraganer, hvilket var en ganske uholdbar situation. Fx. var Adaldag ude af stand til at opfylde den kanoniske rets krav om at vie sine egne suffraganer, idet der hertil ud over ærkebiskoppen krævedes mindst to af ærkesædets suffraganers medvirken. I dette tilfælde løstes problemet ved, at pave Agapit II anmodede biskopperne af Halberstadt og Hildesheim, der begge var suffraganer under Mainz, om at bistå Adaldag på enhver måde, altså medvirke ved vielsen af de danske biskopper. Hvor om alting er, som suffraganer under Hamburg-Bremen har de danske biskopper formelt tilhørt den tyske rigskirke, hvilket indebar, at de var forpligtede til at svare afgifter til kongen/kejseren, i alle tilfælde når deres stifter var oprettede med faste grænser.

I 948 var Danmark formelt hedensk og kunne derfor betragtes som et missionsområde af den tyske konge. I 965 var situationen en anden. Som Lene Demidoff har påvist, må Harald Blåtands omvendelse og dåb have fundet sted efter 953 og før 965¹¹, og efter Widukind at dømme under Otto I's Italiensrejse 961-965, hvilket betyder, at Danmark formelt har været kristent, da 965-diplomet blev givet. At dømme ud fra diplomets indhold vil det være nærliggende at kæde det sammen med en egentlig stiftsinddeling af Jylland foranlediget af Haralds antagelse af den kristne tro. Diplomet kan forstås som Ottos anerkendelse af Danmarks ændrede status fra missionsområde til kristen stat, men samtidig er det også en anerkendelse af Haralds suverænitet over Danmark, eftersom fritagelsen for *servitium regis* medførte, at de danske biskopper ikke længere var tilknyttet den tyske rigskirke. Så længe de danske biskopper var missionsbiskopper, har Otto I formelt været for-

pligtet til at støtte deres virksomhed, hvilket kan have medført, at man fra dansk side har betragtet denne virksomhed som et udslag af tysk imperialism, men da Danmarks kirkelige status ændredes med Haralds døb, har Otto I med 965-diplomet gjort det klart, at han ikke havde noget ønske om at fastholde de krav, som han qua verdsligt overhoved for Hamburg-Bremen måtte have på dets suffraganer i Danmark. Dette kan være sket for at lette Adaldags forhold til Harald, eller det kan forstås som en indrømmelse af det faktum, at de danske biskopper kirkeligt set hørte under Hamburg-Bremen, men statsligt under Danmark.

Det behøver imidlertid ikke udelukkende at være kirkepolitiske motiver, der ligger bag 965-diplomet, hvilket turde fremgå af en analyse af dets ophavssituation. Diplomet er udstedt i Magdeburg den 26. juni 965, hvor Otto I opholdt sig for at omorganisere den slaviske østmark efter Geros død den 20. maj. Formentlig i 962 havde Wichmann, som havde deltaget i den liudolfiske opstand mod Otto I, forsøgt at få Harald til at deltage i en opstand mod Otto I, men Harald, der ikke stolede på Wichmann, havde afslået. I 963 indledte Wichmann på Geros tilskyldelse sammen med redarierne og andre elbslaver et felttog mod den polske hertug Mieszko, hvem han besejrede to gange. Disse sejre blev samme år fulgt op af Gero, som tvang Mieszko til at anerkende tysk overhøjhed og betale tribut for området mellem Oder og Warthe. Otto I har derfor efter Geros død haft al mulig grund til at frygte nye uroligheder i de slaviske områder, det var der bl.a. tradition for i forbindelse med konge/kejserskifte, og han kan i denne sammenhæng have betragtet Harald som slavernes allierede. Harald var jo gift med Tove, en datter af obodritterfyrsten Mistivoj.

965-diplomets datering gør det nærliggende i den her skitserede sammenhæng at se det som et forsøg fra Otto I på at sikre sin nordflanke under en eventuel slaveropstand ved at anerkende Haralds suverænit, i og med at han afstod fra de højhedsrettigheder, som han i alle tilfælde formelt kunne fremføre overfor de danske bispedømmer. Endelig er det også muligt at se 965-diplomet som en belønning til Harald, fordi han ikke lod sig friste af Wichmann til oprør.

Som det er fremgået, åbner der sig flere muligheder ved en levningsudnyttelse af 965-diplomet, hvilket skyldes, at det øvrige kildemateriale til Danmarks historie i disse år er så sparsomt, som tilfældet er, og vi må derfor erkende, at vi ikke kan nå videre end til antydninger. Analysen af 965-diplomets retslige indhold har dog slået en ting fast med sikkerhed: Otto I har med udstedelsen af dette diplom vist, at han har betragtet Danmark som en suveræn stat. Hvordan forholdene har væ-

ret indtil da, kan vi ikke afgøre med sikkerhed. Det er imidlertid givet, at *marca* i diplomets kontekst ikke kan indicere et tysk herredømme over nogen del af Danmark, samt at der ikke er tale om et immunitetsprivilegium på linie med alle de øvrige til tyske bispedømmer fra denne periode. Sammenlignet med de øvrige diplomer til bispedømmer fra denne periode er 965-diplomet unikt!

Vender vi os til 988-diplomet, er vi straks bedre stillet med informationer om begivenhederne i Danmark på dette tidspunkt. Diplomet er udstedt i Wildeshausen den 18. marts 988, knap halvanden måned før Adalgads død den 29. april. Stedet for udstedelsen har i dette tilfælde ingen betydning, da diplommet hører til den gruppe, der på forhånd er udfærdiget af modtageren, som til et tidligere givet diplom, *in casu* 965-diplomet, har tilføjet de ønskede privilegier, her retten til at erhverve jord og fast ejendom samt toldfrihed i kejserriget. Disse privilegier har ikke haft gyldighed i Danmark, og de kan derfor bedst tolkes således, at de danske biskopper på en eller anden måde var blevet tvunget ud af landet. Dette passer ganske udmærket med Adam af Bremens oplysninger om, at Svend Tveskæg i Adaldags sidste tid havde sat sig i spidsen for en hedensk opstand og gjort oprør mod Harald, som efter at være blevet såret flygtede til Jumne, hvor han døde 1. november – der gives intet årstal, men konteksten hos Adam viser, at det er sket inden Adaldags død, altså senest 987. Det fremgår i øvrigt af Adams omtale af Libentius, som efterfulgte Adaldag, at kristenforfølgelserne i Danmark under ham havde været af særdeles alvorlig karakter. Dette stemmer overens med *Vita Bernwardi*, hvoraf det fremgår, at biskop Ekkehart af Slesvig var flygtet til Hildesheim, hvor han opholdt sig til sin død 1026. Han har altså nydt godt af 988-diplomets privilegier.

Spørgsmålet er imidlertid, om vi kan komme årstallet for Haralds død noget nærmere. Adam angiver for det første, at Harald er død i Adaldags sidste tid, og desuden siger han, at kristenforfølgelserne, der fulgte efter Svends oprør, især rasede under Libentius, hvilket kunne tyde på, at de først lige var begyndt i Adaldags sidste år. Denne antagelse støttes af den omstændighed, at 988-diplomet er gået udenom de sædvanlige kanaler i kancelliet, men er blevet forelagt Otto III's formyndere i færdig stand af Folgbert, Adaldags nuntius, hvilket kan tolkes således, at situationen for de danske biskopper har været kritisk allerede på dette tidspunkt. Hvis vi antager, at Harald er død den 1. november 987, er der gået ca. fem måneder fra Svends oprør til 988-diplomets udstedelse, hvilket vil sige fem måneders kristenforfølgelser, og det har formentlig været tilstrækkeligt, til at biskopperne har følt jorden brænde under sig og er flygtet i sikkerhed i kejserriget. 987 er

derfor mit bud på Haralds dødsår som det sandsynligste, og det vil efter min mening ikke være rimeligt at sætte det tidligere end 986, da man i så fald måtte formode, at Adam også havde beskrevet kristenforfølgelser under Adaldag og ikke blot under Libentius. Og hvis man i denne sag ønsker at bruge både seler og livrem, kan man i alle tilfælde sige, at 988-diplomet tyder på, at Harald er død mellem 985 og 987. Er denne antagelse rigtig, kan vi også slå fast, at det er Harald, som har stået bag opførelsen af trelleborgene og broanlægget i Raving, men den diskussion må jeg nok hellere gemme til en anden gang.

1. Foredrag for Historisk Samfund, København, februar 1984.

2. Otto I's diplom af 26. juni 965 til bispedømmerne Slesvig, Ribe og Århus. DO I 294: »In nomine sanctae et individuae trinitatis. Otto divina favente clementia imperator augustus. Quoniam imperatoriae dignitatis officium esse constat, ut erga divini cultum officii perviligi cura insistant et quicquid augmentum sanctae Christianae religioni adhibere potuerint, indesinenter in hoc studeant: idcirco nos interventu dilecti archiepiscopi nostri Adaldagi pro statu et incolumitate imperii nostri quicquid proprietatis in marca vel regno Danorum ad ecclesias in honorem dei constructas, videlicet Sliesuigensem, Ripensem, Arusensem, vel adhuc pertinere videtur vel in futurum acquiratur, ab omni censu vel servitio nostri iuris absolvimus, et ut episcopis praescriptarum ecclesiarum absque ulla comitis vel alicuius fiski nostri exactoris infestatione serviant et succumbant, volumus et firmiter iubemus. Servos vero et colonos in eisdem proprietatibus habientes nulli nisi eisdem episcopis servituros ab omni etiam nostri iuris servitio absolvimus et sub nullius banno vel disciplina illos nisi sub illarum ecclesiarum advocatis esse volumus. Et ut hoc auctoritatis nostrae preceptum firmum et inconvulsum permaneat, hanc cartam conscribi anulique nostri impressione sigillari iussimus, quam et manu propria subtus firmavimus. Data VI kalendas iulii anno dominicae incarnationis DCCCCLXV, indictione VIII, anno domini Ottonis imperii IV, regni autem XXX; actum Magadeburch; in dei nomine amen.«

Otto III's diplom af 18. marts 988 til bispedømmerne i Slesvig, Ribe, Århus og Odense. DO III 41:

»In nomine sanctae et individuae trinitatis. Otto dei clementia rex. Omnium fidelium nostrorum tam praesentium quam futurum pia devotioni pateat, quomodo nos ob petitionem et interventu dilecti nostri Adaldagi Bremensis ecclesiae videlicet venerabiles archiepiscopi ac pro statu et incolumitate regni nostri quicquid proprietatis in regno Danorum ad ecclesias in honorem dei constructas, videlicet Sliesuicensem, Ripensem, Arusensem, Othenesuigensem, v[e]l adhuc pertinere videtur vel in futurum acquiratur, ab omni censu vel servitio nostri iuris absolvimus, et ut episcopis praescriptarum ecclesiarum absque ulla comitis vel alicuius fiski nostri exactoris infestatione serviant et succumbant, volumus et firmiter iubemus. Insuper concedimus praedictarum ecclesiarum episcopis ut potestatem habeant emendi agros possessiones et praedia in omnibus regni nostri partibus ubicunque velint aut possint, Servos vero et colonos in eorum proprietatibus habientes nulli nisi iisdem episcopis servituros ab omni etiam nostri iuris servitio absolvimus et sub nullius banno vel disciplina illos nisi sub illarum ecclesiarum advocatis esse volumus. Ad haec etiam omnes fideles nostri dignoscant, quod nod Folgberti nuntii ecclesiae episcopi rogatu omnes

etiam inquilinos sive qualicunque paratu euntibus in nostri regni finibus theloneum prorsus perdonavimus. Et ut haec nostrae auctoritatis praeceptum firmum atque inconvulsum permaneat, hanc chartam annulique impressione signari iussimus quam et manu propria subtus firmavimus.

Data XV. kalend. aprilis anno dominicae incarnationis DCCCCLXXXVIII, indictio-
ne I, anno autem tertii Ottonis regnantis V; actum Vuilleshusen; in dei nomine
feliciter amen.«

Diplomernes tekst er fra Sickel: Die Urkunden der deutschen Könige und Kaiser, I-
II. Monumenta Germaniae Historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae.
Hannover 1879-84.

3. Waitz: Deutsche Verfassungsgeschichte. 1880-96, 5^{II}, p 110.
4. Stengel: Die Immunität In Deutschland bis zum Ende des 11. Jahrhunderts, 1, [1910] p 168 n 5.
5. Niermeyer: Mediae Latinitatis Lexicon Minus. Leiden 1976. Art. MARCA, 7.
6. Bruhl: Fodrum, Gistum, Servitium Regis. Studien zu den wirtschaftlichen Grundlagen des Königtums in Frankenreich und in den fränkischen Nachfolgestaaten Deutschland, Frankreich und Italien vom 6. bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts. Kölner Historische Abhandlungen 14/I-II, 1968, p 178.
7. Brühl, op. cit. p 198.
8. Hörger: Die reichsrechtliche Stellung der Fürstbittissinnen. Archiv für Urkundenforschung IX, 1926, p 232.
9. Stengel, op. cit. p 256 n 2.
10. Elze: Die Ordines für die Weihe und Krönung des Kaisers und der Kaiserin. Fontes Iuris Germanici Antiqui in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi. IX Ordines coronationis imperialis. 1960. Schramm: Kaiser, Könige und Päpste. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte des Mittelalters I-IV, 1968-71. Her: III, p 87.
11. Demidoff: The Poppo Legend. Medieval Scandinavia 6, 1973, p 40.

»Fru Agnes, fordum de danskes dronning«

af Steen Ivan Hansen

Det store kalkmaleri i korsskæringens hvælv i Sct. Bendts kirke i Ringsted har haft en lang tolkningshistorie. Maleriet blev genopdaget under H. B. Storcks restaurering af kirken i årene 1900-1909. I 1923 tolkede Poul Nørlund kalkmaleriet som et forsøg på en forherligelse af helgenkandidaten Erik Plovpenning. Han tillagde i høj grad klosteret initiativet og talte om »den levende virksomhed, munkene i perioden før og efter 1300 udfoldede for kongens sag«. ¹ I 1966 leverede C. A. Christensen det endelige bevis for kongemagtens aktive indsats for at få Erik ophøjet som helgen. ²

Der er imidlertid et andet element i kalkmaleriet, som stadig savner en forklaring, nemlig tilstedeværelsen af Erik Klippings enke, Dronning Agnes, på en så fornem plads.

Til en begyndelse er det nødvendigt at se lidt på kalkmaleriets bevaringstilstand. Til belysning af dette vigtige spørgsmål er vi imidlertid meget dårligt stillet. Hverken fra Storck eller fra maleriets restaurator, maleren Mads Henriksen, foreligger der nogen beretning vedrørende restaureringen. En nyere vurdering af kalkmaleriernes tilstand siger, at man tilsyneladende, da man fandt billederne, huggede dem ned efter at have afkalkeret dem. Billederne er lavet på ny puds efter disse kalke, hvorfor omridslinier og silhuetter må betragtes som værende ægte. ³ Der er derimod grund til at være særdeles tilbageholdende med hensyn til maleriets detaljer, herunder dragternes foldekast, ornamentikken m.v., altså nogle af de elementer, som spiller en rolle ved dateringer ud fra stiltræk.

Det er nødvendigt med en kort beskrivelse og ikonografisk identifikation inden den egentlige fortolkning: ⁴

Billederne er malet i de fire kapper i krydshvælvet i korsskæringen, hvorved der er skabt nogle ydre rammer for kompositionen, som er udnyttet med stor sikkerhed.

Østkappen: Billedet er med stor sikkerhed identificeret som Maria Himmelkroning, selv om Kristi hånd er tom: kronen mangler. Personernes placering på tronstolen, hvor Jomfru Maria andægtigt samler sine hænder foran sig og bøjer sig frem mod Kristus, har imidlertid så nøje en lighed med andre himmelkronings-fremstillinger, f.eks. i

Vester Broby kirke, at der ikke kan være tvivl om, at det er dette motiv, vi ser i Ringsted. Restauratoren må have overset denne detalje. Tronstolens udformning og fagets øvrige dekoration vender vi tilbage til. Der har tilsyneladende været en indskrift over billedet.

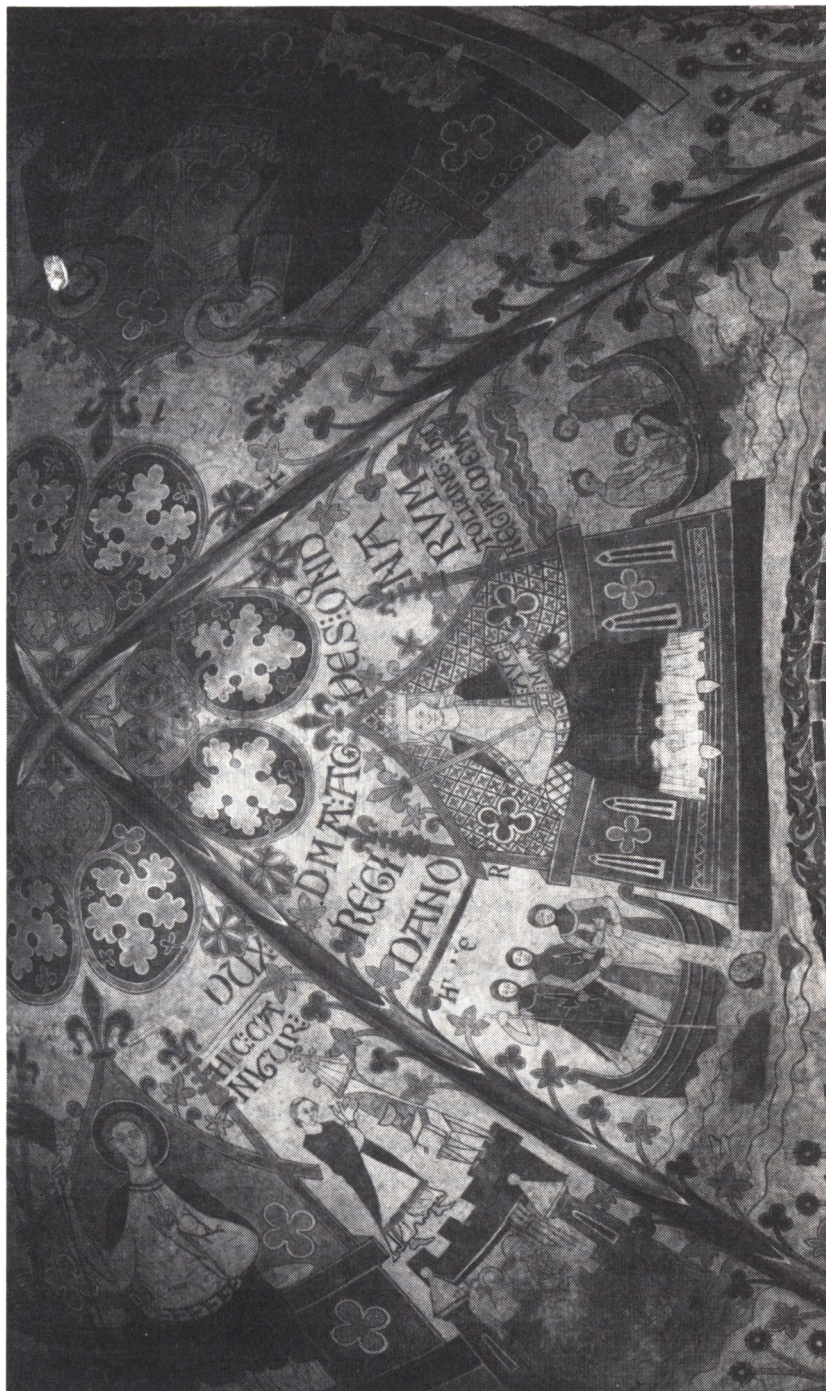
Syd-kappen: En tronende person med scepter og rigsæble samt glorie, omgivet af to stående figurer, formentlig hofmænd, i stribede dragter. Figurerne knækker ganske lidt i hofterne. Over billedet står indskriften ER CUS: REX RUS: AMICUS. Betydningen kan kun være »Ericus Rex Dei carus amicus«, d.v.s. »Kong Erik, Guds kære ven«.

Vest-kappen: En ligeledes tronende mand med lensfane og med glorie. Han løfter venstre hånd til velsignelse. Af indskriften lader kun DUX sig læse, men ordlyden menes at have været »Sanctus Canutus Dux«, altså »Hertug sankt Knud«. Under alle omstændigheder er ordet Dux tilstrækkeligt til at identificere personen som Knud Lavard.

På hver side af Knud foregår en bihandling, som viser scener fra Erik Plovpenning's død. På Lavards højre side spiller Erik brætspil i en bygning, da han gribes af Abels folk. Indskriften er meget ufuldstændig og tolkes af Nørlund som »Hic scararitur«, d.v.s. »Her spilles brætspil«. Nedenunder har der været en anden fremstilling, hvor der stadig læses HIC REX: EC E, d.v.s. »Hic Rex ecasa eripitur«, »Her føres kongen bort fra hytten«. Formentlig fremstillede billedet situationen, hvor kongen bindes og føres bort. På den anden side af helgenen holder en præst messe ved et ciboriaalter over en kirkebygning. Ved kirken knæler Erik. Indskriften er HIC: CANITUR, d.v.s. »Her synses (messe)«.

Nord-kappen: Tronende kvinde med krone og hovedlin, scepter samt bog, hvorpå står skrevet Ave M A, altså »Ave Maria«. Indskriften over personen er meget tydelig. Indsættes forkortelserne, står der følgende: »Domina Agnes Quondam Regina Danorum«, d.v.s. »Fru Agnes, fordum de danskes dronning«. Billedet forestiller følgelig dronning Agnes af Brandenburg, kong Erik Klippings enke.

På Agnes' højre side står tre soldater i en båd. De har kastet Erik Plovpenning's lig i vandet, og den ene soldat prikkes til ham med et spyd. Indskriften er ufuldstændig, H E R, og tolkes af Nørlund som »Hic necatur«, d.v.s. »Her dræbes han«. På dronningens venstre side får tre fiskere liget i deres net. Indskriften er meget tydelig, og med forkortelserne indsat står der: »Tollunt hic Regia membra«, d.v.s. »Her løftes det kongelige lig op«.

Indskrifterne er udført med majuskler, der lige som dekorationen med bladranker er ens i alle hvælvkapper. Bladornamentikken i toppen af hvælvet dannet samlet en stor blomst. Denne dekoration har altså en samlende funktion og er et af de elementer, som får de fire kalkmalerier til at udgøre en helhed.

I hver kappe er placeret en trone, og alle fire troner har samme form. De består af en bänk med ryg og fodstykke til benene. Fodstykkerne er udformet som en slags småtrapper, hvor Maria og Kristus sidder på en trone med fire trin, Knud Lavards har tre, mens Erik Plovpennings og Agnes' hver kun har et trin. Alle troner er forsynet med en overbygning, som afsluttes med tre liljer.

Mens formen på tronerne er helt ens, er deres dekoration ganske lidt afvigende. Tronerne i syd og nord er identiske, det samme gælder dem i øst og vest, bortset fra at østtronen som følge af sin større længde har fået indføjet to rækker ekstra punktornamentik. Tør man gå så langt som til at inddrage farvevalget – og det er måske nok risikabelt, bevaringstilstanden taget i betragtning – er det iøjnefaldende, at ingen detaljer får lov at skille sig ud fra helheden af okkergult og rødbrunt.

Der er som dekorative elementer på tronerne anvendt firpas, arkitektoniske detaljer, bladværk samt borter, streg- og punktornamentik. Lighederne mellem de fire troner er – især på grund af den helt ens kontur – væsentligt større end forskellene. De små afvigelser er nødvendige for at undgå et alt for stereotypet billede, men kompositionens bærende idé er ensartethed og lighed mellem alle fire kapper, ikke forskelligartethed.

I tre af kapperne er anbragt en bidekoration på hver side af tronen, mens dette ikke er tilfældet i østkappen. Her skulle der skaffes plads til to hovedpersoner på tronen, hvorfor denne er gjort bredere end de øvrige. Tronens øgede bredde giver fremstillingen ganske den samme tyngde, som bidekorationerne bevirker i de øvrige fag. Hovedmotiverne i de fire kapper er således variationer over det samme tema, nemlig personer i ophøjet majestæt på en trone.

Også dekorationerne i de enkelte kapper er symmetrisk opbygget, idet hver kappe faktisk er fuldstændig aksesymmetrisk, højre halvdel svarer nøje til venstre, hvis der trækkes en linie ned midt gennem kappen. Som eksempel kan nævnes de tre soldater i en båd. Foran båden flyder Eriks lig. Dette modsvares af de tre fiskere i en båd, foran hvilken nettet ses.

Der findes i dette store billede intet, der bryder denne regelmæssighed, alt er underordnet den faste komposition. Poul Nørlund finder maleriet lidt gammeldags, og selv om han i »Rिंगsted Kirke« ikke

kommer nærmere ind på dette synspunkt, lader det sig sandsynligvis begrunde i, at fremstillingen er så stiv, altså har visse romanske træk. Der er vel to grunde til dette, dels den bevidst tilstræbte, fornemt tronende positur (som jeg skal vende tilbage til), dels den åbenlyse mangel på kunstneriske improvisationer. Man har indtryk af, at kunstneren har måttet holde sine sædvanlige kunstneriske udtryksmidler tilbage.

Kalkmaleriet er udført efter en nøje fastlagt plan, hvor ethvert element er væsentligt for helheden – end ikke klosterets første værnehelgen, Sct. Bendt, er fundet værdig til en placering dette sted. Der er samtidig tilstræbt en symmetri, hvor fremstillingerne i hver hvælvkappe udgør et sidestykke til de øvrige. Det er tilstræbt at vise en klar samhørighed mellem fire kappers motiver. Med en så høj grad af klarhed og gennearbejdning af motivvalget og med den fornemme placering kan man ikke forestille sig andet, end at kompositionen har skullet tjene et helt bestemt formål.

Det er især afbildningen af Erik Plovpenning og fremstillingen af dennes død, der har påkaldt sig forskernes opmærksomhed, men også Agnes-billedet har til en vis grad vakt interesse. Poul Nørlund finder hendes fornemme placering besynderlig og mener, at billederne på en eller anden måde må være blevet til under hendes auspicier. På grund af tituleringen »fordum de danskes dronning« må det være blevet malet efter Erik Klippings død 1286, formentlig lige omkring år 1300.⁵

Danmarks Kirker mener, at billederne formentlig er stiftet af Agnes, og er malet efter Erik Klippings død 1286, muligvis først efter Agnes' død.⁶

Niels Saxtorph fastslår, at hun troner i verdslig majestæt med scepter og Ave Maria-skilt efter samme mønster, som Gud på de romanske majeståsbilleder. Han mener derfor, at hun har betalt billederne og at en datering omkring hendes død i 1304 ud fra stiltrækkene er meget rimelig.⁷

Rikke Agnete Olsen m.fl. mener ligeledes, at billederne er blevet til på Agnes' bekostning, og at det sandsynligvis er sket kort efter hendes død. Der peges iøvrigt på, at hun er begravet i gulvet under hvælvingen.⁸

Søren Kaspersen mener derimod, at meget taler for, at billederne er malet lige efter Erik Klippings død i 1286. Agnes er både initiativtager og stifter, og kalkmaleriet søger at legitimere Kristofferliniens krav på tronen i den vanskelige politiske situation under Erik Menveds mindrerigdom.⁹

Fremstillingen af Agnes er altså hidtil hovedsagligt blevet opfattet

som et stifterbillede, og da der findes ganske mange sådanne i Danmark, skal det herefter kort søges vurderet, om Agnes billedet har noget kendetegn, der kan knytte det til denne gruppe.

En stifter kunne ved hjælp af kalkmalerier udødeliggøre sig på i det mindste tre måder. Vedkommende kunne få malet sit våbenskjold eller en indskrift med sit navn, eller han/hun kunne få malet en fremstilling af sig selv og eventuelt sin ægtefælle. De to første fremgangsmåder kan vi i denne sammenhæng se bort fra, idet der jo ikke er afbildet noget våbenskjold i korsskæringsmaleriet, og idet indskriften »Fru Agnes, fordum de danskes dronning«, modsvares af indskrifterne i to af de andre kapper og kun tjener til identifikation af den afbildede person. Den indeholder ikke nogen direkte eller indirekte oplysning om, at hun skulle have skænket malerierne.

Der er groft sagt to hovedgrupper af stifterbilleder, hvoraf den første især var fremherskende i romansk tid. I denne type overrækker en stormand, stående eller knælende foran Gud, sin gave, symboliseret ved en kirkemodel, en ring, en mønt eller tilsvarende. De bedst kendte eksempler er fra Fjenneslev og Slaglille. Den anden hovedtype fremstiller en person uden en symbolsk gave, men knælende i bøn og gennem påklædning eller andet tydeligt vist som en verdslig person. Eksempler findes i Herlev, Kgs. Lyngby og Smørum kirker.

Der findes en del billeder, som er identificeret som stifterbilleder, men som ikke lader sig indføje i disse hovedgrupper, f.eks. en afbildning af konge i korbuen i Sct. Ib i Roskilde. Personen er her afbildet stående og kan iøvrigt ikke nærmere identificeres.

Flere kendte stifterbilleder fremstiller fyrster, f.eks. et i Vä, dateret til mellem 1125 og o. 1157. Billedet forestiller måske Valdemar I og dronning Sofia. Kongeparret står foran Gud, men er placeret lavere end denne, og de holder henholdsvis et skrin og en kirkemodel frem for Vorherre, der velsigner dem. I Sct. Peder i Næstved vises Valdemar Atterdag og dronning Helene fornemt placeret på korets nordvæg, men begge ydmygt knælende for Gud. Dateringen er ca. 1375.¹⁰

Kalkmaleriet af dronning Agnes lader sig følgelig ikke uden videre indføje i den danske stifterbillede-tradition, hvor selv den største jordiske herre underkaster sig Gud og af et fromt hjerte skænker en gave til Gud – og sin egen – ære. Agnes troner derimod majestætisk og hellig på linie med Kristus selv, og det er en ganske anden attitude end den, vi ellers kender fra stifterbillederne. Fremstillingen af Agnes kan ikke være et stifterbillede i egentlig forstand, dens symbolik må have en anden og mere vidtgående betydning end blot den, at hun har betalt et kalkmaleri i Ringsted kirke.

Som tidligere omtalt er de fire kalkmalerier gennemarbejdet til eet billede efter en nøje overholdt plan, hvor der er tilstræbt den størst mulige lighed mellem de fire dele. Dette synspunkt er væsentligt for den videre fortolkning af kalkmaleriet.

I det østre fag krones Maria af sin søn, Kristus. Netop motivet Maria Himmelkroning er centralt for en forståelse af kalkmaleriet. Marias himmelkroning symboliserer som bekendt, at Maria indtager sin velfortjente plads i himlen – beskueren lades ikke i tvivl om, at handlingen foregår i himlen. Da hovedpersonerne i alle fire fag befinder sig på det samme sted, på den samme scene kunne man næsten sige – kulisserne er de samme – er de følgelig alle kommet i himmelen.

Også Søren Kaspersen har været inde på tanken om en himmerrigsfremstilling, men afviser muligheden med den begrundelse, at de to verdslige hoffolk, der flankerer Erik, intet har at gøre i himlen. Planteornamentikken kunne iøvrigt godt illudere et paradisisk landskab.¹¹

Svaret på dette spørgsmål synes Søren Kaspersen for så vidt selv at give i sin analyse af kalkmalerierne 1241-1340/50, idet han netop påpeger en række eksempler, hvor Maria Himmelkroning suppleres med træk fra jordelivets fester. Videre hedder det i artiklen: »Tiden excellerer netop i at skildre himmelske fester, som fandt de sted ved et jordisk hof«.¹²

Hoffolkene er anbragt ved Eriks side for at skabe modvægt til sidemotiverne i de øvrige hvælvingsfag, og de er med til at skabe illusionen om de himmelske festligheder, beskueren er vidne til.

Side om side i Himmerige troner således: 1. Jomfru Maria og Kristus med glorie og på den fornemste og højeste trone, 2. helgenen Sct. Knud, ligeledes med glorie og på en trone, der er et trin lavere, 3. Erik, forsynet med glorie, siddende på en trone med kun eet trin og i indskriften kaldet »Guds kære ven«, hvilket er graden under helgenverdighed, 4. Agnes, uden glorie, men på en trone af samme højde som Erik og understøttet med både scepter og bønnebog.

Billedet kan således efter min opfattelse fortolkes på den måde, at såvel Erik Plovpenning som Erik Menveds moder, dronning Agnes, er anbragt i himlen, side om side med de hellige mænd og kvinder. Ringsted-kalkmaleriet lader ikke plads for tilfældigheder eller utilsigtet symbolik – det taler et klart sprog.

På korets østvæg findes en fremstilling af ialt fire figurer, som af Danmarks Kirker dateres til omkring 1270, altså lidt før billederne i korsskæringen. Den ene af disse er en konge, og Poul Nørlund har sandsynliggjort, at det må være Erik Plovpenning.¹³ Den anden er Jomfru Maria med Jesusbarnet, den tredje en uidentificeret helgen, og

den fjerde kan muligvis være Knud Lavard, men så lidt er bevaret, at en rimelig sikker identifikation er udelukket ud fra billedet alene.

Med udførelsen af det nye, store maleri i korsskæringen, løftedes Maria op fra sin jordiske tilværelse til himmerrige i hvælvet over beskuerens hoved. Det samme gjorde Erik – nu glorificeret. Er den fjerde person i korrundingen Knud Lavard – og bl.a. Poul Nørlund mener, at det var utænkeligt, at værnehelgenen ikke var placeret på dette sted¹⁴ – var det kun den kvindelige helgen med martyrpalmerne, der ikke flyttede med op i hvælvet. Hun blev erstattet af dronning Agnes, og det er således nærliggende at søge at parallelisere korrundingen og korsskæringens billeder. Personerne er i frisen bag alteret fremstillet i deres jordiske tilstand, og derefter over alteret fremstillet i deres himmelske herlighed. Man må desværre nøjes med at antyde denne mulige bevidste parallelisering, idet personerne i korrundingen ikke er identificeret med tilstrækkelig sikkerhed.¹⁵

Som jeg allerede har været inde på, er der i de seneste år blevet ført endeligt bevis for kalkmaleriets tendens: en forherligelse af Erik Plovpenning på Abels – Abelslægtens – bekostning. Det er imidlertid nærværende artikels formål at rejse det spørgsmål, om der derved ikke blot er berørt eet aspekt af et endnu mere vidtgående politisk budskab, som søges udtrykt i kalkmaleriet.

Erik blev aldrig kanoniseret af paven. Paven bad om flere beviser på hans hellighed¹⁶, og bag denne henholdende politik har vel bl.a. ligget et ønske om at føre en forsigtig kurs og undgå at blive involveret i striden mellem de danske kongelinier. På baggrund af pavens manglende vilje til at kanonisere Erik, er det et meget vidtgående skridt at forsyne ham med glorie på kalkmaleriet i korbhvælvet. Modificeringen til »Guds kære ven« må have været ret påkrævet for at mildne denne ukorrekte glorificering.

Bihandlerne viser drabet på Erik, og selv om Abel ikke afbildes eller nævnes, er der ingen tvivl om hensigten. Verden skulle mindes om, at den rivaliserende kongeslægt, Abels efterkommere, havde en morder som stamfader – endda en brodermorder – og at denne slægts krav på kronen derfor var umoralsk og falsk.

Denne nedgørelse af Abel-slægten betød imidlertid ikke modsat en automatisk forherligelse af Kristoffer-efterslægten. Kristoffer I var som bekendt selv broder til Erik og Abel, og Kristoffer-Menved-linien kunne derfor ikke påberåbe sig helgenkandidaten som deres stamfader.

Det er også mere end tvivlsomt, om Abels kongevalg kunne lade sig gennemføre på så fredelig vis, som tilfældet blev, uden Kristoffers godkendelse. Kristoffer-liniens stamfader må således have godkendt

Abel som konge.¹⁷ Dertil kommer, at der også blev sat visse spørgsmålstegn ved Kristoffers kroning, idet han skulle have afgivet løfter over for Abels børn med hensyn til deres arveret efter Abels død. Ved Abels pludselige død i 1252 var kongens ældste søn i udenlandsk fangenskab, de yngre sønner var mindreårige, og denne gunstige lejlighed udnyttede Kristoffer til at lade sig kongehylde. Abel-efterslægten anklagede følgelig Kristoffer I for løftebrud, hvorved den kunne sætte et spørgsmålstegn ved Kristoffer-efterslægtens legitime krav på tronen.

Et kalkmaleri med focus på Abel-slægtens uegnetted samt Erik Plovpenning's særlige hellighed ville næppe være tilstrækkeligt for Kristoffer-Menved-slægten. Der måtte føres yderligere argumenter i marken for denne slægt's særlige egnetted til kongeembedet.

Politisk var situationen i tidsrummet omkring Agnes død (den 29. september 1304) den, at Erik Menved havde fået løst striden med ærkebisp Jens Grand til sin egen fordel, omend efter et formelt knæfald for paven i form af et særdeles underdanigt brev.

Hertug Valdemar af Sønderjylland – af Abel-slægten – havde set sig nødsaget til at indgå forlig, og efter Hindsgavl-aftalen var striden med Norge og de fredløse afsluttet. Erik Menved var i 1301 blevet lensherre over byens Rostock, og i 1304 fik han udvirket, at den tyske kejser stadfæstede Frederik II's brev af 1214, hvori kejseren overlod Valdemar Sejr alle lande nord for Elben. Erik Menved-regeringen havde nået toppen af sin magt. Selv om Erik Menveds sidste år blev svære – og yderligere sættes i relief af begivenhederne under efterfølgeren, Kristoffer II – taler meget for, at Erik Menved i årene omkring århundredeskiftet kan have følt sig som valdemarernes ligemand. Netop Sct. Bendt i Ringsted, valdemarernes gamle gravkirke, ville være den naturlige ramme om et monument af propagandamæssig karakter, hvor Menved-kongelinien kunne sole sig i genskinnet fra de store valdemarer og samtidig vise, at man regerede af Guds nåde.

Det hidtidige synspunkt, nemlig at kalkmaleriet alene skulle tjene til forherligelse af helgenkandidaten Erik Plovpenning, levnes herved ikke megen plads, snarere er folkehelgenen blevet en statist, hvis tilstedeværelse skal forherlige den regerende kongelinie. Men er der nu belæg for en sådan opfattelse?

Det pavebrev, hvori Kristoffer I's dronning, Margrethe Sambiria, ansøgte om at få Erik Plovpenning kanoniseret, er dateret til omkring 1258.¹⁸ Et anonymt skrift, hvis tendens synes meget lig kalkmaleriets, er af Jørgen Skafte Jensen dateret til omkring 1260, og meget senere end 1286 vil det i al fald ikke kunne sættes.¹⁹

Også den tredje, vigtige kilde til oplysning om Erik Plovpenningdyr-

kelsen, Ringstedmunkenes mirakelsamling om jærtegnene ved den afdøde konges grav, daterer sig forholdsvis tidligt.²⁰ De næsten 50 mirakler, der er optegnet, er sket i tidsrummet 1258-1274. Kun eet er af senere dato, nemlig fra 1309, altså i årene lige efter Agnes' begravelse. Mellem disse to yder punkter, 1274 og 1309, er intet mirakel optegnet. Klosterets samling af mirakelvidnesbyrd må altså ses som en reaktion på pavens krav om flere oplysninger, og gennem 15 år optegnede munkene omhyggeligt ethvert jærtegn ved helgenkandidatens grav. Herefter ophørte klosterets bestræbelser på at samle materiale om Erik, selv om bestræbelserne endnu ikke var kronet med held.

Disse skriftlige kilder, Eriks gravlæggelse i Ringsted, hvortil han blev flyttet fra Slesvig domkirke 1257, samt de nævnte kalkmalerier i korrundingen – såfremt deres datering er korrekt – alt dette vidner om en målbevidst indsats for at opnå hans kanonisering. Disse anstrengelser gøres i den første snes år efter kongens død, hvorefter bestræbelserne synes ophørt – det virker som om sagen er opgivet.

Ud fra den konklusion, der i det foregående er draget angående kalkmaleriets himmerigsfremstilling, må dateringen af kalkmaleriet fastholdes som værende lige efter Agnes' død. At dronningen i levende live er blevet malet i en sådan positur forekommer utænkeligt, hvortil kommer, at hun blev gravlagt om ikke lige under, så dog kun ganske få meter forskudt for den hvælvingsskæppe, hvor hun er afbildet.

Kunne man da forestille sig, at kanoniseringsbestræbelserne seriøst blev taget op henved 30 år efter det foregående forsøg? Næppe, og bortset fra nedskrivningen af det enlige mirakel i 1309, suppleres kalkmalerierne da heller ikke af skriftlige kilder eller af andre vidnesbyrd om en ny kampagne.

Det er givet, at et kalkmaleri af Ringsted-billedets dimensioner med en glorificeret Erik Plovpenning som en af hovedpersonerne, har været med til at fastholde helgenkandidaten i folks bevidsthed, men dette indebærer ikke nødvendigvis, at det har været primært for denne folkehelgens skyld, maleriet blev udformet. I året 1234 blev afgørelsen om en afdøds eventuelle helgenværdighed endeligt overdraget pavestolen. Herefter kunne kanonisering ikke længere ske uden pavens samtykke.²¹

Når Erik i Ringsted fremstilles uden glorie, tronende i himlen ved Kristi side, har det derfor næppe været for at gøre indtryk på kirkens folk – det ville være en højst aparte måde at starte nye kanoniseringsansøgninger med en sådan selvtægt. Menved-partiet må derfor omkring 1304 reelt have opgivet tanken om umiddelbart at få Erik kanoniseret. Han optræder som den folkehelgen og som den kongehelgen han er, af

den grund, at han er et led i kalkmaleriets program. Også uden pavelig godkendelse var Erik en populær helgen af værdi for den regerende kongelinie. Tilstedeværelsen af valdemarernes kongehelgener, Knud og Erik, fortæller beskueren om det regerende dynastis hellighed. De er mellemedet mellem Kristus og Agnes, altså mellem Gud og kongen (repræsenteret af sin moder). Maleriet synes at ligge betænkeligt tæt ved at påstå, at andre mellemmand mellem Gud og kongen – altså kirken – er der ikke behov for. Kongen regerer af Guds nåde.

I denne sammenhæng er det for så vidt underordnet, om Erik bærer sin glorie med rette eller ej, for det visuelle udtryk er det samme. Han er indarbejdet i kompositionen som en del af en helhed, hvis tendens må være dynastisk propaganda.

Når netop dronning Agnes repræsenterer kongehuset i dette kalkmaleri, må forklaringen først og fremmest søges i, at udsmykningen er et resultat af overvejelser i forbindelse med hendes gravlæggelse. Hun spillede i en årrække under Erik Menveds mindreårighed efter kong Erik Klippings død i 1286 en så betydelig rolle, at hun endvidere formentlig har haft en position, der har tilladt at lade hende fremstå som symbol for kongætten. Det må formodes, at hendes politiske indflydelse var betydelig indtil hendes 2. ægteskab i 1293, da Erik Menved havde nået en alder af 19 år. Herefter menes Lolland-Falster at have været udlagt til hende.²² Dette kunne nok tegne omridset af en aktiv og i sin samtid velkendt dronning.

Det kan næppe være en rent kirkelig tankegang, der ligger bag dette kalkmaleri, for det overtræder åbenlyst normerne. Placeringen af en glorificeret Erik samt dronning Agnes på tronstole på dette fornemme sted i kirken er ganske uden sidestykke. Udtryk for den tankegang, som ovenfor er skitseret, nemlig at kongen regerer af Guds nåde og henter sin magt direkte fra Gud, er der derimod flere eksempler på i byzantinsk kunst, bl.a. i Sofiakirken samt på Sicilien, hvor Roger II i en fremstilling i la Martorana-kirken modtager kronen af Kristus selv. Også i karolingisk og saksisk kunst findes eksempler på noget tilsvarende, f.eks. fremstilles på en elfenbenstavle Otto II og dronning Theophanus kroning, hvor det ligeledes er Kristus, der foretager handlingen.²³

Ringsted Kloster må selvfølgelig have godkendt kalkmaleriets program, men det må være udtænkt af en person, som arbejdede for kongens sag, måske en kirkeperson i kongens tjeneste. Når Ringsted klosterkirke i løbet af de første årtier af 1300 årene mistede sin position som kongelig gravkirke, er dette bl.a. resultatet af en rivalisering mellem først og fremmest Ringsted, Sorø og Roskilde om denne status, der

selsvagt betød store indtægter og anseelse for kirken. Abbeden har haft tungtvejende grunde til at acceptere det oplæg, som blev forelagt ham i forbindelse med forberedelserne til begravelsen af Erik Menveds moder.

For med rette at kunne betragte kalkmaleriet som dynastisk propaganda, er det endvidere en betingelse, at kongen havde udsigter til at grundlægge et dynasti, at han altså havde børn. Netop på dette punkt var Erik Menveds og Ingeborgs ægteskab særdeles tragisk, idet alle Ingeborgs otte – ifølge visse kilder endda fjorten – børn var dødfødte eller døde som spæde. I 1318 døde Ingeborgs sidste barn ved en ulykke, idet hun tabte det ud af en vogn på en rejse fra Abrahamstrup til Holbæk. Hun blev gift med Erik Menved i 1296, og først i 1318 opgav ægteparret således endeligt at få børn.²⁴ Kongen kunne følgelig endnu i årene omkring 1304 håbe på, at det ville lykkes at sætte en arving på tronen.

Sammenfatning. Agnes død i 1304 gav Erik Menved anledning til at skabe et dynastisk monument i valdemarernes gamle begravelseskirke. Kalkmalerierne i koret suppleredes med det store maleri i korsskæringshvælvet, og langs korets vægge maledes dronninge- og kongefriserne, som dateres til første halvdel af 1300-årene,²⁵ altså måske samtidig eller i det mindste kun en kort årrække efter korsskæringsmaleriet. I denne fyrstefrise præsenteres kongeslægtens imponerende række af forfædre. Endelig blev dronning Agnes begravet i en muret grav under korsskæringen, og senere fik også Erik Menved og Ingeborg plads her – på hendes venstre side. Direkte under korsskæringens centrum stod Erik Plovpenningens helgengrav, der var muret og med åbninger, så man kunne se de hellige levninger i kisten.

Erik Menved skabte ved hjælp af disse indenbyrdes sammenhørende elementer et monument over sin egen kongelinie – han gjorde så at sige Ringsted kirke eksklusiv for sin egen efterslægt. Måske var det derfor, at efterfølgeren, broderen Kristoffer II allerede i 1315 – altså mens Erik Menved stadig regerede – sikrede sig lejested i Sorø. Forholdet mellem de to brødre var dårligt, Kristoffer gik til sidst i forbund med den oprørske ærkebisp, Esger Juul, imod Erik Menved.²⁶ At Kristoffer har lagt afstand til broderen også ved at vælge sig en anden gravkirke end denne, må vel forekomme yderst sandsynligt, ikke mindst på baggrund af ovenstående tese om kirkens udsmykning som Erik Menveds værk.

Fordi Erik Menved ikke fik overlevende børn, forblev det altså ved

dette tilløb til en kongekult. Kalkmaleriet i korsskæringens hvælv er en bevaret del af dette monument over et dynasti, der led vuggedøden.

En tak rettes til lektor Else Roesdahl, Moesgård, for inspiration og venlig kritik i forbindelse med udarbejdelsen af denne artikel.

1. *P. Nørlund*, Knud Lavard og Erik Plovpenning i Ringsted Kirke, Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, III R., 1923 s. 138.
2. *C. A. Christensen*, Drabet på Erik Plovpenning og den begyndende legendedannelse, Kirkehistoriske Samlinger, 7 rk. nr. 6., 1966, s. 21 ff.
3. Oplyst af Ulla Haastrup på årsmødet i D. S. O. M., Nationalmuseet, 1981.
4. Som støtte for tydingerne af bl.a. indskrifterne er benyttet *M. Clemmensen og P. Nørlund*, Ringsted Kirke. Kalkmalerierne beskrevne af Poul Nørlund, Kbh. 1927.
5. Samme.
6. *Danmarks Kirker*, Sorø amt bd. 1., s. 138-142, Kbh. 1936.
7. *N. M. Saxtorph*, Jeg ser på kalkmalerier, Kbh. 1979, s. 166-167.
8. *R. A. Olsen m. fl.*, Skt. Bendts kirke i Ringsted, s. 28 f, Kbh. 1972.
9. *S. Kaspersen*, Kalkmaleri og samfund 1241-1340/50, Ed. B. P. McGuire, Kulturblomstring og samfundskrise i 1300-tallet, Kbh. 1979, s. 109 ff.
10. Som baggrund for dette overblik er anvendt *N. M. Saxtorph*, Jeg ser på kalkmalerier, samt for det skånske områdes vedkommende, *A Catalogue of Wall-paintings in Churches of Medieval Denmark*, Scania, Halland, Blekinge, Kbh. 1967.
11. *S. Kaspersen*, s. 119.
12. Samme s. 126 f.
13. *P. Nørlund*, Knud Lavard og Erik Plovpenning i Ringsted kirke. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, III rk., 1923, s. 123 ff.
14. Samme s. 124.
15. Tanken sandsynliggøres på ret overbevisende måde hos *S. Kaspersen*.
16. Se note 2.
17. Kilderne er tavse angående dette spørgsmål, men bl.a. *C. A. Christensen* drager denne konklusion på baggrund af en vurdering af de politiske begivenheder ved og efter Erik Plovpenning's død. Drabet på Erik Plovpenning og den begyndende legendedannelse, Kirkehistoriske Samlinger, 7. rk., nr. 6, 1966.
18. Samme.
19. *J. Skafte Jensen*, Erik Plovpenninglegendens politiske udnyttelse, Kirkehistoriske Samlinger 1969, s. 7 og *S. Kaspersen* s. 116.
20. *H. Olrik*, Danske Helgeners Levned II, Kbh. 1894, genoptrykt 1968, s. 374 ff.
21. *N. K. Liebgott*, Hellige mænd og kvinder, Århus 1982, s. 14.
22. Dansk Biografisk Leksikon, Kbh. 1887 og 1933-34, 3. udgave, u. Agnes.
23. Kan bl.a. ses afbildet i *P. E. Schramm og F. Mütterich*, Denkmale der deutschen Könige und Kaiser, München 1962, Bd. I, s. 287.
24. *Dansk Biografisk Leksikon* u. Ingeborg.
25. *Danmarks Kirker*, Sorø amt, Kbh. 1936 s. 142.
26. *Dansk Biografisk Leksikon* u. Christoffer.

Tradition og fornyelse

Kalkmalerierne fra 1548 i Sulsted kirke.

af *Eva Louise Lillie*

En indskrift i Sulsted kirke fortæller, at i 1548 lod ejeren af Vang, Just Høeg, sin sognekirke udsmykke med kalkmalerier.¹ Hvor stort et omfang denne udsmykning oprindeligt har haft, er det ikke muligt at sige med sikkerhed; i dag omfatter den, foruden korhvelvet, skibets tre hvælve. At den også har udstrakt sig til tårnhvelvet og muligvis også til væggene, fremgår dels af Erik Schiødts akvareller fra 1878 dels af hans skrivelse til Direktionen for de nationale Mindesmærkers Bevaring, indsendt juni samme år.²

Bortset fra avisomtaler i forbindelse med restaureringen af malerierne i 1882-83 findes Sulsteds udsmykning første gang behandlet i den trykte litteratur i Magnus Petersens værk fra 1895 om de danske kalkmalerier.³ Hans omtale er rent deskriptiv, og ud over at bemærke, at tårnfagets og et enkelt af korets malerier må være ældre end 1548, gør han sig ingen spekulationer over maleriernes indhold. Fyrré år senere, i 1935, fremlagde Sulsteds daværende sognepræst, L. Vesten, en generel beskrivelse dels af kirken dels af gården Vangs ejere.⁴ I denne beskrivelse indtager omtalen af kalkmalerierne en fremtrædende plads, og som den første gengiver han de indskrifter, der ledsager de fleste af billederne.⁵ Og da »Den danske Billedbibel« udkommer i 1947, kan Broby-Johansen som den første præsentere billeder af både udsmykningen fra 1548 og den senere overmaling fra 1599.⁶

En beskrivelse af Sulsteds kalkmalerier indgår naturligvis i Niels M. Saxtorphs »Jeg ser på kalkmalerier«.⁷ Også Saxtorph omtaler de enkelte scener udførligt og ved beskrivelsen af apostelserien i koret med en påpegning af de fejl i attributterne, der forekommer; også her gengives de ledsagende indskrifter.

Ulla Haastrup er nok den første, der i sin behandling af Sulstedmaleriernes Passionsserie for alvor har søgt at trænge bagom de enkelte fremstillinger. Ved en grundig gennemgang af detaljerne i de enkelte scener påviser hun de træk i malerierne, der afslører inspiration fra det middelalderlige teater, især en række tyske passionsspil.⁸

Såvel Niels Saxtorph som Ulla Haastrup fremhæver, at Sulsteds kalkmalerier, trods tilblivelsestidspunktet, slutter sig til en senmiddelalderlig (gotisk) billedtradition.⁹ I denne artikel vil jeg tage denne tråd

op og forsøge yderligere at afdække områder, hvor traditionen slår igennem. Og se hvorledes denne tradition forholder sig til forkyndelsen i den unge, evangeliske kirke i Danmark, samt undersøge på hvilke områder der eventuelt kan konstateres nytænkning i forhold til de middelalderlige (katolske) udsmykninger.

Udmalingen i Sulsted hører til blandt de største efterreformatoriske udsmykninger, og vel kun Estruplund og til dels Glesborg kan i omfang og scenerigdom måle sig med den.¹⁰

Som den fremstår i dag, deler Sulsteds udmaling sig i tre dele: i skibets vestligste fag en fremstilling af Jesu barndomshistorie fordelt på 6 scener, i skibets midterste og østligste fag 16 scener fra Kristi passionshistorie og i koret en apostelrække, Maria i strålekrans og en Treenhedsfremstilling. Alle scener i skibet, på nær to, ledsages af en indskrift på dansk med henvisning til det relevante bibelsted.

Barndomshistorien begynder med Bebudelsen i vestkappen, efterfulgt af Besøgelsen i samme kappe.¹¹ Historien fortsætter i nordkappen med Fødslen, der viser Jesusbarnet liggende på gulvet på Marias kjortel, mens Maria selv til venstre tilbyder barnet. Josef, til højre, løfter sin ene hånd til kinden, og i den anden holder han en rosenkrans. Oppe til venstre, bag staldbygningen, er fremstillingen af Forkyndelsen for hyrderne klemmt ind.¹²

I østkappen vises til venstre Jesu omskærelse og til højre De hellige tre kongers tilbedelse.¹³

Barndomsfortællingen afsluttes i syd med beretningen om Barne-mordet i Bethelhem, der breder sig over hele kappen; i scenens venstre side ses en flok ryttere, der rider ud af en byport.¹⁴

Passionsberetningen, der starter i skibets midterste fag, begynder i østkappen med Fodtvætningen og Nadveren. På dette sted indeholder indskrifterne ingen Bibelhenvisning, men omtaler derimod de to udmalingers ophavsmænd, Just Høeg og Stygge Høeg.¹⁵

Fortællingen fortsætter i sydkappen med Bønnen i Gethsemane og Judaskysset og Tilfangetagelsen.¹⁶ Forhøret hos Pilatus og Hudflettelsen vises i vestkappen, mens Tornekroningen og mængdens bespottelse af Kristus vises i fagets nordkappe.

Fortællingen fortsætter i østfagets vestkappe med Pilatus, der vasker sine hænder og med Korsbæringen. I nordkappen følger to scener, der er højst ualmindelige i passionsfremstillinger, såvel før som efter Reformationen: til venstre ankomsten til Golgatha, hvor Kristus får revet klæderne af sig, og til højre Kristus, der får galdeblandet eddike at drikke. Korsnaglingen og Kristus på korset, flankeret af de to røvere,

vises i østkappen, mens hele passionsserien afsluttes med Nedtagelsen fra korset og Gravlæggelsen i sydkappen. Korsnaglingsscenen er værd at lægge mærke til: Kristus ligger udstrakt på korset. En nagle er allerede slået i hans venstre hånd, mens en bøddel er i færd med at slå én igennem hans fødder. En anden bøddel har lagt et reb om Kristi højre håndled, og mens han trækker i rebet, slår en tredje bøddel den sidste nagle igennem hånden.

Et gennemgående træk i passionsserien er, at Kristi krop er dækket af bloddråber.

I korets østhvælv findes til venstre en fremstilling af Maria med barnet på armen omgivet af en strålekrans og af engle med røgelseskar. Til højre ses en Treenighedsfremstilling: Gud Fader holdende et krucifiks foran sig og med helligåndsdue siddende på stoleryggen.

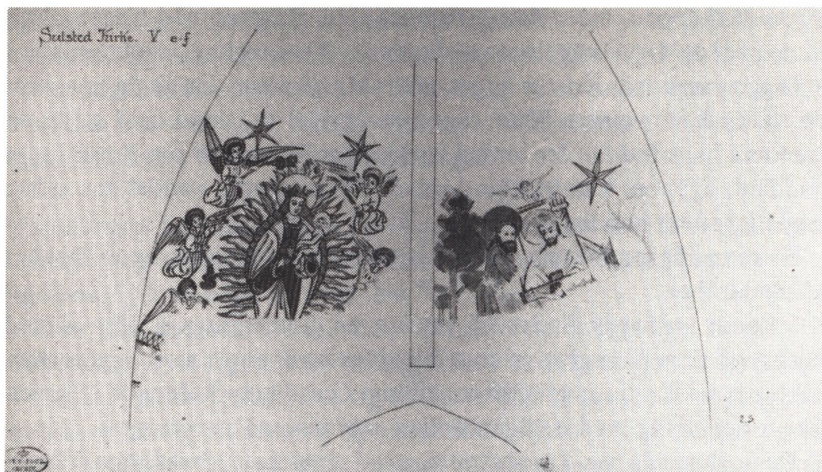
De resterende tre kapper optages af apostlene, hver identificeret med navn og attribut og hver holdende et skriftbånd med en del af trosbekendelsen skrevet på latin. Rækkefølgen er: i syd Peter, Andreas, Jakob den Ældre og Johannes;¹⁷ i vest Thomas, Jakob den Yngre, Philip og Bartholomæus;¹⁸ i nord Matthæus, Simon, Judas Thaddæus og Mathias.¹⁹

Det, der især er værd at bemærke ved korets udsmykning, er apostelrækken, en såkaldt Credo-serie, som i Danmark hører til blandt de mere sjældne fremstillinger.²⁰

Fra Schiødtes brev ved vi, at også tårnfaget har været bemalet, og af hans akvareller kan vi se, at den ene kappe har haft to helgeninder: Margrethe med korsstav og uhyre ved sine fødder; den anden er ved indskrift identificeret som Katharina.²¹

Som også Ulla Haastrup bemærker, så slutter passionsserien i skibet temmelig brat med Gravlæggelsen og mangler således sin naturlige fortsættelse i Opstandelse og Himmelfart. Denne fortsættelse kan have befundet sig på skibets vægge, da det fremgår af Schiødtes brev, at bemaling engang har eksisteret på denne plads.²²

I indskriften under Nadverfremstillingen læser vi, at Just Høegs udsmykning blev ændret af hans søn i 1599,²³ og fra Schiødtes akvareller ved vi nogenlunde, hvad der blev ændret, nemlig først og fremmest de agerendes påklædning. Dragterne blev moderniserede. Og for én enkelt scenes vedkommende synes det, som om udformningen og dermed måske også indholdet er blevet ændret, nemlig den scene, der i dag viser en Treenighedsfremstilling. Af akvarellen fremgår det, at Schiødte må have registreret to forskellige lag: til højre ses rester af en Nåde-stol, Gud Fader siddende på en tronstol holdende et krucifiks foran sig

Schiødtes akvarel af korets østkappe før restaureringen i 1880'erne. Foto: Nationalmuseet.

og med helligåndsduen siddende på stoleryggen. Til venstre ses fragmentet af en stående, glorieret person, bag hvis ryg nogle træer skimtes. Der mangler en detaljeret beskrivelse af dette hvælv fra Schiødtes hånd, og en afgørelse af hvilket lag, der ligger nederst, er altså bestemt af en tolkning af akvarellen. To forhold er afgørende for at jeg vil placere Nådestolsfremstillingen som værende den ældste og samtidig med den øvrige 1548-udsmykning og den stående person som værende en 1599-ændring.

Ved en betragtning af Schiødtes akvarel synes det som om, at den stående persons glorie er malet ovenpå tronstolen og samtidig dækker ind over en del af Gud Faders glorie. For det andet er Treenighedsfremstillinger til dels »gået af mode« omkring 1600 og ville da næppe findes i den Sulstedske udformning, men snarere vises som to tronende, kronede personer med helligåndsduen svævende over sig.²⁴

Hvad der har fået maler/bestiller til i 1599 at ændre Treenighedsfremstillingen kan vi kun gisne om, lige som vi også kun kan gætte, hvilken scene, der har erstattet den oprindelige.

Men bortset fra denne scene samt moderniseringerne af dragterne og enkelte andre detaljer synes overmalingen i 1599 ikke at have ændret afgørende ved udsmykningen.

Frem til den store restaurering i 1880'erne er der ikke sket væsentlige ændringer med malerierne; væggene og måske tårnfaget må dog i tidens løb være blevet overhvidtet.²⁵

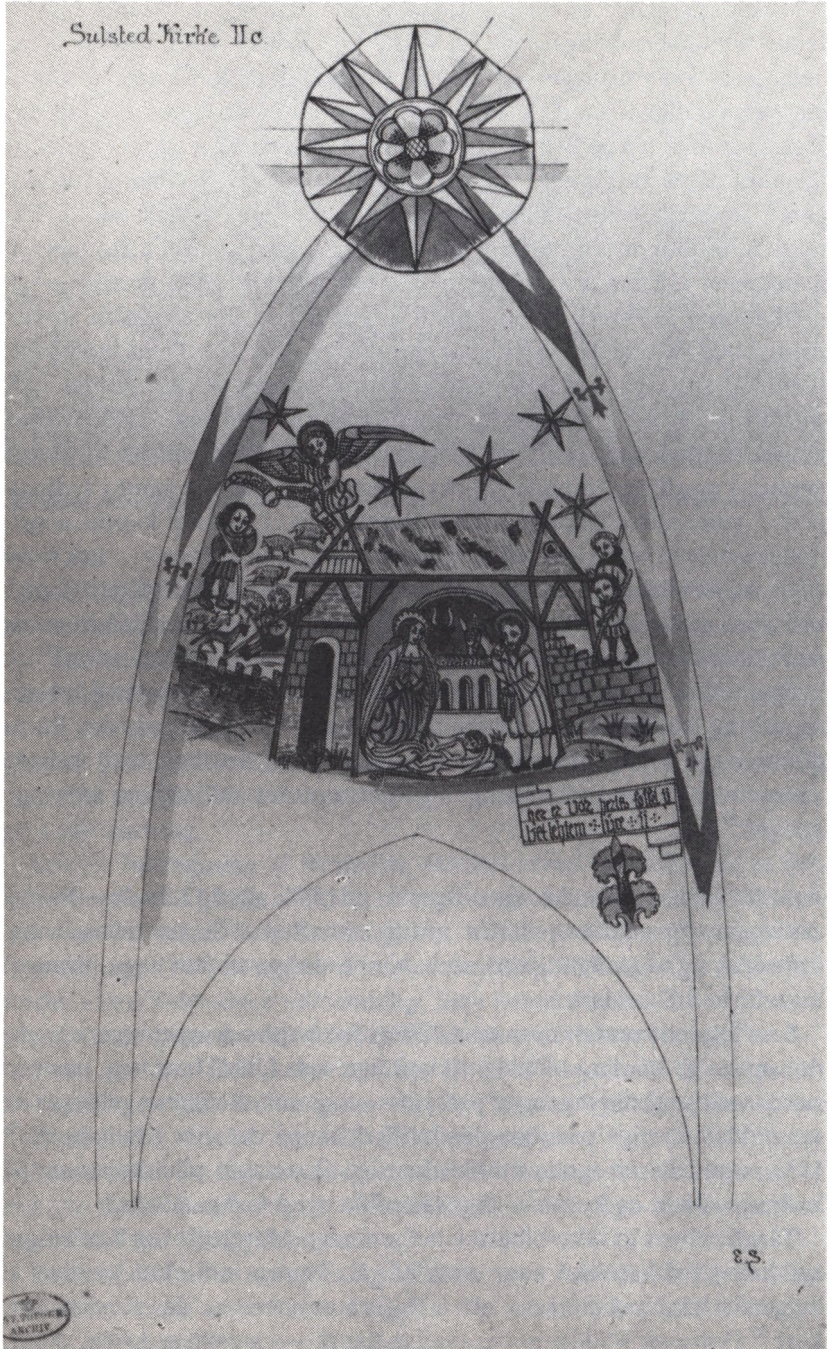
Næste spørgsmål bliver så: nøjedes restaurator i 1880'erne med at rense 1599-overmalingen af? En vurdering heraf bygger på den sandhedsværdi, man tillægger Schiødtes brev og ikke mindst hans akvareller, sammenlignet med de malerier, der i dag står fremme i kirken. Vælger man at tro på Schiødte, kan man med det samme konstatere, at restaurator på smukkeste vis har udfyldt der, hvor der manglede noget.²⁶ Treenighedsfremstillingen er et glimrende eksempel herpå. Direkte tilføjelser er der i reglen ikke tale om, snarere er det afslutning på manglende partier, hvor det da eksisterende har givet ganske gode indikationer af, hvad der manglede.²⁷ I langt de fleste tilfælde er det manglende ben og nedre kjorteldele, der er malet til. På ét punkt har tilmalingerne dog fået lidt uheldige konsekvenser, og det gælder indskrifterne i hvælvet med scener fra Barndomshistorien. På Schiødtes akvarel mangler indskrifter i vestkappen under Bebudelsen og Besøgelsen, i nordkappen under Forkyndelsen for hyrderne samt i sydkappen, i vest under Barnemordet i Bethlehem. I samme kappe, i øst, under rytterne, der rider ud af byporten, står kun at læse »... her rider .../ ... af jerusalem ...«. Disse indskrifter, som de står her idag, må altså tilskrives restaurator, og den i dansk kalkmaleri helt enestående scene med Herodes, der rider ud af Jerusalem, forsvinder lige så stille.²⁸

Den sidste gang Sulsteds kalkmalerier har været genstand for restaurering, var i 1941, og denne gang har det kun drejet sig om Barndomsserien. I følge Borres indberetning synes der dog kun at have været tale om en afrensning af sod samt let udbedring af svage streger.²⁹

Året for denne udsmyknings udførelse er 1548, altså 12 år efter Reformationen, og man kan derfor spørge, hvorledes denne udsmykning forholder sig til forkyndelsen, som den burde være i den unge, evangeliske kirke i Danmark.

Som allerede omtalt fremhæver Niels Saxtorph udsmykningens traditionsmæssige binding til sengotikken lige som Ulla Haastrup, der ved sin minutiøse gennemgang af passionsseriens enkelte scener påpeger de senmiddelalderlige passionsspils indflydelse på detaljer i billederne.³⁰ Men manifesterer denne middelalderlige (katolske) påvirkning sig på andre punkter, og kommer den i konflikt med forkyndelsen?

Tårnhvælvets to ikke-bibelske helgeninder, Margrethe og Katharina, har helt klart katolske aner, men når L. Vesten indirekte hævder, at helgener ikke »eksisterer« efter Reformationen, er det direkte forkert.³¹ Helgener »tillades« også inden for den evangeliske kirke, men –

Jesu fødsel. 3. fag, nordkappen. Akvarel af Schiødtte. Foto: Nationalmuseet.

som det senere skal vises – ændres deres betydning radikalt, hvilket formodentlig er en medvirkende årsag til, at helgenbilleder lidt efter lidt forsvinder i løbet af 1500-tallet og det tidlige 1600-tal.³²

Sammenlignet med de før-reformatoriske fremstillinger er det let at se, at de enkelte scener fra Barndomsfortællingen i udformning følger den middelalderlige tradition, men bortset fra én detalje kan de ikke siges at være i konflikt med opfattelsen i en af Luther inspireret kirke. Den lille detalje, der støder øjet, er rosenkransen i Josephs hånd i Fødselsfremstillingen.³³

Rosenkransens tilstedeværelse knytter forbindelsen bagud i tid på to felter, dels set i relation til selve billedet, dels set i relation til den, der betragter billedet. Ved at give Joseph en rosenkrans i hånden forrykkes vægten i billedet, bort fra en centrering omkring det nyfødte Jesusbarn over mod en centrering omkring Maria. Forbindelsen til senmiddelalderens Mariadyrkelse – Maria for Marias egen skyld – er ganske klar og kan ikke siges at harmonere alt for godt med opfattelsen af Maria inden for en dansk, evangelisk-luthersk kirke, i hvis forkyndelse hun indtager en sekundær rolle, og her kun set i relation til og i kraft af Kristus.³⁴

Rosenkransen i Josephs hånd må i 1548 også have givet betragteren associationer om den katolske tids rosenkransandagter, og givet er det, at dette ikke harmonerede alt for godt, hverken med Luthers eller med den officielle danske kirkes holdning; ved bispemødet i Antvorskov i 1546 krævedes det bl.a., og under trussel om udelukkelse fra nadveren, at brugen af rosenkranse ophørte.³⁵ Årsagen er indlysende: rosenkransandagtens nære samhørighed med afladsvæsnen. Og herved præsenteres vi faktisk for den dogmatiske konfrontation mellem retfærdiggørelse ved gode gerninger og retfærdiggørelse ved tro alene.

Den generelle udformning af de enkelte scener i den lange passionsserie følger også mønstre, vi genkender i billeder fra tiden før Reformationen. Disse billeder bygger vel ikke i alle træk på de bibelske tekster – dertil er billederne for detaljerede og teksten for fåmælt – men er dog heller ikke i uoverensstemmelse hermed.

De kunstnere, der har skabt forlæggene for udmalingen, har dog på visse punkter overskredet de bibelske grænser. Det gælder for det første ved indføjelser af Afklædningsscenen, der ingen omtale har i evangelierne, men som til gengæld kendes fra tiden før Reformationen, her dog på en anden plads i passionsberetningen.³⁶

Forbindelsen bagud i tid har også udformningen af Korsnaglingen, hvor den lille bøddel med et reb om Kristi håndled trækker og udstrækker hans legeme på korset. Ikke alene er scenen forekommende i katolsk tid, men den har sin tilblivelse i den for katolsk tid så karakteristi-

ske præfigurative sammenkobling af de bibelske tekster, i dette tilfælde sammenføringen af Det gamle Testaments Psalme 22 (Vulgata 21) med Korsfæstelsesberetningen.³⁷

Det tredje træk, man bemærker ved Sulsteds passionsserie, er den blodplettede Kristusskikkelse i scenerne fra Hudflettelsen og frem til og med Gravlæggelsen. Også dette kender vi fra kalkmalerier fra tiden før Reformationen.³⁸

Netop de tre ovenfor anførte kendetegn kunne give en indikation af, under hvilken påvirkning de billedlige forlæg til Sulsteds passionsserie er blevet til. Den minutiøse beskrivelse af Kristi legemes pinefulde udstrækning på korset, hans blodige krop og til dels beskrivelsen af Afklædningen genfinder vi i Birgittas Åbenbaringer.³⁹ Tankegangen harmonerer bedre med katolsk opfattelse end med Luthers, men der er på den anden side ikke lagt op til en dogmatisk konfrontation.

På et fjerde område mere aner end direkte konstaterer man en fra katolsk tid overleveret tradition, nemlig i placeringen af Korsfæstelsescenen og til dels Nadverscenen. Begyndelsen på og fortsættelsen af passionshistorien i de to hvælv (Fodtvætningen i østkappen og Pilatus vasker sine hænder i vestkappen) er »drejet« således, at Nadver- og Korsfæstelsesfremstillingerne placeres aksialt i østkapperne; Nadverscenen i det midterste hvælv og Korsfæstelsen i det østligste, direkte over triumfbuen og som en (foreløbig) kulmination på beretningen. Netop på denne plads finder vi i middelalderen undertiden et kalkmaleri visende en Korsfæstelse eller oftere kirkens triumfkrucifiks. Placeringen har været bestemt af det lægmandsalter, der kan have stået foran triumfbuen, og af den katolske opfattelse af messeunderet som en gentagelse af Kristi offerdød på korset.⁴⁰ Af samme årsag er der også god mening i at placere Nadver- og Korsfæstelsesfremstillinger i samme akse. På den anden side må man også konstatere, at en placering af disse to fremstillinger på de for menigheden mest iøjnefaldende steder i kirken, ikke kan betragtes som anstødelige i den evangeliske kirke. Det bliver da også senere to af de væsentligste motiver i den efterreformatoriske kirkes billedverden.⁴¹

I korets udmaling er det Mariafremstillingen og Credoserien, der tidspunktet for maleriernes tilblivelse taget i betragtning, fanger opmærksomheden.

Mariafremstillingen slår betragteren som katolsk både i ydre udformning og i indhold, tæt forbundet som den har været med afladsvæsenet.⁴² Luthers og dermed de danske reformatorers opfattelse af Maria hører nøje sammen med opfattelsen af helgenerne. Den katolske opfattelse af helgener og af Maria som midlere mellem menneske og Gud

afvises af reformatorerne, og helgenerne »reduceres« til blot at være forbilleder for mennesker og til kun at æres som sådanne.⁴³ Ej heller Maria kan længere optræde i rollen som midler mellem menneske og Kristus/Gud, og som det fremgår af Luthers udlægninger, dels af Magnificat dels af Ave Maria, er Marias væsentligste rolle at være Jesu moder; Luthers lære om Maria karakteriseres som kristo- og theocentrisk.⁴⁴ Ud fra opfattelsen af Maria som Kristi moder virker billedet her i Sulsted acceptabelt – hun vises netop som en mor med sit barn på armen. Problemet med dette billede er lidt det samme som med Fødselsscenen, når man betænker, at motivet med Maria i solgissel kun 12-15 år tidligere var nært forbundet med afladsvæsnen. Også med dette billede stilles betragteren over for den dogmatiske konfrontation mellem på den ene side retfærdiggørelsen ved gode gerninger og herover for den lutherske retfærdiggørelse ved tro alene.⁴⁵

Tolvdelingen af trosbekendelsen og dens tilknytning til de enkelte apostle, således som vi finder den i Sulsted, har skriftlige aner tilbage i 500-tallet og billedlige tilbage i 900-1000-tallet.⁴⁶ Netop denne tolvdeling gør Luther op med, vel nok klarest udtrykt i indledningen til afsnittet om trosbekendelsen i Den store Katekismus, hvor det nærmest har karakter af programmerklæring.⁴⁷

Skønt den nærmere begrundelse mangler, genfindes tredelingen af trosbekendelsen også i andre af Luthers skrifter, bl.a. Den lille Katekismus, der som bekendt hører til blandt de bøger, Kirkeordinansen foreskriver, at enhver præst skal have.⁴⁸ En vis disharmoni mellem billede og gængs gudstjenestepraktis synes altså at kunne konstateres. Også på et andet punkt findes der en vis uoverensstemmelse mellem billede og praksis: mens de fleste af kirkens øvrige indskrifter er på dansk, så er de enkelte dele af trosbekendelsen her i Sulsted på latin. I Kirkeordinansen foreskrives det, at trosbekendelsen læses/synges på latin, men allerede på bispemødet i København i august 1540 ændres denne bestemmelse, at den skal synges på dansk.⁴⁹

Samlet kan man konkludere, at Sulsteds udsmykning i sin udformning af de enkelte scener helt klart har sine forudsætninger i middelalderen, i store træk og i detaljer, men også at den for langt de fleste sceners vedkommende harmonerer med eller i hvert fald ikke er i direkte konflikt med forkyndelsen i den reformerede, danske kirke.

På et enkelt punkt, nemlig i udformningen af Credoserien, kan vi konstatere en uoverensstemmelse med det, vi må antage har været gængs gudstjenestepraktis i midten af 1500-tallet, men der er ikke lagt op til en direkte dogmatisk konflikt. Dette fornemmer vi til gengæld i to andre billeder, nemlig i Fødselsscenen med Joseph, der holder en

rosenkrans, og i fremstillingen af Maria i solgissel. Begge billeder indeholder en henvisning til afladsvæsnet, propagerer derved over for en modtagelig og erindrende menighed den katolske kirkes opfattelse af retfærdiggørelse ved gode gerninger og står således i skarp konflikt med det, vi må antage den danske kirke har forkyndt på dette tidspunkt, nemlig retfærdiggørelse ved tro alene.

Problemstillingen kan så vendes om, og man kan spørge, om der intet er i Sulsteds udsmykning, der direkte reflekterer luthersk eller luthersk inspireret tankegang.

Klar luthersk tankegang, som det f.eks. kommer til udtryk i korvægsudsmykningen i Snoldelev fra 1550-75, der viser modstillingen mellem den gamle og den nye pagt, således som vi også kender det fra titelbladet på Christian III.s danske Bibel fra 1550, der begge går tilbage på et Lucas Cranach træsnit fra omkring 1530, eller som det ses i Torsslundes alterbordspanel fra 1561, der viser dåbs- og nadverhandling samt prædiken, dette finder vi ikke i Sulsted.⁵⁰ Dog er det som om man i udsmykningens kronologisk fremadskridende beretning aner en luthersk undertone.

Fælles for den mundtlige, skriftlige og billedlige forkyndelse i den middelalderlige, katolske kirke er den allegoriske udlægning af de bibelske skrifter.⁵¹ Konsekvensen for enkeltsceners vedkommende kan være tilføjelsen af ikke-bibelske detaljer, placering af bestemte motiver bestemte steder i kirken, og i længere fortællende beretninger i en opbrydning af kronologien med en deraf følgende modstilling og sidestilling af motiverne.⁵² Denne bibelfortolkning er det Luther gør op med ved sin afvisning af den allegoriske bibelfortolkning som menneskeværk og sit krav om at vende tilbage til Bibelen – Bibelen som sin egen fortolker.⁵³ Konsekvenserne for billedet i en af Luther inspireret kirke burde da for det enkelte billede være, at man fjernede detaljer, hvis tilkomst skyldtes middelalderlige kommentatorer, og for serier en ophævelse af de brud på kronologisk fremadskridende beretning, som var forårsaget af en allegorisk udlægning af teksten. I Sulsted kan man konstatere, at de middelalderlige kommentatorers indflydelse stadig gør sig gældende i udformningen af de enkelte scener. Men i den lange, fortløbende beskrivelse af Jesu barndom og af passionen ser vi – sammenlignet med de middelalderlige udsmykninger – et nyt træk, næsten som en billedlig parallel til *Sola scriptura* opfattelsen. At placeringen af Korsfæstelsesscenen giver os mindelser om katolsk opfattelse af »messeunder«, spiller i denne sammenhæng en underordnet rolle – det væsentlige er, at kronologien ikke brydes.

Spørgsmålet bliver da, om der er andre forhold, der kan understøtte antagelsen om, at Sulsteds malerier, trods deres traditionsbundethed også giver udtryk for en luthersk opfattelse. Fra indskriften under Fodtvætningen ved vi, at det var Just Høeg, der lod udsmykningen udføre, og det mest nærliggende er da at undersøge hans baggrund: om han på noget andet tidspunkt offentligt har demonstreret en overbevist luthersk holdning. Desværre fører en undersøgelse af hans forhold ikke til noget resultat, idet hans eksistens har sat sig påfaldende få spor i kildematerialet.⁵⁴ Vi ved ikke, hvornår han blev født, men vi ved, at han i 1544 blev gift med rigshofmester Mogens Gøyes datter, Mette, at hun dør i 1547, og at Just Høeg gifter sig anden gang i 1548 med rigsråd Claus Billes datter, Sidsel; selv synes han at være død i 1557.⁵⁵

Men der findes et andet indicium, der understøtter formodningen om, at Sulsteds udsmykning i grundtone er luthersk. *Vi kender i dag den kilde, der må have ligget til grund for udvælgelsen af de enkelte scener og som samtidig har leveret tekstforlægget til størstedelen af indskrifterne: Christiern Pedersens bearbejdelser fra 1531 af Luthers Betbûchlein, som denne foreligger i Wittenbergudgaven fra 1529.*⁵⁶ Det drejer sig først og fremmest om bearbejdelsen af Passionalet.⁵⁷ Denne bearbejdelse, »Om vaar Herris død oc pine Och om billede« indeholder foruden en fortale 48 småstykker, hvoraf de to første omhandler Syndefald og Ud drivelsen fra Paradiset og de otte følgende Jesu barndomshistorie. De næste fem stykker henter deres emner fra Jesu offentlige liv, og de resterende 32 fra beretningen om Kristi passion og herliggørelse. Ved hvert enkelt stykke henvises der til det relevante bibelsted, og hvert enkelte stykke ledsages af en bøn, der ikke er hentet fra Luthers Passional.⁵⁸

En sammenligning mellem Christiern Pedersens tekst og Sulsted (se appendix) viser for det første, at de to begivenheder fra Genesis, der findes omtalt hos Christiern Pedersen ikke er medtaget i Sulsted – med mindre de har været malet i tårnhvelvet. Af de otte begivenheder fra Barndomshistorien, som Christiern Pedersen omtaler, genfindes de seks i Sulsted – scenen med Simeom med barnet og Flugten til Ægypten er udgået. Ingen af de oprindelige tekster i Sulsted er hentet fra det danske passional, så det er muligt, at der for disse indskrifters vedkommende er tale om et andet tekstforlæg.

De fem scener fra Jesu offentlige liv er ikke medtaget i kirkens udsmykning, ej heller de to indledende begivenheder i Kristi lidelseshistorie, Indtoget i Jerusalem og Tempelrensningen; disse kan dog have befundet sig på væggene.

Kristi passion og herliggørelse – fra Fodtvætningen til Dommedag –

omfatter hos Christiern Pedersen 30 læsestykker, og af disse udgør beskrivelsen fra Fodtvætningen til og med Gravlæggelsen 22. (De resterende otte, der omhandler herliggørelsen, findes som nævnt ikke i Sulsted). 16 af de 22 scener genfindes i Sulsted, og blandt dem, der er udgået, er forhørene hos Annas, Kaiphas og Herodes. Hos Christiern Pedersen optager forhøret hos Pilatus to selvstændige stykker, det ene med henvisning til Matthæus, kapitel 27 og det andet med henvisning til Johannes 19. Kun det ene af disse er medtaget i Sulsted, nemlig det der henviser til Matthæusevangeliet. De sidste to stykker hos Christiern Pedersen, der ikke findes i hvælvudsmykningen, er dels Nedfar-ten til Dødsriget dels beskrivelsen af Maria med Kristi afsjælede lege-me efter nedtagelsen fra korset.

De 16 eksisterende scener i Sulsted følger nøjagtig den rækkefølge, hvori de forekommer hos Christiern Pedersen, og i denne forbindelse er det væsentligt at bemærke, at Afklædningsscenen, som vi andetsteds har set indsat foran Hudflettelsen, i Sulsted er anbragt efter Korsegan-gen – som hos Christiern Pedersen.

Også den højest usædvanlige scene, der viser Kristus som på Golgatha gives galdeblandet eddike at drikke, genfindes hos Christiern Pedersen, og, som i Sulsted, indsat foran Korsnaglingsscenen.

Fodtvætningen og Nadveren er i Sulsted ledsaget af indskrifter, der omtaler henholdsvis Just Høeg og hans søn, Stygge Høeg; de resterende 14 har indskrifter, der relaterer til den begivenhed, under hvilken de er anbragt.

Indskrifterne ved de sidste to scener i serien, Nedtagelsen fra korset og Gravlæggelsen, kan i bedste fald kun karakteriseres som parafraseringer over Christiern Pedersens tekst. For de resterende tolv indskrif-ters vedkommende er det direkte citater (se appendix).

Der er aldrig tale om, at et helt tekststykke hos Christiern Pedersen overføres i sit fulde omfang, i reglen er det enten nogle linjer fra indledningen eller fra afslutningen, overført ordret som de står i bo-gen.⁵⁹ Det får eksempelvis indskriften under fremstillingen af Kristus på korset til at tage sig ufrivilligt pudsig ud: »fader jeg befaler min siel i dine hender ock døde strax«.

Flere af stykkerne hos Christiern Pedersen består af to eller tre bibelparafraseringer, hver med respektive henvisninger. I beskrivelsen af Pilatus, der vasker sine hænder, anføres således dels Johannesevan-geliets kapitel 19, dels Matthæus kapitel 27. Indskriften i Sulsted er hentet fra Matthæus, men maleren har fejlagtigt anført Johannesevan-geliet som henvisning. Hverken Afklædningen eller Korsnaglingen har

hos Christiern Pedersen nogen henvisning til evangelieteksterne, og Sulstedindskrifternes henvisning til Matthæus, kapitel 27 må altså stå for malerens egen regning.

Der kan altså næppe være nogen tvivl om, at det har været Christiern Pedersens bearbejdelse af Luthers Passional, der har dannet grundlaget for udvælgelsen og rækkefølgen af scenerne i Sulsted, og som har leveret forlægget for i hvert fald en væsentlig del af indskrifterne.

Men Christiern Pedersens Passional rækker videre: hvert af de 48 stykker er illustreret med et træsnit.⁶⁰ En sammenligning mellem disse træsnit og Sulsteds udsmykning afslører, at *Hans Maler fra Randers må have haft et eksemplar af Passionalet ved hånden, da han udførte kalkmalerierne, idet træsnittene i større eller mindre grad har tjent som forlæg.*

Også for Hans Maler har det klassiske problem gjort sig gældende, nemlig overførelsen af motiverne fra træsnittets rektangulære flade til hvælvkappens trekantede, buede. Dette har givet maleren mulighed for, måske tvunget ham til enten at brede træsnittets nederste del ud eller tilføje ekstra bifigurer.

Afhængigheden af Christiern Pedersen synes at være mindst i scenerne fra Barndomshistorien. Eksempelvis bemærker vi, at Joseph i stedet for den Sulstedske rosenkrans holder et lys.⁶¹ Træsnittet, der viser Barnemordet i Bethlehém, har ikke meget til fælles med Sulsteds Barnemord, dog bemærkes det, at de famøse ryttere – inklusive en tilsyneladende kronet – der i Sulsted fik skabt den unike scene med Herodes, der rider ud af Jerusalem, også findes i træsnittet – her som baggrundsfigurer.

De kun svage lighedstræk mellem træsnit og kalkmaleri i Barndoms-serien kunne sammenholdt med den manglende overensstemmelse imellem teksterne underbygge den ovenfor anførte formodning om, at det her har været et andet forlag, der har dannet grundstammen for denne del af udmalingen.

De væsentligste lighedstræk mellem træsnit og kalkmaleri findes så afgjort i selve passionsserien, men graden af lighed varierer stærkt fra scene til scene, og i visse tilfælde må forlægget også her være hentet andetsteds fra, eksempelvis Fodtvætningen og Tornekroningen, der begge har Cranachs stik fra Luthers Passional Christi und Antichristi som forlæg.

En jævnføring af de to Nadverscener synes heller ikke at afsløre mange lighedstræk, træsnittet har f.eks. et rundt bord, mens kalkmaleriet har et aflangt, rektangulært bord med en deraf ændret gruppering

Judaskysset og Tilfangetagelsen. Træsnit i Christiørn Pedersens *Om vaar Herris død oc pine*, trykt i Antwerpen 1531. Foto: Det kongelige Bibliotek, København.

af apostlene. Kun Kristus med Johannes og Judasfiguren minder i udformning om hinanden.⁶² Heller ikke i fremstillingen af bønnen i Gethsemane er lighedstrækkene særligt store.

Når vi derimod kommer til fremstillingen af Judaskysset og Tilfange-tagelsen er der ingen tvivl om, at det er træsnittet hos Christiern Pedersen, der har dannet forlæg. I træsnittet udgør figurerne en kompakt masse med Kristus og Judas i forgrunden. I kalkmaleriet er personerne blevet spredt ud på tre figurgrupper med apostlene til venstre, Kristus, Judas og et par andre personer i midten med en lille, knælende Malkus med lygte som bindeled mellem de to grupper; til højre ses en gruppe soldater. Detaljer fra træsnittet genfindes i kalkmaleriet: Peter, der stikker sværdet i skeden, Malkus der løfter hånden afværgende op mod Peter – og mere bemærkelsesværdigt – den civilklædte mand, der bagfra griber fat i Kristus samt soldaten, der med en hellebard hugger efter Kristi hoved – i træsnittet er det en stav.

Der kan heller ikke være tvivl om, at det er træsnittet hos Christiern Pedersen, der har dannet forlæg for fremstillingen af Mængdens bespottelse af Kristus. Igen har hvælvkappens form nødvendiggjort en spredning af de agerende, men vi genkender den kappeklædte og torne-kronede Kristus, der i en døråbning står på øverste trin af en trappe; en mand holder bagfra fast i ham – i kalkmaleriet er det to mænd. Og vi genkender den lille mand med de oprakte arme, i kalkmaleriet udskilt fra træsnittets figurgruppe til venstre.

Også i Korsnaglingsscenen er detaljerne fulgt, næsten streg for streg – hvælvkappens bredde fornedet har dog gjort det muligt for maleren at føje flere personer til, blandt andre Maria.⁶³

Vi kan altså konkludere, at Hans Maler, da han i 1548 udførte udsmykningen i Sulsted, må have stået med et eksemplar af Christiern Pedersens bearbejdelse fra 1531 af Luthers Passional i hånden, men afvigelserne viser, at han også har haft adgang til andre forlæg.⁶⁴

Efter at have slået dette fast, kan vi så med sikkerhed karakterisere Sulstedudsmykningen som luthersk? Svaret på dette spørgsmål afhænger af Christiern Pedersen. Hvor tæt har han holdt sig til *sit* forlæg?

Det er af Gierow påpeget, at Christiern Pedersen i »Den rette vey til Hiemmerigis Rige« i behandlingen af Trosbekendelsen afviger fra Luthers udlægning, men også en sammenligning af de to Passionaler udviser betydelige afvigelser.⁶⁵ Luthers 11 gammeltestamentlige begivenheder er hos Christiern Pedersen reduceret til to, nemlig Syndefaldet og Ud drivelsen fra Paradiset. I Barndomsfortællingen mangler hos Luther Flugten til Ægypten, og Fremstillingen i templet er placeret efter Barnemordet i Bethlehem. Begge Passionaler har omtale af Jesus som

Mængdens bespottelse. Kalkmaleri i Sulsted kirke og træsnit fra Christiørn Pedersen.
Foto: Louise Lillie og Det kongelige Bibliotek, København.

tolvårig i templet, men mens Christiern Pedersen derefter beretter om Fristelsen i ørkenen, Samaritanerinden ved brønden, Lazarus' opvækkelse og Maria Magdalene, der salver Jesu fødder, så findes hos Luther: Johannes Døberens prædiken, Dåben, Fristelsen i ørkenen, Brylluppet i Kana, Johannes Døberens død, Den blindes helbredelse og Lazarus' opvækkelse. Derefter går begge over til den egentlige passionsberetning.⁶⁶ Af de ialt fire-fem forhørsscener, der findes hos Christiern Pedersen (Annas, Kaiphas, Herodes, Pilatus) genfindes kun de to hos Luther, nemlig forhøret hos Kaiphas og hos Pilatus; Afklædningen og Kristus, der på Golgatha gives eddike at drikke, mangler hos Luther. Også Nedfarten til dødsriget og scenen med Maria, der begræder Kristus, mangler hos Luther ligesom Emausscenen. Til gengæld mangler så omtalen af den evangeliske kirkes tre nådemidler – dåb, nadver og prædiken – hos Christiern Pedersen, ligesom også apostlenes udsendelse.

Ikke alene forholder Christiern Pedersen i valg af emner sig relativt frit til sit forlæg, men han forholder sig også ret frit til originalteksten i de enkelte stykker. Et enkelt eksempel skal fremhæves: omtalen af Korsnaglingen. Luther gengiver strengt de kortfattede bibelske tekster – Johs. 19,18-19 og Mark. 15,28 – Christiern Pedersen har helt forladt den bibelske tekst og kommer i stedet med en længere beskrivelse.

Som konklusion kan man i første omgang konstatere, at også Christiern Pedersen må have hentet inspiration andetsteds fra, og man gætter næppe helt galt, hvis man antager, at det har været et »birgit-tinsk« skrift. I denne retning peger tilstedeværelsen af såvel Afklædningen som scenen med Maria, der begræder sin døde søn, men ikke mindst beskrivelsen af Korsnaglingen.⁶⁷ For det andet må man erkende, at gennemført luthersk i sin holdning er Christiern Pedersen ikke – dertil rykker såvel indskuddene som udeladelserne for meget ved Luthers intensioner med Passionalet.⁶⁸

Set i det perspektiv synes intensionerne med udsmykningen i Sulsted ved fremhævelsen af Kristi lidelse at ligge nærmere ved Christiern Pedersens end Luthers.

Sluttelig – hvordan forholder udsmykningen sig da, set i et samtidigt perspektiv?

At menigmand har haft svært ved at løsrive sig fra traditioner, der for de evangelisk sindede præster ikke har været alt for acceptable, findes der flere udsagn om.⁶⁹ Men der fandtes ét effektivt virkende middel i kampen mod fortidens uvæsen – et middel som man fra den tidligste tid

har haft et klart øje for: undervisning. Allerede i Kirkeordinansen kommer det til udtryk, dels gennem de forslag der gives til emner, hvorover der kunne prædikes dels gennem den ret ambitiøst anlagte skoleundervisning.

Og ikke nok med at der gives anvisninger – ved at pålægge bisper, provster og lensmænd visitationspligt sørgede man for, at anvisningerne kunne blive efterlevet.⁷⁰

Spørgsmålet om, hvor længe traditioner, der officielt er blevet afskrevet, alligevel holder sig i live, kan kun (religions)sociologer besvare, men vi må regne med, at der, trods undervisning, i hvert fald går to generationer, inden de forsvinder i deres mest åbenlyse form. Det vil i dette tilfælde sige, at såvel hos dem, der var opvokset i katolsk tid, som hos børn af denne generation, må vi forvente at finde endnu levende traditioner fra tiden før 1536.

Men det er ikke alene et tidsspørgsmål, det er også et spørgsmål om undervisningens bredde og dybde. Og netop med hensyn til billeder fandtes der kun retningslinjer for, hvad der skulle ske, såfremt der fandt tilbedelse sted.⁷¹ Hvordan billeder i overensstemmelse med den nye forkyndelse skulle se ud og ikke måtte se ud, manglede der forskrifter for. Det var altså overladt den enkelte patron, præst eller maler at udforme en udsmykning, og hvor stor lighed, der var mellem den officielle forkyndelse og maleriets »budskab« afhang af de pågældendes skoling. I denne forbindelse kan det være oplysende kort at vende tilbage til den ovenfor omtalte udsmykning i Snoldelev fra 1550-75. Her så vi klart reflekteret den lutherske modstilling mellem den gamle og den nye pagt, og undersøger vi Snoldelev kirkes ejerforhold, viser det sig, at den tilhørte Roskilde domkapitel.⁷²

Som tidligere omtalt ved vi ikke meget om Just Høeg til Vang, men som barn af en lensmand og hans sociale placering i øvrigt taget i betragtning, må vi gå ud fra, at han har modtaget i hvert fald nogen form for undervisning, men ikke nødvendigvis i det omfang, som man vil forvente, at en præst ved et domkapitel har modtaget. På denne baggrund må man konkludere, at Sulsteds udsmykning befinder sig præcis dér, hvor man vil forvente: som et overgangsfænomen, midtvejs mellem katolicisme og lutherdom.

Appendix⁷³

Christiern Pedersen

Sulsted

Om vaar Herris død oc pine Och
om billede

Fødslen

Der Josep oc Maria komme til
Betlehem/ Da vaar Marie tid at
hun skulle føde/ Oc hwn fødde
sin første Søn oc suøbte hannem i
smaa klude oc lagde hannem i
krubben/ thi de finge icke hwss i
geste herberne Luc ii cap

her er vor herisz føssel ij Betle-
hiem Luce II

Omskærelsen

Der otte dage vaare fuldkomne
och barned skulle omskeris/ da
vaar hans naffn kallet Jhesus/
som han vaar før kallet aff Enge-
len før han bleff vndfangen i sin
moders lifff Luce ii Oc Mat i cap

her lader jhesum seg om om
skiere luce II

Kongernes tilbedelse

De hellige tre Konger ginge ind i
hwset och funde barned oc Ma-
riam hans moder/ De følle paa
kne oc bade til hannem oc offrede
hannem guld røgelse/ och mirhe
Mathei ii cap

som dij visse mend offerre mat II

Barnemordet i Bethlehem

Der Kong Herodes saa at de helli-
ge tre Konger komme icke til
bage igen til hannem som han be-
gerede/ Da bleff han ganske vred
oc vdsende sine swene/ oc lod i
hiel sla alle de børn som vaare i
Betlehem/ oc der omkring tw aar
gamble och der faar nedden Ma-
thei ii cap

... her rider ...
... af ierusalem ...

Gethsemane

Ihesus gick i urtegaarden och tog
Peder/ Hans/ och Jacob met sig/
Han grwede oc sagde til dem Min
siel er sorgfuld til døden/ Han falt

fader er tet mueligt da tag denne
døssens kalk fra meg men worde
din vilge ock ick min mathei
XXVI

tre gonge ned till jorden met sit ansicte/ Oc bad til Gud fader oc sagde/ Er det mueligt/ da tag denne døtsens kalk och drick fra mig/ Men vorde din vilge oc icke min Mat xxvi

Tilfangetagelsen

Judas sagde til Jøderne/ griber oc holder den som ieg køsser/ Saa gik han till Ihesum/ oc køste hannem oc sagde / Hil vere dw Mestere/ Saa ginge de frem oc grebe Ihesum Mathei xxvi cap

judasz sagde til jøderne griber ock holder den som jeg kjøsser mat XXVI

Kristus for Pilatus

Der Jhesus stod for dommeren/ Da spurde han hannem at oc sagde dw est Jøde konge Jhesus suarede dw siger det Bisperne oc de elste kerde fast paa Jhesum/ men han suarede dem inted/ Da sagde Pilatus dommeren/ hører dw icke huad de sige mod dig Mathei xxvi

der jhesus stor for domeren da spurde han hannum ath ock sagde est du jøde konge mat XXVI

Hudflettelsen

Pilatus gaff Jøderne Barrabam løss (som vor en røffuere) oc han lod hustruge Jhesum oc antworde dem hannem at han at han skulle kaars festis Math xxvii Oc Marci xv cap

pilatus lod hustrüge jhesum ock antvordet jøderne hannum aht korsfestisz marci XV

Tornekroningen

Pilati swene sette en torne krune paa Jhesu Christi hoffuit oc bespottede hannem oc sagde hil vere dw Jøde konge/ de sloge hannem oc mange store kindheste Joannis xix

pilati svene sette en torne krune paa jhesu christi hoffvit Johannes XIX

Bespottelsen

Der Jhesus vaar saa hwdstrugen
oc kroned/ Da sagde Pilatus til
Jøderne/ Seer dette menneske/
De swarede/ tag borten tag bor-
ten/ oc kaarsfeste hannem/ Pila-
tus swarede/ Jeg finder ingen sag
met hannem/ tage i oc kaarsfeste
hennem Joannis xix cap

da sagde pilatusz til jøderne seer
dette menneske de svarede tag
borte tag borte ock korsfeste han-
num Joh XIX

Pilatus vasker sine hænder

Pilatus ville gerne ladet Jhesum
løss/ men Jøderne robede oc sag-
de lader dw hannem løss Da est
dw icke Keyserens ven thi huo
som gør sig til konge/ han siger
mod Keyseren/ Der Pilatus det
hørde da sette han sig paa dom-
stolen och dømde Jhesum Joannis
xix cap

pilatusz tode siine hender ock sag-
de jeg er wskildig i denne retuise
mandz blod Mathei xxvii

Korsegangen

De toge oc ledde Jhesum vd aff
Jherusalem/ och han bar kaarsset
paa sin axel vd mod hoffuit pande
sted Joannis xix cap

De toge ock ledde jhesum ud af
jerusalem ock han bar korsset po
siin axel Johannis XIX

De nødde en till som hed Simon
aff Sirenen ath bære kaarsset met
hannem Matthei xxvii cap

Afklædningen

Der de komme til hoffuit pande
sted/ Da rwcte de hans kiortel aff
hannem/ Ath han stod nøgen
igen och blwedis der aff for al-
mwen/ Saa tog hans moder Maria
ith linklede och bant neden om
hans lender ath skiwle hannem
meth

der di komme til hoffvit pande
sted da rwcte di hans kiortel af
hannem mat XXVII

Kristus gives eddike at drikke

Der Jhesus sad saa nøgen oc vansomctig paa hoffuit pande sted hoss kaarsset Da skenckte de hannem ædicke som vaar blandet met galle ath dricke/ Der han det smagede Da ville han icke dricke Matthei xxvii cap

da skenckte di hannum ædick som vor blandet med galle ath dricke mathei XXVII

Korsnaglingen

De lagde Jhesum saa nøgen ned paa kaarsset/ oc sloge hans haand i gennem met en stomped nagle/ oc bunde saa reff oc liner om den anden hand och droge hende til det andet hwl oc sloge hende i gennem met en nagle/ Siden drog de føderne till det tredye hwl (ath hans lemmer sener oc aarer skyldis ath) oc sloge dem til kaarsset met en nagle/ ath alle motte telge och see hans ben atskyllige paa hans legeme/ Da bleff den Prophecie fuldkommen som David der om før spaade i den xxii psalm. De groffue mine hender oc føder i gennem oc talde alle mine been

de lade jhesum saa nøgen ned poksorsset ock sloge hans hender ock føder i iggemel mat xxvii

Kristus på korset

Der Jhesus hengde paa kaarsset da bad han for sine wuenner oc sagde Fader forlad dem dette/ Thi de vide icke huad de gøre Luce xxiii cap.

fader jeg befaler min siel i dine hender ock døde strax Luce XXIII

Jhesus sagde oc til sin moder qwinde see din søn Joannis xix cap.

Jhesus sagde och till Gud Fader/ Min Gud/ min Gud/ hwii forlost dw mig/ Siden robede han høyt

Korsnaglingen. Kalkmaleri i Sulsted kirke og træsnit fra Christiørn Pedersen. Foto: Louise Lille og Det kongelige Bibliotek, København.

och sagde/ Fader jeg befaler min
siel i dine hender/ och døde strax
Luce xxiii cap

Nedtagelsen fra korset

Om aftenen kom der en rig mand
aff Arimathia som hed Josep/
Han gick till Pilatum oc bad han-
nem om Jhesu legeme/ ath han
motte tage det ned aff kaarset/
saa befol Pilatus at faa hannem
det Mathei xxvii cap

her tager thi jhesu legum neder af
korssit mathei XXVII

Gravlæggelsen

Josep aff Arimathia bar met sig
moxen hundrede pund salue/ oc
ith kosteligt whit linklede Saa al-
uede han Jhesu legeme oc suøbte
det der i oc lagde det i en graff
som vor vdhyggen i en sten/ i
huilken ingen vor før i lagder/ oc
han weltede en stor sten faare dø-
ren Marci xv Och Joannis xix cap

her læger thi jhesu legume neder
ij graffuen Maci XV Johannis
XIX

1. Anno Domini 1548 da loud erlighe ock velbiurdigh mand iost høgh tiil vangxgaard thenne kirckij for malle hans maller ii Randers.
2. Nationalmuseets 2. afdeling, København. Da der i det følgende ofte vil blive henvist til dette brev, bringes den fulde ordlyd her: »Til Direktionen for de nationale Mindesmærkers Bevaring! Efter tilendebragt Undersøgelse og Aftegning af Kalkmalerierne i Sulsted Kirke har jeg herved den Ære at tilstille den ærede Direktion medfølgende 23 Blade og 3 Kalkeringer, hvortil jeg skal tillade mig at knytte nogle Oplysninger. Ved Afbankning af Kalken har jeg paa de overkalkede Steder fundet Malerier paa Skjoldbuerne (Ornamenter i Lighed med Kirkens øvrige), paa Væggene i Hvælvingerne III og IV samt paa den lodrette Del af Triumphbuen fra Vederlagsbaandet (bemalet med Bibelsprog) og til Gulvet. Men da Malerierne ikke ere malede direkte paa den oprindelige Kalkpuds, men paa et derover anbragt, tyndt Hvidtekalkslag, har det trods den yderste Forsigtigheds Anvendelse ikke været mig muligt at faae et eneste sammenhængende Stykke frem, da det bemalede Lag hænger meget fastere sammen med de senere tynde Lag end med den nedenunder værende grovere Puds, hvorfor det uafsladelig smuldrede itu. Hvad Hvælvingerne angaaer, da er I saa ødelagt af Fugtighed og saa stærkt overhvidtet, at den umuligt staaer til at redde. Ved en mulig Restauration maatte man indskrænke sig til en Ornamentdekoration i Lighed med de andre Hvælvingers med Udeladelse af Figurfremstillingerne. De tre

- Hvælvinger i Skibet II-III-IV ere temmelig beskadigede, dels ved Revners Udbedring og Overkalkning, dels ved Fugtighed og store manglende Partier, især Hvælving II, hvor næsten alle Ornamentter mangler. Men alle tre Hvælvinger kunne meget godt restaureres, idet det dog maa bemærkes, at saagodtsom alle Figurer trænge til Opmaaling, idet Linierne ere meget mere brudte og beskadigede, end man kan fremstille det paa saa smaa Tegninger som medfølgende. Gjordbuerne og Triumphbuen ere ogsaa endel ødelagte, den sidste navnlig ved Granitstenenes Forskydning ud af deres oprindelige Leje. Chorhvælvingen er paa e-f nær ret vel vedligeholdt, men vil dog trænge til endel Eftermaling. Ornamentet, som er malet under Figureernes Fødder, er saa aabenbart senere tilføjet, at det vel helst burde fjernes. En Restauration af samtlige Hvælvinger, Skjoldbuer og Gjordbuer vil være et temmelig sent og omfangsrigt Arbejde, saa jeg tvivler næsten paa, at en dygtig Maler kan paatage sig det for den af Hr. Professor Walther løst kalkulerede Sum 2000 Kroner. Kjøbenhavn d: 10 Juni 1878. Ærbødigst Erik Schiødte«.
3. Magnus Petersen: Beskrivelse og Afbildning af Kalkmalerier i danske Kirker. København 1895, s. 49-51.
 4. Sulsted Kirke. Af Sognepræst L. Vesten, Sulsted. Fra Himmerland og Kjær Herreder. Aarbøger udgivet af Historisk Samfund for Aalborg Amt. Bind VIII, 1933-35, s. 219-61.
 5. L. Vesten, Op.cit., s. 243-52.
 6. R. Broby-Johansen: Den danske Billedbibel, København 1947, s. 112 og 118.
 7. Niels M. Saxtorph: Jeg ser på kalkmalerier. 1. og følgende udgaver, København 1967 ff. Der henvises i det følgende til 3. udgaven fra 1979, s. 240-43.
 8. Ulla Haastrup: Kalkmalerier og senmiddelalderens spil – belyst ved en 1500-tals udmaling af Sulsted i Jylland. Fra Sankt Olav til Martin Luther. Foredrag fremlagt ved det tredje nordiske symposion for ikonografiske studier. Red. Martin Blindheim. Oslo 1975, s. 79-93.
 9. Niels Saxtorph, s. 240; Ulla Haastrup, s. 80.
 10. Saxtorph, s. 273-75 og s. 278-80.
 11. Indskriften under Bebudelsesscenen lyder: »Hvorlediz engelen gabriel hilser mariam. luc i«. Den bebudende engel hilser Maria med ordene: »ave maria gratia plena«. Under fremstillingen af Besøgelsen læses: »her kommer Maria ock hilser elisabeth. luc i«.
 12. Indskriften under Fødselsscenen – i højre svikkel – lyder: »her er vor herisz føssel ij Betlehem. luc ii« og til højre under Bebudelsen for hyrderne: »her er bud af engelen til hiorderne. luc ii«.
 13. Under fremstillingen af Omskærelsen står der: »her lader jhesum seg omskiere. luc ii« og under scenen med Kongernes tilbedelse: »som dij visse mend offere. mat ii«. Saxtorph fejllæser indskriften som: »... som dii ville offere«, s. 243.
 14. Under fremstillingen af Barnemordet i Betlehem læses der, til venstre under rytterne på vej ud af byporten: »her rider herodesz ud af jerusalem. matt ii« og i højre svikkel: »her lader herodesz ihiel slå børnene i betlehem ock omegn. mat ii«.
 15. Under Fodtvætningen og Nadveren læses kirkens to »stifterindskrifter«, dels den i note 1 citerede indskrift vedrørende Just Høeg og under Nadverfremstillingen følgende: »Anno 1599 lodt erlige og welbørdighe mand Stiuge Høg til Wangsgaard føbedre denne kierke med førmalning«. Tilsvarende indskrift har været malet på triumfbuens inderside. Akvarel af Schiødte, Nationalmuseets 2. afdeling, København.

16. For indskrifterne under passionseriens enkelte scener henvises til appendix.
17. Peter med nøgle holder følgende indskrift: »credo in deum patrem omnipotentem creatorem celi et terre« og Andreas med skråkors: »et in ihesum christum filium eius unicum dominum nostrum«. Jakob den Ældre, iført hat med muslingeskal og holdende stav, ledsages af følgende indskrift: »qui conceptus est de spiritu sancto natusz ex maria virgine« og Johannes holdende et giftbæger: »passus sub pontio pilato crucifixus mortuus et sepultus«.
18. Thomas ledsages af følgende indskrift: »descendit ad inferna tertio die resurrexit a mortuis«. Hans attribut er her en valkestok – det burde have været en lanse. Indskriften ved Jakob den Yngre lyder: »ascendit ad celosz sedit ad dexteram dei patris omnipotentis«. Hans attribut er en kølle; han skulle have haft den valkestok, som Thomas har fået tildelt. Philip med dobbeltkors har følgende indskrift: »inde venturus est iudicare vivos et mortuos« og Bartholomæus med kniv ledsages af: »credo in spiritum sanctum«.
19. Matthæus, der skulle have haft et sværd, men som i stedet holder en hellebard, ledsages af ordene: »sanctam eclesiam catholicam sanctorum communionem« og Simon, der skulle have haft en sav, men som i stedet holder Matthæus' sværd, har ved sin side følgende indskrift: »remissionem peccatorum«. Judas Thaddæus, der har fået Simons sav, men skulle have haft en kølle, har denne indskrift: »carnis resurrectionem«. Mathias med økse afslutter serien med ordene: »et vitam eternam AMEN«.
20. Inden for gammeldansk område har vi af deciderede Credo-serier kun fem bevaret, alle beliggende i Skåne, nemlig Fulltofta fra ca. 1500, Skivarp ca. 1500, Sövestad ligeledes ca. 1500, Ö. Herrestad fra 1475-1500 samt Ö. Hoby fra årene 1500-15. A Catalogue of Wall-Paintings in Medieval Denmark 1100-1600, Scania, Halland, Blekinge Vol. II & III. Det skal dog bemærkes, at de mange apostelrækker, der findes uden skriftbånd med trosbekendelsen, over for menigheden kan have fungeret som en erindring om denne. I Sverige er forekomsten af Credo-serier væsentlig mere almindelig, og dér blevet til under en vis form for »birgittinsk« inspiration. Bengt Ingmar Kilström: Den apostoliska trosbekännelsen i vår medeltida kyrkokonst. Fornvännen 1952, s. 129-51. Også efter Reformationen fortsatte man i Sverige med at male tolvdelte Credo-serier. Mereth Lindgren: Att lära och att pryda. Om efterreformatoriska kyrkmålningar i Sverige cirka 1530-1630. Stockholm 1983. Se register, »Credosvit«, s. 320.
21. Akvarel af Schiødte. Nationalmuseets 2. afdeling, København. Se endvidere note 2.
22. Ulla Haastrup henviser ligeledes til at fortsættelsen kan have befundet sig på væggen. Op.cit., s. 82. Se endvidere note 2.
23. Se note 15.
24. Nådestolsfremstillinger af den type, som er malet i Sulsted med en tronende Gud Fader, der holder et krucifiks foran sig, findes der utallige eksempler på i dansk kalkmaleri, de ældste fra omkring 1325. Af eksempler samtidige med Sulsted kan nævnes et kalkmaleri i Hedensted kirke fra omkring 1550 samt gravstenen i Lunds domkirke over Klaus Podebusk †1540 og hans hustru Anne Krognos. Ikonografisk registrant over danske kalkmalerier, Kalkmaleriregistranten, Institut for Kirkehistorie, København; Chr. Axel Jensen: Danske adelige gravsten, bind 1-2. København 1951-53, tavle 57. Den senere type med to tronende, kronede personer findes kun sparsomt repræsenteret herhjemme, eksempelvis i alterbordspanelet i Hemmeshøj kirke i Sydvestsjælland fra 1550-75. Danmarks Kirker, Sorø amt. København 1938, s. 748-49. Til gengæld findes motivet i denne udformning langt oftere repræsenteret i

- det svenske, efterreformatoriske kalkmaleri, se Mereth Lindgren, *Op.cit.* Register »Treenighet«, s. 320.
25. Dette fremgår af Schiødtes brev, se note 2.
 26. Konservator Harald Borre, der i 1941 rensede det hvælv, der indeholder scener fra Barndomsberetningen, karakteriserer også i sin indberetning til Nationalmuseet 22. august 1941 billederne som værende hårdt restaurerede. Nationalmuseets 2. afdeling, København.
 27. Den venstre konge i fremstillingen af Kongernes tilbedelse er stort set en tilmaling fra 1880'erne, hvis vi skal tro på Schiødtes akvarel. De fejl i attributterne, som Saxtorph har påpeget, findes hos apostlene i koret, kunne måske også skyldes restaurators værk: enten kan attributterne være forkert opmalede, eller også kan navneidentifikationerne i skriftbåndene være forkert påført.
 28. Rytterne forestiller måske snarere Herodes' svende, der rider ud fra Jerusalem. Magnus Petersen må have kendt indskriften i dens fragmentariske stand, men synes at have fået den helt galt i halsen, siden han skriver: »I Taarnet har været et Billede af Indtoget i Jerusalem; Billedet er udsløttet, men en Del af en Indskrift: her rider ... ath Jerusalem er endnu bevaret«. *Op.cit.*, s. 51. Et kontrolopslag i Ordbog over Det danske Sprog under ordet »omegn« bekræfter formodningen om, at indskriften »uer lader herodesz ihiel slaa børnene i bethlehem ock omegn« er restaurators påfund. I følge ODS skulle ordet omegn først være dannet i slutningen af 18. århundrede (Baggesen muligvis). *Ordbog over Det danske Sprog*, bind 15, København 1934, sp. 495.
 29. Indberetning, Nationalmuseets 2. afdeling, København.
 30. Se note 9.
 31. Det er helt klart, at pastor Vesten ikke har kendt Schiødtes akvarel af de to helgeninder i tårnfaget, idet han skriver: »Der er altsaa ingen Helgenbilleder, og Grunden er den, at Billederne er malet 1548, altsaa efter Reformationen«. *Op.cit.*, s. 243.
 32. En registrering, som jeg har foretaget, af efterreformatorisk inventar og kalkmaleri på Sjælland, har for ikke-bibelske helgeners vedkommende afsløret, dels at scener fra legender – bortset fra S. Jørgens – forsvinder efter 1536, dels at helgenfremstillinger procentuelt udgør en stadig ringere del af det samlede motivudvalg, jo nærmere vi kommer år 1600. Skønt registreringen fortrinsvis er indskrænket til det sjællandske materiale, giver den nok et rimeligt godt billede af en landsdækkende udvikling. Den yngste helgenfremstilling jeg har fundet, er en Dionysiusfremstilling på alterbordspanelet i Stehag kirke i Skåne, malet 1607.
 33. Samme detalje kendes inden for gammeldansk område også fra Ö. Herrestad kirke i Skåne, udført 1475-1500. *A Catalogue of Wall-Paintings in Medieval Denmark 1100-1600*. Scania, Halland, Blekinge. Vol. III, København 1976, s. 265.
 34. Om rosenkrans og rosenkransandagt, se Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder, bind 14. Sp. 414-20. Se endvidere note 43.
 35. Den negative holdning kommer bl.a. til udtryk i afsnittet om Ave Maria i Luthers *Betbüchlein*. At Peder Palladius heller ikke var begejstret fremgår bl.a. af hans bemærkninger i *Visitatsbogen*. Peder Palladius: *Danske Skrifter*, bind 5. Lis Jacobsen (udg.). København 1926, s. 58-59. Antvorskovmødets beslutning, se *Rørdam: Danske Kirkelove*, bind 1. København 1883, s. 251.
 36. Scenens tilstedeværelse og opståen må dog siges at være en logisk konsekvens af evangeliernes omtale af soldaterne, der kaster lod om Kristi klæder. Matt. 27.35, Mark. 15.24, Luk. 23.34 og Johs. 19.23. Afklædningsscenen er inden for gammel-dansk område kun registreret to andre steder, nemlig i St. Hammar i Skåne fra 1450-

- 1500 samt en nu forsvunden fremstilling i Bindslev i Vendsyssel fra ca. 1530. Placeringen i passionsserien er i begge steder en anden end i Sulsted, idet den i Bindslev og St. Hammar er placeret før Hudflettelsen. Placeringen i Bindslev og St. Hammar svarer til gengæld til den placering, der kendes i de gotlandske passionsserier. Bengt Söderberg: *De gotländske Passionsmålingar och deras stilfränder*. Stockholm 1942, s. 53.
37. Søren Kaspersen: Kristus på korset og de sladrende kvinder. ICO 1984/2, s. 29-39, især . s. 35 ff.
 38. Eksempelvis i Kiaby i Skåne fra 1430-60. Søren Kaspersen: Den hudflettede Kristus på korset. Et birgittinsk indslag i den sengotiske kunst i Norden? Kristusfremstillinger. Foredrag holdt ved det 5. nordiske symposium for ikonografiske studier. Red. Ulla Hastrup. København 1980, s. 27-47.
 39. Trygve Lunden: Den heliga Birgitta. Himmelska uppenbarelser, bind 1-4. Malmö 1957-59. I. Bog kap. 10, bind 1, s. 86-91 og IV. Bog kap. 70, bind 2, s. 121-25. Den birgittinske gennemslagskraft spores (naturligvis) endnu kraftigere inden for det svenske kalkmaleri, se Bengt Söderberg, *Op.cit.*
 40. Jean Daniélou: Bible et liturgie. Paris 1958, kap. VIII »Les rites eucharistiques«. Otto Norn: At se det usynlige. København 1982, s. 15-16 med tilhørende noter.
 41. Det kan nævnes, at vi på de omkring 300 altertavler, der blev opsat i sjællandske kirker i perioden 1536-1700 ved, at ca. halvdelen har båret billeder. Af disse har ca. 80 tavler enten haft en Nadverfremstilling og/eller en Korsfæstelse. Til sammenligning kan det nævnes, at på 50 tavler var vist en Opstandelse, mens kun 25 havde en fremstilling af Himmelfarten.
 42. Sixten Ringbom: Maria in sole and the Virgin of the Rosary. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, vol. 25. London 1962, s. 326-30. Samme: Bild och avlat. ICO 1983/4, s. 1-16.
 43. Walter Delius: *Geschichte der Marienverehrung*. München/Basel 1963. Kapitel 12: »Die Stellung der Renaissance, der Reformation und der Gegenreformation zur Marienverehrung, s. 191-245.
 44. Delius, *Op.cit.*, s. 211 ff.
 45. Leif Grane: *Confessio Augustana*. København 1981, s. 52-60. Kommentarer til CA.s artikel 4 »Om retfærdiggørelse«. Samme: Evangeliet for folket. Drøm og virkelighed i Martin Luthers liv. København 1983, s. 109 ff. Tilstedeværelsen af engle med røgelseskar spiller i denne forbindelse næppe den store rolle, idet røgelse nok ansås for værende overflødig, men ikke direkte skadeligt. Kirkeleksikon for Norden, bind 3. København 1911, artikel »Røgelse«.
 46. Bengt Ingmar Kilström. *Op.cit.*, s. 130-31. Gertrud Schiller: *Ikonographie der christlichen Kunst*, Band 4.1. Gütersloh, 1976, s. 134.
 47. *Luthers Skrifter i udvalg* ved Torben Christensen m.fl., bind 2. Århus 1980, s. 168.
 48. H. F. Rørdam: *Danske Kirkelove*, 1. del. København 1883, s. 119.
 49. Kirkeordinansens bestemmelse, se Rørdam, *Op.cit.*, s. 57. Bispemødets bestemmelse, se Rørdam, *Op.cit.*, s. 154.
 50. Om kalkmaleriet i Snoldelev og titelbladet på Christian III.s Danske Bibel, se M. Mackeprang: *Illustrationerne i Christian III's Bibel som forlæg for Kalkmalerier*. Kirkehistoriske Samlinger, 6. række, 6. bind, s. 383-99.
 51. Anne Riising: *Danmarks middelalderlige prædiken*. København 1969, s. 87 ff. Otto Norn: *Op.cit.*, s. 12.
 52. Knud Banning: Alfa og Omega. Et program i Lyngø kirke. ICO 1973/2, s. 3 ff.

53. Leif Grane, *Op.cit.* 1983, s. 101-102.
54. Det må bero på en forveksling med barnebarnet, rigskansler og hofmester Just Høeg til Gjorslev, Bjørnholm og Skærø (1584-1646), når Ulla Haastrup karakteriserer ham som en af dansk adels store mænd. *Op.cit.*, s. 82.
55. Danmarks Adels Aarbog, bind 1. Slægten Banner (Høeg-Banner).
56. Om Christiern Pedersens oversættelser og bearbejdelser af Luthers skrifter, se C. J. Brandts anmærkninger til Christiern Pedersens Danske Skrifter, bind 1-4, København 1851-54 samt Krister Gierow: Den evangeliska bönelitteraturen i Danmark 1526-1577. Lund 1948, s. 25-41.
57. Christiern Pedersens Danske Skrifter, bind 4, *op.cit.*, s. 161-91.
58. Gierow, *op.cit.*, s. 32-33.
59. Se appendix.
60. Om eksemplarer af Christiern Pedersens Passional i dansk eje, se Gierow, *op.cit.*, s. 34. Til denne undersøgelse har været anvendt Det kongelige Biblioteks eksemplarer (Hielmstjerne) i mikrofilm, L.N.
61. Barndomsscener, hvor Joseph holder et lys, har birgittinsk oprindelse. Gertrud Schiller: *Ikonographie der christlichen Kunst*, bind 1. Gütersloh 1966, s. 188 ff.
62. En medvirkende årsag til den manglende lighed kan også være det ovenfor berørte problem med overførelse af et motiv fra et rektangulært træsnit til en trekantet kappe.
63. Vi kan i øvrigt konstatere, at Christiern Pedersens beskrivelse stemmer ganske nøje overens med træsnittets udformning.
64. En påvisning af, at træsnittene hos Christiern Pedersen har dannet forlæg for en del af Sulsteds scener, modsiger ikke Ulla Haastrups konklusion om, at ganske mange detaljer i malerierne stemmer overens med tekster i tyske passionsspil. Men vi kan uddybe konklusionen, idet det kan påpeges at indflydelsen har gjort sig gældende allerede ved udformningen af træsnittene. Indflydelsen fra de middelalderlige spil har altså muligvis gjort sig gældende på to af hinanden uafhængige fronter: træsnit og kalkmaleri.
65. Luthers Passional, WA 10.2, s. 458 ff. Gierow, *op. cit.*, s. 36 ff.
66. Tempelrensningen, der ikke findes hos Luther, indsattes hos Christiern Pedersen i 2. udgaven af Passionalet, ligeledes fra 1531. I følge C. J. Brandt skulle der på dette sted have været en illustration af »den Værkbrudne«, *op.cit.*, s. 589. Det kongelige Biblioteks eksemplarer har Tempelrensningen som motiv.
67. I samme retning kan også tilstedeværelsen af en kerte i Josephs hånd i Fødselsscenen pege, jfr. note 63. For overensstemmelsen mellem Christiern Pedersens tekst og Birgittas Åbenbaringer skal især henvises til Himmelska Uppenbarelser, 1. Bog, kapitel 10. Tryggve Lunden, *Op.cit.*, bind 1, s. 86-91.
68. Mens Luther, skønt han beholdt navnet »Passional«, nærmest synes at ville give en generel oversigt over Gamle og Ny Testamente med vægten lagt på side- og modstilling af den gamle og den nye pagt, så synes Christiern Pedersen snarere at følge i den »katolske« traditions fodspor ved at lægge vægten på en fremhævelse af Kristi lidelse og Marias sorg. C. J. Brandt, *Op.cit.*, anmærkninger, s. 588-89.
69. Jfr. Peder Palladius' udtalelser om gamle koner og rosenkranse i Visitatsbogen. Peder Palladius' Danske Skrifter, bind 5, s. 58-59. Nævnes kan også en kongelig skrivelse fra oktober 1551 til lensmand Hans Barnekow på Roskildegård om at fjerne alt fra Holmstrup kirke, der har ført til afguder. Rørdam: Danske Kirkelove, bind 2. København 1886, s. 17-18.

70. Rørdam: Danske Kirkelove, bind 1. København 1883, s. 50 ff. og s. 89 ff.
71. Eksempelvis bestemmelsen om fjernelse af billeder, fremsat på bispemødet i Antvorskov, oktober 1546. Rørdam, *Op.cit.*, bind 1, s. 250-51.
72. Roskilde domkapitels jordebog 1568. Udg. J. O. Arhning. København 1965, s. 227.
73. I Appendix gengives alle Sulsteds bevarede danske indskrifter samt de stykker fra Christiørn Pedersens Passional, hvori de begivenheder, som indskrifterne henviser til, er omtalt. Følgende stykker fra Passionalet er udeladt, da scenen mangler i Sulsted: Syndefaldet, Uddrivelsen fra Paradiset, Simeon med barnet, Flugten til Ægypten, Jesus som tolvårig i templet, Fristelsen i ørkenen, Samaritanerinden ved brønden, Lazarus' opvækkelse, Maria Magdalene salver Jesu fødder, Indtoget i Jerusalem, Tempelrensningen, Jesus for Annas, Kaiphas og Herodes samt den ene af forhørsscenerne hos Pilatus, Nedfarten til dødsriget, Maria med Kristi afsjælede legeme, Opstandelsen, Kvinderne ved graven, Kristus viser sig for Maria Magdalene, Emaus, Den vantro Thomas, Himmelfart, Pinse og Dommedag. Følgende stykker, da der i dag mangler indskrift i Sulsted: Bebudelsen, Besøgelsen, Fodtvætningen og Nadveren. For den fulde ordlyd af Passionalet skal henvises til Christiørn Pedersens Danske Skrifter bind 4, C. J. Brandt (udg.), 1854, s. 161-91.

Bibelens personnavne på dansk

I reformationsårhundredet og nu.

af *Bent Noack*

De gammeltestamentlige og nytestamentlige personnavne har en lang virkningshistorie.¹ Stednavne har det også, men i langt mindre målestok, for de er ikke i nævneværdig grad bleven hvermands eje; derfor er de som regel også bleven stående igennem tiderne i deres oprindelige form eller en der lægger sig meget nær op ad den. Kendte undtagelser er *Jorsal* for Jerusalem; man skulle tro, at det var kommen op i korsfartertiden, men det er langt ældre og går tilbage til sagaerne; formen *Jorsal* bruges af og til af digterne i forrige århundrede, men er ikke den middelalderlige danske: den lød *Jørsel* eller *Ørsel*.² Fra engelsk kendes »Bedlam«, som er den gamle form for Bethlehem; den brugtes endnu i begyndelsen af det 17. århundrede, men siden betyder den dårkiste og dårkistelem.³

Anderledes med personnavnene. De indgik i rigt mål i alle kristne landes navneskik, først og fremmest selvfølgelig de nytestamentlige, men også en lang række gammeltestamentlige og jødiske.⁴ Det skyldes nok ikke så meget Bibelens indflydelse, i hvert fald i middelalderen, som helgendagenes;⁵ helgenerne og deres dage kendte man, først kunne man dem udenad, siden var de til at slå op i almanakken; og det var langt op i tiden almindeligt at barnet fik navn efter den helgen, på hvis dag det var født.

Men netop denne folkelige brug af de bibelske personers og helgernes navne har gjort at de har fået nye former alt efter det land de brugtes i og det sprog som optog dem. De fremmede navne lempes efter det hjemlige tungemål.⁶

Tilpasningen begynder allerede i oldtiden. Længe før nytestamentlig tid havde grækerne tilpasset persiske, ægyptiske og semitiske navne til deres eget sprog, tit blot ved at forsyne dem med græske endelser, undertiden ved at omdanne dem yderligere.⁷ Denne græske skik følger de nytestamentlige skrifter, og det på en ganske konsekvent måde: de gammeltestamentlige personnavne overtages i regelen i en form uden græsk endelse, så de ligger tæt op ad de hebraiske former, mens de samme navne på nytestamentlige personer fremtræder med græske endelser:⁸ patriarken hedder Jacob, Jesu broder og apostlene hedder *Iakobos*, patriarken hedder Josef, Jesu broder og andre af navnet hed-

der *Josefos* eller *Joses* o.s.fr. Der er undtagelser, f.ex. hedder Moses gennemgående *Moyses*, og Josua kaldes i Hebr. 4,8 *Iesous* ligesom Jesus, skønt de begge hører hjemme i Det gamle Testamente. Men iøvrigt er regelen tydelig nok.

Den virker videre i Vulgata for Jakobs vedkommende, men ikke for Josefs: i Det gamle Testamente *Jacob*, i Det nye *Jacobus*, men begge steder *Ioseph*, således at man f.ex. i Mark 6,3 får rækken: *frater Iacobi, et Ioseph, et Iudae, et Simonis*, hvor navnet Josef som det eneste ikke er latiniseret

Vulgata har virket og virker endnu, men langt fra lige stærkt på alle sprog. På fransk, og som regel også de andre romanske sprog, og på engelsk er så godt som overalt de latinske endelser faldet bort, og ikke nok med det, navnene optræder i former, som ganske vist er mundrette på de pågældende sprog, men til gengæld ikke uden videre til at genkende. Således beholder den gammeltestamentlige Jakob vel sit navn, *Jacob*, men hans nytestamentlige navne får sit grundigt lavet om til *Jaques* og *James*, Stefanus bliver til *Etienne* og *Stephen*, der ikke ligner hinanden ret meget, Johannes til *Jean* og *Juan* og *John* o.s.v o.s.v.

Anderledes på tysk: der skelnes også mellem de gammeltestamentlige og de nytestamentlige navneformer i tilfældet Jakob, på samme måde som i Det nye Testamente på græsk og i Vulgata; de nytestamentlige navne er ikke omdannet, men bibeholdt i deres latinske form som *Jacobus*, *Philippus*, *Stephanus*, *Paulus*, *Petrus* o.s.fr., en regel som heller ikke moderne oversættelser såsom Thimmes, Zürcher Bibel m.fl. fraviger, og som ingen kan tænkes at bryde, så faste som navneformerne nu engang er.

På dansk har der i Bibelen hidtil været brugt navneformer, dels med og dels uden de latinske endelser, men der er nogenlunde bestemte regler for, hvilke der bruges i latinsk form. Navnene lyder Peter, Jakob, Filip, men Johannes, Paulus, Stefanus, Bartholomæus o.s.v. Der kan være lidt vaklen mellem Stefanus og Stefan,⁹ og jeg vakler selv, men formen med den latinske endelse er så langt den mest brugte, og det er den de autoriserede bibeloversættelser bruger. Uden for dem har man også kunnet iagttage en vis forkærlighed for *Petrus*, i stedet for Peter, måske under påvirkning fra svensk og tysk. Bibeloversættelsen af 1948 skal i hvert fald ikke have skylden, selv om den eet sted bruger formen *Petrus*, nemlig i sætningen *tu es Petrus*, og deri følger den 1907 og de tidligere oversættelser.

I modsætning til engelsk og fransk er der altså på dansk en himmelvid forskel på bibeloversættelsens navneformer og helgennavnenes former sådan som de bruges i almindelig navngivning. De sidste former er

også på vort sprog omdannet til ukendelighed for de uindviede, og ingen tænker til daglig på hvad Bibelens sidestykker til Mads og Jeppe eller Ib og Jens er. Men så stor har kløften ikke altid været, og i salmer og anden kirkelig litteratur kan forskellige former findes ved siden af hinanden.

I den ældste af reformationstidens danske bibeloversættelser, Christian den Andens Nye Testamente fra 1524, finder man ved første øjekast, og meget forståeligt, en stærk indflydelse fra Vulgatas navneformer, som også gennemgående var Luthers.¹⁰ Tager man f.ex., for at få mange navne på een gang, apostellisten i evangelierne, Matth 10,2-4; Mark 3,16-19; Luk 6,14-16, finder man følgende navne:

Petrus
 Andreas
 Jacobus Zebedei Søn
 Joannes
 Philippus
 Bartholomeus
 Thomas
 Mattheus
 Jacobus Alphei Søn
 Lebbeus wiid tilnaffn Thaddeus
 Simon aff Cana
 Judas Iscariotes.

Således Matthæus; Mark. har, idet der ses bort fra den anden rækkefølge, de samme former, blot i akkusativ, som konteksten kræver undtagen for Simon Peter, hvis to navne i teksten står i henholdsvis dativ, *Simoni*, og nominativ, *Petrus*; som akkusativformer bruges de latinske, *Jacobum* o.s.v. I øvrigt noteres følgende afvigelser: *Jacobum filium Zebedei* og *Simonem Cananeum*; men ligesom i Matth 10 hedder det *Jacobum Alphei Søn*. Også Lukas har, ifølge konstruktionen i sammenhængen, navnene i akkusativ; at mærke er *Jacobum Alphei søn* og *Judam Jacobi søn*.

Det billede som apostellisterne i evangelierne tegner, bekræftes, når navnene i evangelierne i øvrigt sammenlignes: apostlenes navne, og personers i det hele taget, har de latinske former og bøjes gennemgående med de latinske endelser. Der er dog enkelte afvigelser. Skønt *Petrus* ellers følger regelen nøje, så nøje at selv vokativen *Petre* overtages i Luk 22,34, bruger dog Joh 1,34 det danske *Steen*, og en enkelt gang i Matth 8,14, bruges formen *Petrus* som genitiv:¹¹ *Petrus huss*. På lignende måde vakler formerne for *Joannes*; vaklen i stavemåden mel-

lem *Joannes*, *Joanes*, *Joānes*, *Joānes*, kan der ses bort fra ligesom ved de øvrige navne; formen med h, *Johannes*, har jeg kun fundet i Luk 8,51; men som genitiv forekommer både det regelrette *Joannis* og nominativformen, men den sidste er muligvis kun en trykfejl, eftersom den står side om side med den regelrette i Mark 2,14; den antagelse kan støttes med at formen *Joannis* omvendt flere gange står som nominativ, f.ex. i Joh 3,24.27; trykfejl er i hvert fald *Jonnis* i Mark 6,25 og *Joonnes* i Mark 6,14. Ligeså bøjes *Jacobus* regelmæssigt, undtagen i Mark 15,40, hvor det i genitiv får den danske endelse: *sancti Jacobs* og *Jose moder*. *Andreas* bøjes i genitiv *Andree* i Joh 1,45, men i Mark 1,29 hedder det: *oc komme i Simonis oc Andreas huuss met Jacobo oc Joanne*.

Disse nogenlunde faste latinske former er imidlertid kun regelen i evangelierne. Billedet er det stik modsatte i Apostlenes Gerninger. Jeg hidsætter til sammenligning apostellisten fra Acta 1,13:

Peder
Jacob
Hans
Anders
Philip
Thomas
Bartholomeus
Mattheus
Jacobus Alphei
Simon Zelotes
Judas Jacobi broder.

Det vil sige: de mest kendte og brugte navne optræder her i deres danske form og uden de latinske endelser; det gælder med sikkerhed de fem første; om Thomas er det vanskeligt at udtale sig: Thomas har nok ikke været følt så meget mere latinsk end den omdannede form *Tammes*. Men de fem sidste, som er mindre kendte og som ellers ikke omtales i Det nye Testamente, har de latinske former, trods det at der findes tit brugte omdannede former: *Matthies*, *Mads*, *Bartel*^{11a} o.s.v. Ejendommeligt virker det at Jakob i samme liste optræder både med og uden latinsk endelse.

Også dette billede bliver trukket stærkere op, når de spredte navne slås efter: i Apostlenes Gerninger foretrækkes ganske tydeligt de danske former, når det drejer sig om blot nogenlunde kendte personer og navne: Johannes bliver til *Hans*, med genitiven *Hanssis* eller *Hansses*, Petrus til *Peder*, Jacobus mister endelsen og Philippus ligeså, og Andreas bliver, den ene gang det forekommer, til *Anders*. Går man uden

for de tolv apostelnavne, er forholdet det samme: også Johannes Døber kaldes *Hans*, Stefanus optræder i formerne *Staphen*, *Staffen*, genitiv *Staffphens*, Acta 7,59; 11,19; 22,20. Simon bruges nu også i den form som man stadig, uanset stavemåden, kan høre i egnsmaal: *Si(m)-men*, Acta 8,9.13 o.s.v.; 10,5.17 o.s.v., uden at der skelnes mellem de forskellige bærere af navnet, Simon Peter, Simon Mager og Simon Garver (eller Skomager). Dertil svarer at Paulus, hvor han nævnes i Apostlenes Gerninger, og det er mange gange, også flere end man kan finde i de græske tekster og konkordanser, hedder Povl, som regel skrevet *Poueld*, sjældnere *Pouild* (formodentlig udtalt med stød), i genitiv som regel *Pouels*, uden d. Anden form forekommer overhovedet ikke i Acta, undtagen for prokonsulen *Sergius Paulus* i 13,7, som kaldes med navnet i den latinske form og med latinske endelser: *Sergio Paulo*.

Helt uden undtagelser er regelen ganske vist ikke. Apostlenes Gerninger bruger enkelte gange latinske former. *Jacobus* er allerede nævnt. *Joannen* i 15,37 er det eneste eksempel for det navn. Også *Peder* er kun een gang erstattet af den latinske form i genitiv, i 5,15: *Petri*. I listen i 6,5 bruges *Stephanum*, og alle de andre sex navne står også i den latinske form med latinsk akkusativsændelse: *Philippum*, *Prochorum*, *Nicanorem*, *Timonem*, *Parmenam*, *Nicolaum*. Men i det store og hele foretrækker oversættelsen i Apostlenes Gerninger de danske navneformer.

Den store ensartethed der er over evangelierne på den ene side, og den ikke fuldstændige, men dog påfaldende afvigelse i Apostlenes Gerninger har ikke noget helt tydeligt sidestykke i de nytestamentlige breve og i Åbenbaringsbogen. Nu er personnavnene ikke så hyppige i disse skrifter som i evangelierne og Acta, så grundlaget bliver mere spinkelt. Men de navne som nævnes, tegner dog et temmeligt broget billede:

For nu at begynde med Paulus, som naturligvis er det hyppigst forekommende navn: de former som vi har mødt i Acta er også de overvejende i brevene, idet både fortalerne (Luthers i oversættelse), overskrifterne og selve brevenes indledningsord bruger dem; det hedder *Pouels breff till* o.s.v., og selve tekstens første ord har som regel formen *Pouild*, Rom., 1.2. Kor., Filip., 1.2.Tim., Filemon, eller *Poueld*, Efes., Kol., Tit. Men i de breve, som også ellers indeholder apostelens navn, er der tilsyneladende ingen regel: i 1.Kor. bruges uden for adressen kun den latinske form 5 gange, deraf de to i genitiv, hvortil kommer de to gange genitiven *Paulou* ligesom hos Luther¹² gengives med adjektivet *paulisk*, 1 Kor 1,12 ved siden af *Apollisk*, *Kepisk* og *Christiges*, 1 Kor

3,4 ved siden af *Apollisk*. Deraf må der dog ikke sluttes nogen regel, såsom at navnet skulle lyde *Poueld* i indgangshilsenen, *Paulus* og deraf afledede former inde i brevenes text, thi 2 Kor 10,1 bruger *Pouild*, Gal 5,2; Efes 3,1; 1 Thess 2,18 og Filemon 9 og 12 ligeså, ja også 2 Pet 3,15 har formen *Pouild*. Den latinske form er på den anden side heller ikke begrænset til brevenes text, hvor den foruden i 1 Kor. også forekommer i 2 Thess. 3,17, i genitiv; det brev har i det hele taget kun den latinske form, eftersom indgangshilsenen, det eneste andet sted hvor navnet forekommer, også har det i den latinske form; det samme gælder indgangshilsenen i 1 Thess., og det er de eneste to tilfælde hvor formen *Paulus* bruges på den plads. Omvendt har Kol. som nævnt *Poueld* i indgangshilsenen, desuden *Pouild* i 1,23, men i 4,18 står det latinske *Pauli*, ligesom det tilsvarende sted i 2 Thess 3,17. Altså et temmelig forvirrende billede. Konsekvens er der ikke.

Det gælder også andre navnes former i brevene. Efter Apostlenes Gerninger nævnes Peter kun i Gal. og i indledningerne til de to breve under hans navn; de sidste to bruger begge formen *Peder*, og den samme form har Gal 2,14, mens de tre foregående steder i samme kapitel, v.7, 8 og 11, har *Petro* og *Petrus*. – Johannes kaldes i 1.-3. brev samt i Apok 1,1.4.9. for *Hans*, med samme form som i Acta, men i Gal 2,9 og i Apok 22,8 hedder han *Joannes* ligesom i evangelierne og i Acta 15,37. Jakob hedder nu atter *Jacobus*, *-um*, *-o*, *i* i 1 Kor 15,7; Gal 1,19; 2,9.12 og i Jud v.1, men i Jak 1,1 bruges navnet uden endelse. Endelig må det nævnes at 2 Pet 1,1 har *Simen Peder*, og at ærkeengelen Mikael de to gange navnet forekommer har de to forskellige former *Michael* i Jud. v.9 og *Mickel* i Apok. 12,7.¹³

Forklaringen på disse forhold skal, når 1524 ses for sig, findes i at den oversættelse som bekendt ikke er een mands værk, men hele tre har ansvaret for den: Hans Mikkelsen, Chr. Vinter og Henrik Smith.¹⁴ Det er næppe tilfældigt, at cancellisten og doktoren i forskellige lærde dicipliner Christiern Vinter, som oversatte evangelierne, bruger de latinske navneformer, mens der er vaklen i resten af Det nye Testamente.

Men det er ikke hele forklaringen. I reformationstidens danske skrifter, også andre end bibeloversættelserne, skiftes der i det hele taget mellem latinske og danske former, ikke blot fra mand til mand, men også hos den samme.

Det er Christiern Pedersen et udmærket eksempel på allerede i Jærgtegnpostillen.¹⁵ I den optræder begge slags former side om side og tilsyneladende uden regel. De latinske former er meget fremtrædende,

og de er gennemført for de kirkefædre og kirkelige forfatterede som postillen gengiver eller henviser til: *Gregorius, Bernardus, Albertus Magnus, Chrisostomus* o.s.v. I indledningsordene til evangelielæsningerne, *læsten som læsiss idagh i den hellige kircke*, kaldes evangelisterne gerne med deres latinske navne: *den hellige evangelista Sanctus Lucas* o.s.fr. Undtagelsen er Joannes, som på de steder og ellers bærer sit danske navn, *Sancte Hanss*; der findes undtagelser, men de er få, og det gælder også hans navne Johannes Døber: begge kan omtales med *Johannes*, men det sker sjældent; i selve prækenene er undtagelserne færre endnu. – Medmindre der citeres på latin, hvad der sker gang på gang, eller hidsættes latinske overskrifter hedder Stefanus også *Sancte Staffen* og hans dag *Sancti* (sic!) *Staffenss dag*. – Andre navne har mere skiftende former. Jakob har i de fleste tilfælde den form, som regel med c, men både *Sancte Ip* og *Jep* forekommer jævnligt; Andreas hedder flere gange *Andriss*, men kan også kaldes *sanctus Andreas sancte Peders broder*. – Maria ender som regel på a, bøjes tit på latin, ligesom tilfældet er med Jesus Christus, Herodes og Pilatus, men formen *Marie* forekommer også i nominativ, ligeså flertalsformen *de andre marier*.

To er, så vidt jeg har kunnet fastslå, totalt fredet: det hedder altid *sancte Pouild* og *sancte Peder* (undertiden stavet *Pæder*), og jeg er ikke i Jærtegnspostillen stødt på de latinske former.

I Christiern Pedersens Det Ny Testamente, 1529, genfindes de fleste af disse navneformer og -skikke. Paulus hedder *Pouill* (forskellige stavemåder), og jeg har ikke fundet nogen undtagelser. Peter hedder gennemgående *Peder*, men her er der undtagelser: I Matth 16,18 hedder han *Petrus* og det er betegnende: *Tu es Petrus* er ikke sådan at komme fra for den der er opdraget med Vulgata og i den katolske kirke. Dobbeltnavnet *Simon Petrus* i Matth 16,16 og Joh 6,68, ligeledes i Luk 9,20, hvor forkortelsen *Simo Petr^o* må opløses sådan. Morsomt nok gengives det i Joh 1,4, hvor det græske *Petros* og det latinske *Petrus* hidsættes som forklaring på det hebraiske Kefas, *en sten*, ligesom i 1524 (*Steen*) og 1550 (*en Sten*).

Anderledes med Johannes. Døberen hedder uden undtagelse Joannes, jævnligt bøjet med latinske endelser. Men Johannes Sebedæussøn har snart det latinske navn, snart det danske *Hans* (således Matth 17,1; Mark 1,29; 3,17; 10,41; 14,33; Luk 8,51; 22,8; Acta 8,14; Apok 1,1.9) Peters fader hedder i Joh 21,15ff *Joannes*, i genitiv *Joannis*, men Johannes Markus overalt i Acta *Hans*. Alle tre Johannesbreve står under navnet *Sancte Hans*, Åbenbaringen ligeså, skønt 1,4 og 22,8 bruger

formen *Joannes*. Jakob bruges gennemgående uden endelse, for Andreas vakles der mellem den form og formen *Andris(s)*, Filip har den latinske form *Philippus* (Acta 8 passim), men *Staffen* bruges for Stefanus.

Den vaklen mellem de danske og de latinske navneformer, som kan findes i bibeloversættelserne, er i det hele taget ejendommelig for reformationsårhundredet. Hans Tausen er i »Edt ønckeligh klaweemoll och edt wenlight tilbudh« fra 1528¹⁶ bundet af sit forlæg hos Luther og bruger temmelig konsekvent de samme latinske navneformer som han. Men når han står frit, bærer han sig gennemgående anderledes ad: så foretrækker han de danske former. Således i »Edt kort antswor till bispens sedhhæbreff aff Othensæ«, 1529.¹⁷ Her bruges de danske former *s.Pouel*, en enkelt gang *Powel* eller *Pauel*, *s.Pedher* og *s.Hans(s)*; andre navne bringes i den latinske form, Jesus Kristus bøjes med de latinske endelser, der tales om *Josephus* og *Aegesippus*, Moses hedder i accusativ *Mosen*. Derimod kaldes Luther hele vejen igennem for *Morten* Luther, og Hans Tausen har også formen *Nielss* de lyra, hvor den mere lærde Christiern Pedersen skriver *Nicolaus* de lira (Jært. s.121). Hvis Hans Tausen gengiver Biskop Jens Andersen ordret, har også han brugt formerne *s.Pedher* og *s.Pouel*. I »Sendebrev til alle Provster og Sognepræster i Ribe Stift« (titlen er Rørdams)¹⁸ findes begge slags former, *Pouel* ved siden af *Paulus*; materialet i det skrift er dog meget spinkelt. Ejendommeligt er det, at »Kirkebønner til alle Søn- og Helligdage« (titlen er atter Rørdams)¹⁹ efter de Veit Dietrichske overvejende bruger de danske former, skønt der her, som i forholdet til Luther, kunne ventes afhængighed af det tyske forlæg. Gennemgående har kollekterne, dog med undtagelser, navnet Jesus bøjet, men ikke Kristus, altså Jesu Christ og Jesum Christ, vel at mærke i kollekternes hovedstykke, mens derimod slutningen har *wed dyn kere Søn wor Herre Jesum Christum*.

Udviklingen frem mod vor tids navneformer har taget et langt skridt mellem 1529 og 1550, Christian den Tredjes Bibel. Nu hedder apostelen ikke længere Powl, men *Paulus*, og det er gennemført, også i overskrifterne til de enkelte breve; kun oversigten over Det nye Testaments Bøger har endnu *S. Pouils Epistel til* o.s.v. Men Paulus er jo fra sit eget liv vant til navneforandringer. Et brud med den middelalderlige og tidlige reformatoriske tids danske tradition er det ikke desto mindre.

Peter har derimod i en lang række tilfælde beholdt sit gamle navn *Peder*, men det er ikke så nær enerådende: der skiftes, som det synes

regelløst, mellem det og den latinske form *Petrus*. I de tre første evangelier overvejer *Peder*, undtagelserne er den første gang navnet forekommer, Matth 4,18, og, ikke uventet, Matth 16,16 og 18, samt Luk 5,8 (*Simon Petrus*) og 22,8 (*Petrum* oc *Johannem*). Dobbeltnavnet medfører som i 1529 gerne den latinske form (se strax nedenfor om Johannesevangeliet), sammenstillingen med Johannes ligeledes i flere tilfælde, således også i Acta 3,11; 4,13; 8,14 (begge bøjet med latinske endelser). – I Johannesevangeliet er *Petrus* derimod fremherskende, for en del, men ikke udelukkende, fordi dobbeltnavnet Simon Peter er særlig hyppigt i det evangelium og næsten ufravigeligt medfører den latinske form (dog ikke i 21,17, hvor der står *Simon Peder*), og også, i samme kontekst, trækker det enkle *Petrus* efter sig, smlgn. 13,6 med 13,8. I Acta er der endnu mindre at spore af en regel (bortset fra det lige nævnte *Petrus* og *Johannes*), hvad man kan overbevise sig om ved at læse Acta 12,3-18, hvor der skiftes fra vers til vers: 3: *Petrum*, 5: *Petrus*, 6: *Peder*, 7: *Peder*, 11: *Petrus*, 13: *Peder* (ej i 1948!), 14: *Peder*, 16: *Petrus*, 18: *Petro*. I 1524 hedder apostelen *Petrus* i evangelierne, ellers næsten altid *Peder*, i 1529 er *Peder* næsten gennemført, i 1550 skiftes der tilsyneladende vilkårligt. Hvad nu end grunden kan være, er denne vaklen betegnende: dette hyppigt forekommende apostelnavn er det som har været længst om at nå den foreløbigt endelige form, *Peter*.

Billedet er mere entydigt for *Johannes*. I langt de fleste tilfælde har navnet denne form, altså med h, hvor de to ældre oversættelser, når de ikke siger *Hans*, skriver uden h (dog i 1524 Luk 8,50; 9,28.49.54 med h). Selv om navnet gennemgående bøjes med latinske endelser (-em, -is, -i, -e), nærmer det indføjede h alligevel navneformen til dansk (og anden nordisk og tysk) naturlig udtale. Bortset fra endelserne er dette apostelnavn altså langt på vej med at fæstne sig i den form vi stadig bruger. *Hans* forekommer kun et par enkelte gange, og kun om Sebedæussønnen: *Hans*, *Jacobi broder*, hedder han i Mark 5,37. Tydelig vaklen er der i Mark 10,35 og 41, henholdsvis: *Da ginge Jacobus oc Johannes Zebedei Sønner til hannem*, og: *De toge det til mistycke met Jacob og Hans*.

Disse sidste to eksempler får så være illustration også til skiftet mellem *Jacobus* og *Jacob*. I hvor høj grad de øvrige navne har beholdt deres latinske form, Philippus o.s.v., Stephanus, Bartholomeus o.s.v., behøver ikke at gennemgås i enkeltheder, der kan blot henvises til apostellisterne og til listen i Acta 6,5.

Det materiale fra reformationstidens bibeloversættelser som er fremlagt her kunne udvides med langt flere eksempler end det som overfor er

givet fra Hans Tausens sprogbrug. Men billedet som helhed ville ikke ændres, selv om de enkelte forfatteres og oversætteres træk kunne komme skarpere frem.

Navneformerne viser hvordan den folkelige navneskik fra middelalderen stadig består, men er hårdt trængt, og bliver det mere og mere, af de nye navneformer, der gennemgående svarer til de latinske i Vulgata. Det er et blandt mange vidnesbyrd om den store, ja, næsten enerådende stilling som Vulgata middelalderen igennem havde i hele Vest- og Nordeuropa. Luthers afhængighed af Vulgata, som han for store deles vedkommende kunne udenad, viser sig også i hans bibeloversættelse, hvor meget den end bidrog til at bryde Vulgatas herredømme. Vel brugte han grundtexten, både til Det gamle og til Det nye Testamente, og han stod sammen med Erasmus om at betragte *Novum Testamentum* græce som Det nye Testaments grundtext og autoritative text; men sit mangeårige samliv med Vulgata kunne han ikke løbe fra, og det kunne ingen af reformatorerne. Tysk havde lige så vel som andre europæiske folkesprog sine særlige former for de bibelske, i dette tilfælde de nytestamentlige, personnavne. De er gennemgående trængt tilbage på langt flere områder end i de fleste andre lande; de har overlevet i personnavnene: Hans, Johann, Michel, Peter, Paul, o.s.v., også i mange stednavne, mens kirkerne gennemgående har fået latinske navne.²⁰ Bibelen blev gjort tilgængelig for menigmand; men samtidig blev menigmands navne for de bibelske personer trængt mer og mer tilbage. Den hjemlige natur kan så ganske vist hos teologerne og bibeloversætterne gå over den latinske Vulgata-optugtelse. Luther kan godt bruge både Paue og Peter. De danske reformatorer har det på samme måde, men i endnu højere grad, for de kan ikke holde den latinske skanse selv i bibeloversættelserne.

Forskellen fra England, Frankrig og de sydeuropæiske lande er iøjnefaldende. De har, vel gennemgående uden at tænke videre over det, holdt fast ved de folkelige middelalderlige navneformer. Forklaringen er ligetil: det er, bortset fra England, lande der stort set forblev katolske og kun forbigående berørtes af reformationen, hvad der bl.a. gav sig udslag i at bibeloversættelser til folkesprogene ikke blev sat på dagsordenen, som bekendt snarere tværtimod. Det latinske kirkesprog og folkesproget, hvert med sine navneformer, kørte ad hver sit spor, der ikke krydsede hinanden.

England var derimod ikke uberørt af bibelhumanismen, den engelske kirke kom også ud for en reformation, eller flere reformationer, om man vil, og også på engelsk kom der i reformationens kølvand en række forskellige bibeloversættelser. Alligevel har engelsk, i modsæt-

ning til tysk og de nordiske sprog, afvist de latinske former og beholdt de hjemlige middelalderlige, med få undtagelser. Men i engelskens tilfælde veed vi, at det ikke er tilfælde eller ubevidst videreførelse af tradition: den kommission der lavede oversættelsen af 1611, som stadig står, fik udtrykkelig besked om at holde fast ved de gammelkendte navneformer. I denne som i så mange andre henseender har den engelske statskirke og dermed dens og folkets sprog holdt forbindelsen med middelalderen, også den katolske middelalder, i en helt anden grad end Tyskland og de nordiske lande. For dem, og altså for os, gælder at gennem reformationstidens bibeloversættelser har Vulgata, bibelhumanismen og Luther, som er afhængig af dem begge, præget vore oversættelsers og vort kirkesprogs, og vort dagligsprogs, navneformer.

Det kunne være oplysende at følge navneformerne gennem de følgende århundreders bibeloversættelser helt frem til vore dage, men det er ikke nødvendigt for denne artikels formål. Et enkelt eksempel fra det lærde århundrede kan være nok til at vise hvordan den udvikling fortsætter, som der er lagt op til i reformationsårhundredet. I oversættelsen af 1633 er der taget endnu nogle skridt hen imod de navneformer som er bleven de gængse nu om dage, også nogle skridt som siden er taget tilbage.

Paulus er så godt som enerådende og *Povel* omtrent forsvundet; men også kun omtrent. For det første findes der et par undtagelser i Første Korinthierbrev. I Kor 1,12 hedder det: *At den ene siger iblandt eder/ Jeg er Povels: Den anden/ Jeg er Apollos* (sic!): *Den tredie/ Jeg er Cephe: Den fjerde/ Jeg er Christi*.²¹ Altså *Cephas* i genitiv med latinsk endelse, *Apollo* (sic! det hedder han udtrykkeligt i Acta 18,24) med dansk, *Paulus* i den danske navneform; men lige efter i Kor 1,13: *Er da Paulus kaarsfest for eder? Eller ere i døbte i Pauli Nafn?* – For det andet opviser fortaler, klumme- og sidetitler og efterskrifter mange eksempler på de gamle navneformer. Romerbrevet har *Paulus* i overskriften, så *Fortalen på S. Povels Epistel til de Rommere*.²² Det skyldes uden tvivl afhængighed af fortalernes tidligere ordlyd; således når det i den til Første Korinthierbrev hedder: *Lige saa gick det oc S. Povel – Den ene vilde være Povelisk / den anden Apollisk / den ene Pedersk / den anden Christisk*.

For Peter er navneformen *Peder* (med d) ved at fæstne sig, så der allerede er forvarsel om de former som med tiden blev enerådende: Peter og Paulus. Der begyndes ganske vist i Matth 4,18 med Petrus, men ellers er Peder næsten enerådende de tre første evangelier igennem; der er undtagelser: Matth 16,16.18 har *Simon Petrus* og *Du est*

Petrus,²³ og Luk 22,8, hvor der bruges latinsk form og endelse: *Petrum oc Johannem* (med h).

Derimod er navnebrugen stadig vaklende og i almindelighed vanskelig at forklare i resten af Det nye Testamente. I Johannesevangeliet, hvor der jævnligt bruges dobbeltnavnet *Simon Petrus*, medfører dette åbenbart af sig selv navneformen *Petrus*, som bøjes med de latinske endelser, mens *Simon* kun bøjes i genitiv (Joh 1,41 og 6,8). *Petrus* alene forekommer også en enkelt gang (13,8.37), men ellers er regelen *Peder*, når det står alene, men ellers *Simon Petrus*, kun een gang bruges *Simon Peder* (21,15).²⁴

For Johannes er navneformen *Hans* næsten helt forsvundet. *Johannes Døber* er hans navn uden undtagelse, og *Johannes Sebedæussøn* kaldes kun to gange for *Hans* (Mark 10,41 og 14,33)

Jakob kan optræde med den latinske endelse: Mark 10,35: *Jacobus oc Johannes / Zebedæi Sønner*, Luk 9,28: *Peder, Johannem oc Jacobum*, også Jak 1,1 og Jud 1,1 (*Jacobi*). Men billedet er nogenlunde entydigt: de fire tiest nævnte apostle hedder i de fleste tilfælde *Paulus*, *Peder*, *Jacob* og *Johannes*. Her er vor tids former allerede de fremherskende. Det gælder også nogle sjældnere forekommende navne: ikke længere *Staffen*, men *Stephanus*, ikke *Mikkel*, men *Michael*. Eet navn er siden kommet af med den latinske endelse: *Filip* hedder i 1633 *Philippus* (som stadig på svensk og tysk).

En iagttagelse må føjes til: Registret bag i 1633 har helgendagene i følgende former: *Staffens dag*, *S.Hans Baptistæ dag*,²⁵ *S.Lauritz dag*, *S.Michels dag*, *S.Povels omvendelses dag*, men *S.Johannis dag*, *Petri* og *Pauli dag*, de fleste andre ligeledes med de latinske navne. Til dels har altså helgendagenes navne været mere sejlivede end Biblens; de har været faste begreber i den folkelige hverdag og dens kalender, og er det for nogles vedkommende endnu: *St. Hans*, *Mikkelsdag*, *Mortensaften*.

Resten af tiden op til vore dage kræver ikke mange linjer. I bibeloversættelsen bliver navnene efterhånden faste. Men det kræver ikke megen læsning af f.ex. salmedigterne at fastslå, at de gamle navne stadig kan kappes med de latinske, og at digterne, hvor de ikke er bundet af bibeloversættelsen, skifter mellem f.ex. *Pe(de)r* og *Povl* og *Petrus* og *Paulus*. Kingo mindst, Brorson mere, Grundtvig mest, så vidt min læsning når. Brorson siger *Kiere Peder* (Svanes. VII,3, ved siden af *Kephas*, *Kephas sst.* 8). Fra det foreløbige manuskript til den trykte prædiken »Vor Herres og Frelseres Jesu Christi første Aabenbarelse efter sin Opstandelse« rettes *Hans* til *Johannes*.²⁶ Grundtvig kan i Sangværket Bd. II skrive *Sanct Hans den Døber* (s. 192) og *Johannes den*

Døber (s. 211), *St. Peder og St. Hans* (s.318), *Peder, Povel og Johan* (s. 267), *Stefan* (s. 272); og det er ikke bare rim og metrum der afgør formen, for han kan bruge overskriften (s. 269) *Petrus, Paulus og Johannes*, det i samme vers 9, og så i vers 11 skrive Peders Tanke, Pauli Straf.

Mellem Brorson og Grundtvig ligger Bastholm²⁸ (og hans tid) som et intermezzo: Latinen sad i højsædet i meget af oplysningstiden, som det fremgår af mange indskrifter og af den klassiske dannelse, der gik hånd i hånd med nyklassicismen i kunsten.²⁹ Bastholm bruger konsekvent de latinske former og endelser.

De gammeltestamentlige personnavne har ikke været udsat for omdannelse efter vore sprog i samme omfang som de nytestamentlige. Deres former har ganske vist også deres historie; den kan følges gennem Septuagintas og de andre græske oversættelsers, og siden i Vulgata. De er gennemgående ikke forgræsket i synderlig grad; enkelte forsynes med græske endelser; men som nævnt til indledning skelner allerede den græske bibeloverlevering mellem gammeltestamentlige og nytestamentlige former af et og samme personnavn. De vigtigste undtagelser er navne som Moses og Elias, der er forsynet med den græske endelse s.

Reformationstidens brug af gammeltestamentlige navne lægger sig op ad Vulgatas former, overtager dem eller bruger ganske lignende. Til forskel fra de nytestamentlige navne er de fleste af de overvældende mange gammeltestamentlige navne ikke blevet hvermands eje, og kun en mindre del af dem bruges som døbenavne, og det er for en stor dels vedkommende dem der omtales også i Det nye Testamente. En af undtagelserne er *Jesse* for Isai, som bl.a. har været kendt fra Jessetræet i den billedlige fremstilling. Profeterne hedder altså *Elias* (med biformen *Helias, Helyas*), *Esajas* (også her anderledes stavemåder), *Jeremias*, *Joel*, *Habakkuk* o.s.fr., *Elisa* dog *Elisæus* eller *Heliseus*; *Salomon* og *Absalon* gennemgående med n (hvor det første på hebraisk ender på o, det andet på m).

Med få undtagelser har altså de gammeltestamentlige navne (men ikke nødvendigvis deres stavemåde) fået deres hidtil endelige form allerede på reformationstiden.

Det samme gælder stednavnene: også her er der undtagelser, såsom *Athenen*, hvor vi bruger *Athen*, *Capharnaum* mod *Kapernaum* nu, *Nain* kan optræde i formen *Naim*, o.lign.; men stednavnenes former er let genkendelige fra reformationstiden til vore dage.

I nyere tid og i vore dage er der gjort enkelte forsøg på at indføre nye navneformer. De går først og fremmest ud på at bryde de latinske formers herredømme.

Det mest tiltalende først: Johannes Munck indførte i sin og Sigfred Pedersens fælles oversættelse af Acta³⁰ formen *Paul* for Paulus. Det ser ud som skulle der vendes tilbage til reformationstidens Povel, Pouild, og det er formodentlig tænkt udtalt som Povl. Alligevel er det nok ikke reformationsbiblernes form som er inspirationen, snarere et ønske om at bryde med den latinsk-tyske tradition og nærme sig den franske og den engelske, siden stavemåden er den samme. Forsøget er da heller ikke fulgt op med andre gamle navneformer som Hans og Steffen. Det er ikke slået an, og vil vanskeligt gøre det.

Et andet går ud på at erstatte de latinske former og især endelser med græske, i hvert fald i de oprindeligt græske navne. Således bliver de til *Timotheos*, *Nikodemos*, o.s.fr. Det er muligt, at der kan nævnes andre lærde fra samme periode, men i hvert fald Grundtvig var en af de første til at slå ind på det spor; han foretrak selv, hvor han gik bevidst til værks, de græske endelser; hans had til latinen og forkærlighed for græsken, når valget stod mellem de to, er jo velkendt. I bibeloversættelsernes historie her til lands er det uden tvivl Grundtvigs påvirkning der har fremkaldt de græske former i stedet for de latinske. Jac. Chr. Lindberg³¹ bruger dem gennemført i sin oversættelse. I »Evangeliet af Markos« ser listen over apostlene i 3,16-19 sådan ud:

Simon – – Peder
 Jakob Zebedæos' Søn – –
 Johannes
 Andreas
 Filippus
 Bartolomæos
 Mattæos
 Tomas
 Jakob Alfæos' Søn
 Taddæos – –
 Simon
 Judas Iskariot

og Paulus bliver så til *Pavlos*. I Rørdams oversættelse og flere andre³² fortsættes denne tendens, uden at det i alle tilfælde kan bevises at den skyldes indflydelse fra Grundtvig eller Lindberg. Det er nok en filologisk oversamvittighedsfuldhed der gør sig gældende; græske navne skal have græske og ikke latinske endelser, og når latinske navne i det græske Nye Testamente får græske endelser, skal de også have det i det

danske Nye Testamente, selv om det så kan føre til hybride former som Pavlos og Mattæos (der burde være Matthaïos).

Den nyeste svenske oversættelse, Nya Testamentet, Stockholm 1981, følger det samme princip, og den tager udtrykkeligt stilling til det. Den giver i sin »oppslagsdel« en redegørelse for de valgte navneformer:³³ for de græskes vedkommende er de nærmest mest muligt til en transskription af grundtextens former: endelserne er græske, h bevaret i *Rhodos* og *Timotheos* (til forskel fra f.ex. Lindberg); her er det filologien som råder. De latinske navne beholder, trods Novum Testamentum græces, deres latinske endelser: *Claudius*, *Paulus* og *Petrus* (skønt navnet er græsk), ligeså *Markus* (med k) og *Matteus* og *Titus* (som de fleste af denne skole alligevel foretrækker).

Det princip har sine svagheder; nogle af dem er der allerede i forbifarten gjort opmærksom på; det er svært at være helt konsekvent, og princippet kan ikke afvises med at konsekvens er uigennemførlig; vi siger og skriver jo også Efesus, men Patmos. Men derfor kan man dog godt tillade sig at spørge, hvad der er vundet ved at kalde manden *Nikodemos*, når formodentlig selv denne moderne navneforms fædre, for slet ikke at tale om almindelige bibellæsere, alligevel lægger trykket efter den latinske regel på næstsidste stavelse og ikke efter den græske på tredjesidste i nominativsformen. Det er, med orlov at sige, at give en god dag i traditionen og lade som om det ikke var en historisk kendsgerning, at græciteten i vidt omfang allerede før kristendommen, og ikke mindre med den, havde holdt sit indtog i latiniteten og er bleven en del af den.

Og, for nu at lade latin være latin, hvorfor denne fremmedgørelse i forhold til de kendte og brugte navne med deres nu engang latinske endelse? Folk hedder jo dog stadig Marcus (eller Markus), Paulus og Petrus så galt, en Jacobus har jeg også kendt; navne med latinske endelser har vi mange af: Marius, Magnus, Justus, Rasmus o.m.fl., mens græske ikke bruges.

Det fører så over til det tredje forsøg der skal nævnes: anstrengelserne for at finde former for de gammeltestamentlige navne, som ligger tættere op ad det hebraiske end de tilvante gør.³⁴

Også her har de europæiske sprog hver sin tradition for bestemte navneformer, men i langt færre tilfælde end ved de nytestamentlige navne. Der findes både *Salomon*, *Salomo* og *Solomon*, *Esajas*, *Isaiah* og *Jesaja* o.s.fr. Den danske tradition har gennemgående også på dette område været afhængig af Vulgata og brugt *Esajas*, *Jeremias* og tilsvarende. Men der har da været forskellige tilløb til at komme af med de latinske endelser og bruge *Jesaja*, *Jeremia* (eller -ja), *Nehemia*. De kan

findes hos Jac. Chr. Lindberg, og det er på hans tid en nydannelse, for i 1740 og endnu i 1855 bruges de tilvante former.

Det danske Bibelselskabs prøveoversættelse³⁵ har valgt at kalde sit som det andet udsendte bind for »Jesaja« og følger dermed den form som er almindelig i den videnskabelige litteratur og den gængse f.ex. på tysk. Dermed er ikke dekretet, at den form nu med vold og magt skal indføres, men der er givet lejlighed til at stifte bekendtskab med den og se og høre hvordan den virker. Så vidt jeg er underrettet, er det tanken at prøve en fornyelse også af andre gammeltestamentlige navne, men en registrering af de forslag må vente, til der ligger flere udgivelser på bordet. Formentlig vil Hoseas forsøgsvis blive kaldt Hosea, og andre endelser af samme art som i Hoseas blive strøget, altså den latinske tradition fraveget. Hvad det så ender med, bliver et andet spørgsmål.

Virkningen kan i nogen måde studeres i den nye svenske oversættelse, og den kan nok virke som en advarselstavle. Den tilpasser, også i Det nye Testamente, de gammeltestamentlige navne til de hebraiske former, altså også her *Jesaja*, *Mose* (dog ikke Moshe!), *Ishai* og *Rahav*, ligesom for de nyttestamentlige navne med udtrykkelig begrundelse.³⁶

Det sidstnævnte navn, Rahav, vor oversættelses hidtidige Rahab, viser klart en af vanskelighederne ved den tilnærmelse til hebraisk. Den svarer til den som bruges i moderne ivrit, med v for frikativt beth (b); det er en tilnærmelse med modifikation, i hvert fald til det bibelske hebraisk; for vi udtaler et v som kombineret tand- og læbelyd, mens det på datidens hebraisk var en ren læbelyd. Lad gå med det, selv om det strengt taget er en tysk og ikke den gamle semitiske udtale af den lyd. Lad gå også på svensk, hvor v udtales som v også efter en vokal. På dansk går det ikke: Rahav vil uvægerligt blive læst som Rahau og Abner vil, når han skrives Avner, blive udtalt som det der vejres bort af vinden. Den skrivemåde kan man da indføre, og så tage udtalen med i købet; så har personer og stednavne fået navneforandring.

En tilnærmelse vil altid blive halvgjort arbejde. For at blive ved *Jesaja*: han hedder jo ikke Jesaja på hebraisk, men *Jesajahu*, Elias hedder ikke Eli(j)a, men *Elijahu*, Jeremias ikke Jeremia eller Jeremja, men *Jirmejahu*. Og hvorfor så forsvare de foreslåede halvttilnærmede former med at endelsen -hu nok ikke altid har været brugt med, når den dog står i den Biblia Hebraica, som der oversættes efter? Bedre står det ikke til med at skrive sh for hebraisk sjin, hvor vi hidtil har brugt sj. Den nye skrivemåde forsvares med at sj på dansk ikke rigtigt gengiver sjin på hebraisk, og det er så sandt som det er sagt; men sh gør det heller ikke. Dette rent bortset fra at ingen drømmer om i vores bibel at indføre sj eller sh alle steder hvor hebraisk har sjin. Vi får ikke

et nyt *Jerushalem* (eller -lajim!), Samson kommer ikke til at hedde *Sjimsjon* eller *Shimshon*, og Salomon bliver ikke til *Sjelomo* (at udtale i retning af sjølomo). En tilnærmelse af den art bliver til filologisk makværk, hvor velment den end er.

Lindberg bruger selv tilnærmede former, også f.ex. i Matth 15,7 skriver han Jesaja, som han gør det i Det gamle Testamente, så hans praxis er i den henseende ikke bedre end den som nu om dage forsøges. Men hans teori er bedre: »Det har forarsaget mig en særegen Betænkelighed, hvorledes jeg bedst skulle skrive de hebraiske Navne; om jeg deri skulde følge vore ældre Bibeloversættelser, som optog dem efter den almindelige latinske Bibel (*Vulgata*), der igjen havde dem af den græske Bibel (de Halvfjerds) eller om jeg skulde følge den hebraiske Text – Thi forskjellen er ingenlunde umærkelig. Efterat have vejet Grundene for og imod, har jeg bestemt mig til at følge vor hidtil brugelige Skrivemaade, som er Bibellæsere bekjendt af vore ældre Oversættelser, baade fordi jeg ikke kan anse denne Sag for vigtig i sig selv, og dernæst fordi en Skrivemaade efter Hebraisken nu ikke lader sig gjenføre, uden dels at blive forvirrende, dels at falde naragtig; men paa det Halve et bruge den, vilde jeg ikke. Men mest bestemtes jeg af Hensyn til det nye Testamente, som, saavidt det har Navne af det gamle Testamente, følger den græske Oversættelses Skrivemaade«. ³⁷

1. Gennem flere årtier har jeg ved lejlighed og i ledige stunder samlet en del stof om dette emne. Der kunne samles meget mere. Kun de tre testamenter fra 1524, 1529 og i Chr. IIIs Bibel er gået igennem fra ende til anden. Resten er samlet ved læsning til andet formål og gør intet som helst krav på at være andet end uddybende tilgift. En systematisk undersøgelse af navnebrug i alle bibeloversættelserne og hos de vigtigste digtere og forfattere kunne være spændende og oplysende, men det er en langt større opgave end der her skal løses.
2. Se G. Knudsen i Salmonsens Konversationsleksikon Bd. XIII, København MCMXXII, s. 198-99, under »Jorsal«.
3. Se The Shorter Oxford English Dictionary, Oxford 1933, under »Bedlam«.
4. Hvilke gammeltestamentlige navne der kom i almindelig brug som personnavne, skifter meget fra land til land og fra egn til egn. På engelsk har Judas kunnet bruges som personnavn i formen *Jude*, men ikke på dansk; i Frankrig, England og Tyskland og især naturligvis i de katolske lande er Josef almindeligt, mens det her er sjældent. Bibelstærke kredse, også her til lands, har brugt gammeltestamentlige personnavne, som andre næppe ville gribe til.
5. Det ses f.ex. tydeligt i »Tafflen paa alle hellige dage« i 1529: den begynder ganske vist med *Sancti Andree Dag* og *Sancti Nicolai Dag*, senere *S. Philippi oc Jacobi oc S. Valburgis Dagh*, men Paulus hedder *Powel* og Peter *Peder*, Johannes *Hans*, selv Matthæus kaldes i dagens navn *Sanc(ti) Matthies* (som ganske vist er genitiv, men nominativen har haft samme form) mens der henvises til evangeliet med *Mattei*; på den ene side: *S. Laurentz Dag*, på den anden: *S. Bartholomei Apostels Dag*.

6. Det skete så sent som for nogle årtier siden, da en dreng kom til at hedde *Djon*. Det stod der megen blæst om. Men praktisk var det; så kunne enhver da se at han bar navnet i dets engelske form og ikke i den nordiske.
7. Kendte eksempler er de persiske navne der på græsk får den form vi bruger: Xerxes og Dareios (lat.: Darius); de ligger temmelig langt fra de persiske former; den gode græker og romerven Polybius kalder Hamilkar og Hannibal for *Amilkas* og *An-nibas*.
8. Nærmere i Blass – Debrunner, Grammatik des neutestamentlichen Griechisch § 55.
9. Formen uden endelse bruges flere gange af Grundtvig og foretrækkes af Skat Rørdam.
10. Men i andre sammenhænge, uden for bibeloversættelsen, kan Luther bruge tyske former.
11. Ligesom Luther kunne sige »Christus selbs eigen Wort« (W. A. Bd. 26, s. 283, 30; her efter E. Thestrup Pedersen, Luther som skriftfortolker, I, København 1959, s. 175).
- 11a. For det sidste af de nævnte navne tages der dog forbehold af Marius Kristensen, Fremmede personnavne i dansk indtil omtr. 1650 (i: Blandinger til Oplysning om dansk Sprog i ældre og nyere Tid, udg. af Universitetsjubelærets danske Samfund, Andet Bind Andet Hefte, Kjøbenhavn 1897, s. 65-83) s. 70 og 78.
12. 1545.
13. Luther 1545 bruger kun *Michael*, ikke Michel.
14. Se Bertil Molde, Sproghistorisk Indledning, i Det danske Sprog- og Litteraturselskabs Facsimileudgave, København 1950, s. (35-47) 38-45, og Johs. Brøndum-Nielsen, Sproglig Forfatterbestemmelse, København 1914. Molde gør ikke meget ud af personnavnene. Brøndum-Nielsen, s. 41-42, nævner kun i forbifarten skiftet mellem *Joannes* og *Hans*. Men når iagttagelserne om personnavnene sammenholdes med Brøndum-Nielsens Bilag 1: Skematisk fremstilling (nemlig af kilder, oversættere, tid og sted) s. 81, kan man med temmelig stor sikkerhed slutte, at Christiern Vinter bruger de latinske former (Brøndum-Nielsens ord s. 21: »Afhængigheden af den latinske Erasmusoversættelse ses tydeligt af de mange udanske konstruktioner i Christiern Vinters sprog« kan uden videre tages også om navneformerne; jfr. Brøndum-Nielsen s. 54 n. 1: »At titelbladet (nemlig til de fire evangelier, B.N.) ikke er affattet af Chr. Vinter ses også af navneformen *Hans*«). Videre: at Henrik Smith næsten udelukkende bruger de danske, og at han i det stykke har sat sit præg på hele Apostlenes Gerninger, også de første 19½ kapitel, som han har gennemset efter Christiern Vinter. Endelig: at Hans Mikkelsen vakler noget mellem de latinske og de danske former, men mest bruger de danske; han har ingen bestemt holdning i det stykke, og det svarer til den måde, hvorpå han i det hele taget let påvirkes af det tyske, jfr. Brøndum-Nielsen s. 26; men andres mulige medarbejde kan have spillet ind også i valget af personnavnenes form, jfr. samme s. 29, n. 2, og s. 37.
15. At de danske navneformer er særdeles hyppige, stemmer med tonen i Jærtegnspostillen i det hele taget; den er som bekendt præget af samtidens forhold og sprogbrug: ypperstepræsterne er *bisper*, Jesus døbttes ikke, men *wor cristnet i iordanss flod*, og Jesu fristelse foregår *udi en vildene skov*. Brandts og Fengers udgave af Christiern Pedersens danske Skrifter, 1850-56, er benyttet.
16. Smaaskrifter af Hans Tavsén, udgivne ved Holger Fr. Rørdam, Kjøbenhavn 1870.
17. Fra 1529. Sst, s. 25, 27, 52, 53, 57 o.m.fl.st.
18. Årstal ukendt.

19. Se f.ex. s. 266, 267f, 273 m.fl.
20. Der er undtagelser: Paulskirche (i Frankfurt a.M.!), men tit Petrikirche og Johanniskirche.
21. Således også i 1 Kor 3,4.
22. Formen *Rommere* gengiver regulært den gamle udtale (brugt endnu af professor Holger Mosbech), der svarer til vor udtale af byens navn.
23. På det sted har den latinske form holdt sig til vore dage.
24. Joh 1,44 har *Andree oc Peders stad*; også her genfindes navnetydningen i Joh 1,42: *Cephas – en Steen*.
25. Således f.ex. Peder Palladius i »Sankt Peders Skib«, udg. af Lis Jacobsen, København 1916, s. 23.
26. I tillægget til Svanesang 1765. Se H. A. Brorsons Samlede Skrifter, udg. af L. J. Koch, Bd. III, København 1956, s. 255. L. J. Koch kan ikke afgøre om rettelsen skyldes Brorson selv eller hans søn og udgiver.
27. Grundtvigs Sangværk Bd. II (1. samlede udg. 1944, 2. opl. 1982).
28. C. Bastholm, Det Nye Testamente oversat efter Grundsproget og oplyst med Anmærkninger, København 1780.
29. Se dertil Karin Kryger, Ukristelige gravmæler. Antikke temaer i det nyklassicistiske gravmæle, i Kirkehist. Saml. 1983-84, s. 115-21.
30. Johannes Munck og Sigfred Pedersen, Apostlenes Gerninger i dansk oversættelse med noter (= Acta Jutlandica XXXVI: 2, Theologisk Serie 9), Aarhus 1964.
31. Biblen eller den Kristne Kirkes Hellige Skrift oversat af Grundtexten af Dr. Jac. Chr. Lindberg, Kjøbenhavn 1853 (Det gamle) og 1856 (Det nye Testamente).
32. Bl. a. S. Konstantin Hansen, Den nye Pagts Skrifter paa dansk med tilføjede oplysninger, Allingaabro 1926. – For stednavnenes vedkommende, som så også »føres tilbage til den oprindelige form«, har H. Bach gjort op med denne tendens i »Fremmede geografiske navnes danske form« (i Festskr. t. Peter Skautrup, Aarhus 1956, s. 55-59; med mottoet: »Hvorfor svulmer Wislafloden?«).
33. Se s. 702-03 under »namnformer«.
34. Salomo(n), Esajas, Jeremias.
35. København 1982.
36. Nya Testamentet, Stockholm 1981, sst.
37. Fortalen til 1. udg., her efter 2. udg., Kjøbenhavn 1866, s. VI.

Wittenberger-katekismen i Danmark og Norge

Hvordan en krypto-calvinsk katekismus gik over til den lutherske ortodoksi.

af *Jens Glebe-Møller*

I 1579 udgav det teologiske fakultet i Wittenberg en katekismus til latinskolebrug, »sammendraget af det corpus doctrinæ christianæ, som hyldes og forsvares af kirkerne i Sachsens og Meissens egne, der er underlagt kurfyrsten af Sachsens herredømme«. En af hovedmændene bag katekismen var Caspar Peucer, Melanchthons svigersøn. Peucer var inspektør for latinskolerne i Kursachsen og havde åbenbart konstateret, at der var brug for en lærebog, som i sværhedsgrad lå mellem Luthers lille katekismus og Melanchthons »Examen ordinandorum«. I hans opdrag skrev wittenberger-professoren Christoph Pezel da lærebogen, som hele fakultetet tilsluttede sig i en fortale, der var forfattet af Peucer selv.¹

Imidlertid var lærebogen også et led i Peucers og Pezels forsøg på at bringe en moderat »philipisme« til sejr i Tyskland – gerne i forbindelse med de reformerte. Et af de mange teologiske stridspunkter siden Luthers opgør med Zwingli drejede sig som bekendt om forståelsen af nadveren: i hvilken forstand er Kristus til stede i nadveren?

For de »rationalistisk« tænkende reformerte eller philipister var det en given sag, at Kristi tilstedeværelse i nadveren måtte være af åndelig art. Kristus var jo nu engang faret legemligt op til himlen og kunne derfor ikke samtidigt være legemligt til stede i nadveren. Sådan tænkte Peucer og Pezel også, og det gav sig i katekismen udslag i drøftelsen af himmelfarten (under gennemgangen af trosbekendelsen). Det hedder her (i oversættelse fra den latinske tekst):

»I Acta 1 beskrives historien om opstignelsen. Mens de stirrede blev han opløftet, og en sky skjulte ham for deres øjne. Og i Acta 3. Kristus skal optages i himmelen indtil tiderne, da alt skal genoprettes. Men opstignelsen forstås som bogstaven lyder både om legemet og om den legemlige lokalisering. Opstignelsen var synlig og legemlig, og altid skrev hele oldtiden således, at Kristus ved en legemlig lokalisering er på et hvilket som helst sted, hvor han vil, og en legemlig opstignelse har fundet sted«.

En konsekvens af denne understregning af den legemlige himmelfart er selvfølgelig den oven for nævnte, at så kan Kristus ikke være legemligt til stede i nadveren. Konsekvensen drages ikke i katekismen selv (som blot taler om, at Guds søn er »vere et substantialiter« til stede i nadveren), men på den protestantiske højrefløj lugtede man omgående kæt-terier, og kurfyrsten forbød brugen af den i skolerne. Året efter fik Peucer dog tilladelse til at lade bogen trykke igen, når han sørgede for, at kommentere især sætningerne om Acta 3 (vers 21). Han gik straks i gang, og i 1572 udkom der – med uændret fortale – en ny udgave af katekismen, som på titelbladet anfører, at den rummer henvisninger til »hvor i hr. Philips (Melanchthons) skrifter de steder står, som af nogle er blevet angrebet i denne katekismus«. ²

Slår vi igen op på gennemgangen af himmelfarten, så fremgår det af marginalnoterne, at den tidligere citerede legemlige fortolkning er blevet angrebet af Sebastian Boetius (superintendent i Halle), af de bekendte teologer Chemnitz og Selnecker, af teologerne i Jena (»gnesio-lutheranernes« højborg) og endelig af teologerne i hertugdømmet Lüneburg. Men ifølge samme note kan man finde den legemlige fortolkning i Philips kommentar til Kolossenserbrevet. Wittenbergerne nøjedes imidlertid ikke med denne henvisning til autoriteten Philip Melanchthon. Som de havde fået besked på, omarbejdede de også selve teksten således, at der efter citatet fra Acta 3,21 er tilføjet Luthers latinske gengivelse og den græske tekst med følgende bemærkning:

»for at ingen skal nære mistanke om, at Kristus holdes ligesom fanget eller bundet til et bestemt sted i himlen, så at han ikke kan være, hvor han ved sit ord har bundet sig til at være eller overalt, hvor han vil«.

Boethius havde (på vegne af præsteskrabet i Halle) anklaget katekismen for zwinglianisme. Ved deres bemærkning afgrænser Wittenbergerne sig tilsyneladende fra den zwinglianske-calvinske »in loco circumscripto«-tanke. Kristus kan være, hvor han har lovet at være, altså også i nadveren. Men når han nu er faret legemligt til himmels og skal være dér til altings genoprettelse, så kan hans nærvær i nadveren jo ikke være af legemlig art, selv om han ikke er bundet til et bestemt sted i himlen. Og Wittenberger-teologerne fastholdt deres »kryptocalvinske« holdning, indtil situationen eksploderede i 1574, hvor kurfyrsten opdagede, hvad der var ved at ske: at Kursachsen var ved at blive reformert og dermed ville blive unddraget den augsburgske religionsfreds bestemmelser. Han greb hårdt ind og fængslede eller landsforviste sine teologer. Peucer tilbragte mere end 10 år i fængsel, inden han endelig blev frigivet. Pezel blev efter et kortere fængselsophold udvist

og endte sine dage i Bremen. Affæren fik et efterspil i Danmark, idet de wittenbergske teologer påberåbte sig Niels Hemmingsen, der ikke havde lagt skjul på sin »kryptocalvinske«
nadverlære. Og efter flere års pres fra Kursachsen måtte Frederik II i 1579 bekvemme sig til at suspendere Niels Hemmingsen.³

Da der en kort stund blæste mildere vinde i Kursachsen, blev Wittenberger-katekismen genoptrykt (i 1581), men den synes ellers ikke at have haft nogen betydning dér.⁴ Derimod overlevede den på dansk og norsk grund de tyske lærestridigheder (ganske vist i den reviderede udgave). Den blev nemlig genudgivet ikke mindre end 5 gange i København. Første gang i 1589, trykt af Lorentz Benedicht. Næste gang i 1592, trykt af Mads Vingaard. Og året efter igen genoptrykt af Benedicht. Der kan næppe være tvivl om, at hele tre optryk så kort efter hinanden må betyde, at bogen er blevet brugt til det, den også af sine forfattere i Wittenberg var beregnet på: religionsundervisning i latinskolerens mellemste klasser. Titelbladets og noternes henvisninger til Philip Melanchthon har været tilstrækkelige til at sikre dens ortodoksi herhjemme, hvor Niels Hemmingsen (der først døde i 1600) stadig var det store teologiske navn og philipismen den dominerende retning. Og forresten så interesserede man sig ikke for de tyske teologers stridigheder. Mads Vingaard genoptrykker nok titelbladet efter den tyske reviderede udgave (eller efter Benedichts), men inde i bogen har han faktisk udeladt marginalnoterne og dermed fjernet sporene af de tyske debatter.⁵

Knap 15 år senere dukker Wittenberger-katekismen imidlertid op igen, trykt hos Henrik Waldkirch i 1607. Denne gang er marginalnoterne væk og titelbladets henvisninger til stridighederne i Tyskland ligeledes, men ellers er det med en enkelt undtagelse den samme bog som andenudgaven fra Wittenberg 35 år tidligere. Hvorfor kommer Wittenberger-katekismen nu på markedet igen og ovenikøbet forlagt af selveste universitetsbogtrykkeren?

Det hænger sammen med, at Christian IV i begyndelsen af århundredet startede en større reform af latinskolerne i Danmark og Norge. Baggrunden var, at mange unge danske og norske, ikke mindst adelsdrenge, i disse år blev sendt til jesuiternes mønsterskoler i Nordtyskland, mens de danske skoler synes at have været i en ringe forfatning. Da alle kunne blive enige om, at katolicisme var af det onde, måtte de latinske skoler altså strammes op herhjemme. Og den udpræget antikatske Christian IV udstedte den 22. oktober 1604 en forordning om reformer i det lærde skolevæsen.⁶ Kongen anfører her en række årsager til, at »ungdommen i skolerne her i riget meget bliver forsømmet«.

Som den første nævnes, at »der ikke læses ens autores udi skolerne over alt riget«. Og senere anføres som en »mærkelig brøst, at børnene ikke udi tide tilholdes at lære deres Catechismum og børnelærdom«. Christian IV har bl.a. af disse grunde givet »hæderlige og højlræde rectori og professoribus udi universitetet her udi vor købstad København« befaling til at udarbejde »en vis generalforordning«, som alle rektorer fra nu af skal rette sig efter.

Generalforordningen består af to dokumenter, som begge er trykt i den norske kirkeordinans af 1607. Den første er en »Tabella Scholastica«, som er en kortfattet opremsning af, hvilke bøger der skal udgøre pensum i 6 klasser, og hvordan de skal benyttes. Groft sagt⁷ drejer det sig nu som før om latinsk grammatik, om læse-, skrive- og talefærdighed på latin og om repetition. Dertil kommer så, navnlig i første og anden klasse, et bestandigt katekismus-terperi (efter Luthers lille katekismus), i de højere klasser også læsning af evangelietekster og i den øverste af Melanchthons »Examen ordinandorum«. Men fra 3. til 5. klasse hører også »Catechesis Witebergensis« med til pensum. I 3. klasse skal man læse et uddrag (epitome), i 4. klasse »uden de vanskeligste definitioner« og i 5. klasse skal man bare læse den.

Denne »Tabella Scholastica« er (ligesom de bredere betragtninger i »Admonitiones necessariae ad pietatem et profectum juventutis scholasticæ«) konciperet af professor Hans Poulsen Resen.⁸ Det er også ham, som i de følgende år udarbejder en række af de nye lærebøger i bl.a. logik, retorik og latinsk grammatik, som tabellen foreskriver. Måske er det derfor også ham, der har besørget nyudgaven af Wittenberger-katekismen. At den nemlig hører med i serien af nye »ens« lærebøger kan der ikke være tvivl om. På sidste side står der meget officielt »Hafniæ, pro scholis puerilibus in Dania, Anno J. Chr. MDCVII«. På samme side findes iøvrigt den eneste afvigelse fra Wittenberger-forlægget, nemlig et »appendix« med billedforbudet fra Dekalogen (som ikke findes i selve teksten) og Melanchthons kommentar dertil.

»Examen ordinandorum« synes derimod ikke genudgivet til lejligheden, som man kunne vente. Når Resen i 1608 udgav et andet skrift af Melanchthon, nemlig Bugenhagens latinske oversættelse af »Unterricht der Visitatoren«, er der kun den indirekte forbindelse til skolereformen, at begge de nævnte aktstykker er trykt sammen med denne udgave.⁹ »Unterricht« hører til de bøger, som præsterne ifølge kirkeordinansen af 1537 skal eje. Men den hører ikke, som »Examen«, med til »Corpus doctrinæ Christianæ« – en samling af skrifter forfattet af Melanchthon + de 3 oldkirkelige symboler – som Wittenberger-kate-

kismen ville være sammendraget fra. Iøvrigt indgik »Examen ordinandorum« jo også i latinskoleundervisningen i Kursachsen som allerede nævnt.

Hvorom alting er, Wittenberger-katekismen blev altså i 1607 officielt gjort til lærebog i de danske og norske¹⁰ latinskoler, og et genoptryk af den fra 1615 er bevaret.¹¹

Men det mærkelige er, at det var Hans Poulsen Resen, der som nævnt konciperede forordningen af 1604. Der er jo en lang og solid kirkehistorisk tradition for at anse ham for at have været den hjemlige kryptocalvinismes banemand, en ny Jojada, der værgede den rene lære.¹⁵ Hans vej til Sjællands bispestol er da også bestrøet med kryptocalvinisters lig – omtrent bogstaveligt: Dybvad blev afsat og døde i yderste fattigdom, Stub døde i udlandet, Koch blev landsforvist o.s.v. Spørgsmålet er: hvordan kunne Resen udgive eller i hvert fald gå med til at foreskrive en katekismus, som var blevet så voldsomt angrebet af den lutherske højrefløj? Ser vi anstændigvis bort fra, at det måske for Resen mere kom an på magten end på de teologiske principper, så synes det at forholde sig således:

Omkring 1604 har Christian IV ligesom sin fader ønsket at fortsætte traditionen fra Niels Hemmingsen, den philipistiske tradition, som jo ikke nødvendigvis behøvede at føre til krypto-calvinisme. Der er vidnesbyrd nok om, at kongens eget teologiske standpunkt var moderat philipistisk. Krypto-calvinister som Oluf Koch havde han intet til overs for – jfr. hans meget partiske optræden i diskussionen mellem Resen og Koch på Koldinghus.¹² Men ærke-lutheranere som Jørgen Lauridsen Friis vakte om muligt i endnu højere grad hans vrede. Bekendt er hans udtalelse om Friis:

»... myn mening Er, at bøddelsen brat Riffue hans tunge aff hans halss, huormed hans satyt och offte forargiet syne tilhører med, Tii ieg ued inted, huad der kunde siigis groffuer End ded, som den kompan wden ophør sagdt haffuer ...«. ¹³

Og Wittenberger-katekismen i dens reviderede udgave kunne være et anvendeligt middel til at videreføre denne kurs. At Christian IV personligt er gået ind for bogen, er der vel ingen direkte vidnesbyrd om, men et indirekte kunne være følgende:

I maj 1615 skrev kongen et udkast til Christian Friis til Kragerups ed som hofmester for prins Christian. Heri hedder det:

»Ieg uill ochsaa giffue med største fliid acht paa, at ha: fu: Na: vdaff skolemesteren ingen anden *Cathekismus* under handen giffuiss End densamme, som udi disse Lande och riiger brugelig er, Ephtersom den udi E: K: M: ordinants befhalit er«. ¹⁴

Det må være klart, der med kongens »ordinandtz« henvises til latin-skoleforordningen af 1604. Udgiverne antager (i deres note) uden videre, at der er tale om Luthers lille katekismus på dansk. Men som vi har set, skulle Luthers lille katekismus kun bruges i latinskolernes første to klasser, hvorefter man går over til Wittenberger-katekismen eller dens forkortede udgave. Man kan naturligvis ikke parallelisere latinskoleundervisningen med den formentligt meget mere intensive og effektive undervisning af en fyrstesøn. Så selv om Christian kun var 12 år gammel på dette tidspunkt, er det mest sandsynligt, at det faktisk er Wittenberger-katekismen, kongen skriver om.¹⁵ Dertil kommer det umiddelbare indtryk af, at der her tales om en ganske bestemt katekismus, som er blevet lovbealet for ikke ret længe siden. Og det kan man just ikke sige om Luthers lille katekismus, der jo allerede nævnes i kirkeordinansen af 1537.

Det er ganske svært her at forestille sig Resen på linie med kongen. Mere og mere ortodoks blev han, og mere og mere fremhævede han Luther og Luthers lille katekismus. Allerede i 1608 udgav han Luthers lille katekismus – formentligt også som led i skolereformen. Og i en af passagerne her afvises netop den forståelse af himmelfarten, som også den reviderede udgave af Wittenberger-katekismen lægger op til. Resen gengiver nemlig leddet i trosbekendelsen om opstandelsen »som skal komme at dømmе de leffuendis oc de døde« i stedet for »deden han skal igienkomme« – altså ingen »lokal« forståelse.¹⁶ Og meget tyder på, at han har forsøgt at neutralisere Wittenberger-katekismen mest muligt. I 1616 udgiver han igen Luthers lille katekismus, også beregnet til latinskolebrug, med tilføjelse af billedforbudet (som i 1607-udgaven af Wittenberger-katekismen), men denne gang med Luthers og ikke Melanchthons forklaring.¹⁷

Selve Wittenberger-katekismen kunne han vel ikke røre, men han kunne kaste sig over det udtog, »Epitome«, som var foreskrevet for 3. klasse. Og det gjorde han. Waldkirchs konkurrent, Samuel Sartor, har udgivet et skrift, desværre uden årstal, som bærer titlen »Catechesis Vitebergensis epitome. Pro Pueris«. Det viser sig at være en forkortet udgave af Wittenberger-katekismen, hvor alle tvivlsomme eller anstødelige passager er fjernet. Og Melanchthon citeres ikke længere på sidste sides gengivelse af billedforbudet. Her står iøvrigt igen officielt trykt »in usum Scholarum Pueriliorum in Dania«. Og i 1618 udkom, ligeledes hos Sartor, en dansk oversættelse af dette skrift. Den fuldstændige titel lyder:

»Witenbergiske CATECHISMUS, Paa det korteligste befatted/ for Børn. Met egne Ord/ aff Latinen, som de læses for de smaa i Scholerne/ naar de haffue vel leerdt/ stedse at beholde/ D. M. Luthers lille Catechismus/ til den sande meening at begynde paa/ oc bliffue vdi/ effter vor Christelige Kirckeordinantze/ etc«.

Jeg citerer fra denne udgave afsnittet om himmelfarten:

»Vdi Apostlenes Gierningers første Capitel/ beskriuffuis opfarelsens Historie. Hand bleff optagen/ som de saae der paa/ oc en Sky tog hannem bort fra deres Øyen. Icke skal heller nogen mene/ at Christus holdis fast bunden til nogen viss sted i Himmelen/ saa hand icke skulde kunde være/ huor hand haffuer sig tilbundet met sit Ord/ eller huor hand vil«.

Her er ikke alene henvisningen til Acta 3, 21, men også den oprindelige passage om Kristi legemlige himmelfart udeladt. Det har ikke bare drejet sig om at fjerne det, som for »de små i skolerne« kunne være for kompliceret, men om at umuliggøre en krypto-calvinistisk forståelse af nadveren.

I 1627 får vi igen en latinsk og en dansk udgave af »Epitome«. Den er uforandret fra den foregående, når bortses fra titelbladet. I den danske oversættelse lyder titlen nu:

»CATECHESIS. Paa det korteligste befatted/ Af Latinen/ som dend læsis ræt oc vden faare/ for de smaa i Scholerne« ... (herefter som i 1627).

Ordene »uden fare« antyder, at der alligevel på et eller andet tidspunkt har været diskussion om Wittenberger-katekismen eller udtogets ortodoksi. Måske er det den samme diskussion, der skimtes bag udkastet til hofmesterens ed? Men den må i hvert fald være forstummet efter 1634.

Der kommer en ny skoleforordning i 1632.¹⁸ Nu regnes der med 7 klasser. »Epitome« skal læses i 4. klasse, Luthers lille katekismus og »Wittenbergernes katekismus« i 5. klasse sammen med et »Epitome Christianæ doctrinæ«. »Examen ordinandorum« er faldet helt væk. Det er måske i forbindelse med denne skolereform, at Resen i 1634 får påbud om at levere en forklaring til Luthers katekismus.¹⁹ I hvert fald kunne Sartor samme år på latin og dansk trykke et skrift med denne titel (efter den danske udgave):

»Dend heele CATECHISMUS: Baade af Luthers den mindre/ oc desforuden/ af den vedtagne korte Extract/ ofuer dend reene Evangeliske Lærdom/ saa aldels uden fare/ i sin rette Meening ...«.

Her er »Epitome« (»den vedtagne korte Extract«) stadigvæk med, men ellers er teksten helt igennem ortodoks luthersk. Wittenbergerkatekismens rummelige nadverdefinition er f.eks. bibeholdt. Men den har nu fået et klart ortodokst fortegn, idet der umiddelbart før den er indskudt en definition på »Alterens Sacramente«, som er hentet fra Luthers lille katekismus:

»Alterens Sacramente er vor HERRIS JESU CHRISTI sande Legeme/ oc sande Blod/ vnder Brød oc Viin/ indsæt derfor af Christo self/ at Christne skulle æde oc dricke det.«

Tilsyneladende er der samtidigt blevet undervist og eksamineret efter den »gamle« Wittenbergerkatekisme til opimod 1650.²⁰ Men med skoleforordningen af 1656 er den definitivt væk, og kun Resens ortodokse udgave af »Epitome« er tilbage. Forordningen taler nemlig kun om »Catechismus integer« – og det er just betegnelsen for Resens udgave fra 1634, som oplevede mindst 5 genoptryk – det sidste så sent som i 1778 – i den latinske version og 2 i den danske. Først Pontoppidans katekismus, »Sandhed til Gudfrygtighed«, fra 1737, slog den endeligt af marken.²¹

Som vi har set, var der efterhånden ikke meget tilbage af den oprindelige Wittenbergerkatekismus. Men de trykte spor har trods alt holdt sig i Danmark og Norge i næsten 200 år. Tusindvis af danske og norske latinskoleelever har skullet plages (tør man vist godt sige) med spørgsmål som »Hvad betyder ære?« Og har lært at gentage Pezels definition: »Verus honor est comprobatio Rei alicujus, retribuens ei Præstantiam, et reverenter se ei subjiciens« (af forklaringen til 4. bud). Eller som det hedder, indført af en 1700-tals hånd, i 1607-udgaven af Wittenbergerkatekismen:

»Det er den rette Ære, at mand samtycker bejaer og bekræffter en ting, og tillægger den sin ypperlighed, og ærbødeligen ydmyger sig der under«!

Vi kan ikke udelukke, at en eller flere udgaver af såvel Wittenbergerkatekismen som af »Epitome« eller af Resens sammendrag kan være gået tabt. Derfor kan vi ikke opklare Wittenbergerkatekismens skæbne i Danmark og Norge fuldstændigt. Men for dens ældste histories vedkommende tegner der sig et nogenlunde klart billede. Christian IV har længst muligt forsøgt at fastholde den gamle tradition fra Melancthon og Niels Hemmingsen, mens hans førende teolog og kirkemand, biskop Resen, på sin side har arbejdet på indførelsen af den lutherske ortodoksi. Og Resen gik af med sejren. Men til syvende og sidst har de to hovedaktører haft en fælles interesse i, at der herskede uniformitet i

rigerne, »ens autores« over alt. Med god grund fremhævede den ortodokse Jesper Brochmand i sin ligprædiken over Christian IV, at han havde anset »unitas religionis« som sine rigers pryde, værn og støtte, som den bedste grundvold for statens trivsel.²³

1. Se J. M. Reu, *Quellen zur Geschichte des kirchlichen Unterrichts in der evangelischen Kirche Deutschlands zwischen 1530 und 1600*, I. Teil, II, 1, Gütersloh 1911, s. 26 f.
2. Teksten til både 1. og 2. udgave er optrykt i samme værks I. Teil, II, 2, Gütersloh 1911, s. 119 ff.
Såvel udgaven af 1571 som den reviderede af 1572 findes på KB.
3. Jfr. min fremstilling i »Socialhistoriske aspekter af Niels Hemmingsens forfatter-skab« i *Kirkehistoriske Samlinger* 1979, s. 14 ff.
4. Reu (se note 1), s. 35.
5. Lorentz Benedichts nytryk fra 1593 er dog identisk med trykket fra 1589.
6. Optrykt i H. F. Rørdam, *Danske Kirkelove III*, Kbh. 1889, s. 17 ff.
7. Se gennemgangen i Kristian Jensen, *Latinskolens dannelse. Latinundervisningens indhold og formål fra reformationen til enevælden*, Kbh. 1982, s. 110 ff.
8. Jfr. Bjørn Kornerup, *Biskop Hans Poulsen Resen I*, Kbh. 1929, s. 247 ff.
9. Jfr. Kornerup, *anf. værk*, s. 249, note 1.
10. Jfr. – foruden udgaven af den norske kirkeordinans, Kbh. 1607 – Osc. Moe, »Katechismus og Katechismusundervisningen fra Reformationen, især i Danmark og Norge« i *Theologisk Tidsskrift for den evangelisk-lutherske Kirke i Norge*, Christiania 1891, s. 171.
11. Trykt i Kbh. hos Waldkirch, uændret fra 1607-udgaven bortset fra, at der efter sidste sides »Pro Scholis puerilibus in Dania« er indføjet »Una cum catechismo minore Lutheri, perpetuo«.
12. Jfr. Kornerup, *anf. værk*, s. 427 f.
13. *Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve*, ed. Bricka og Fridericia, 5, Kbh. 1969 (1883-85), s. 400.
14. *Breve 1*, Kbh. 1969 (1887-89), s. 91.
15. Iøvrigt fandtes der latinskoleelever fra 7-års alderen, jfr. Kristian Jensen, *anf. værk*, s. 44.
16. Jfr. Kornerup, *anf. værk*, s. 358. Det var just denne stilistiske, men altså ingenlunde blot formelle, rettelse, som var kernen i striden mellem Resen og Koch, Kornerup s. 405 ff.
17. Se optrykket i A. Chr. Bang, *Dokumenter og studier vedrørende Den lutherske katekismus' historie i Nordens kirker II*, Christiania 1899, s. 121 f.
18. Trykt i J. E. Rietz, *Skånska skolväsendets historia*, Lund 1848, s. 631 ff.
19. Ifølge E. Pontoppidan, *Annales ecclesiae danicæ III*, Kbh. 1747, s. 807.
20. Jfr. Kristian Jensen, *anf. værk*, s. 169, idet Jensen dog synes at forveksle den med Luthers store katekismus.
21. Trykt i H. F. Rørdam, *Historiske Samlinger og Studier 1*, Kbh. 1891, s. 182 ff.
22. Jfr. Moe, *anf. art.*, s. 199.
23. Jfr. Bjørn Kornerup, *Biskop Hans Poulsen Resen II*, Kbh. 1968, s. 25.

Et gejstligt håndgemæng 1676

af *Adolf Sommer Nielsen*

En birketingsdag i Storvorde 4. august 1676 er der efter tingets afslutning samlet en del mennesker i Maren Nielsdatters hus, så mange, at man, selv om intet nævnes i den retning, må formode, at hun har haft krostue der i byen, og blandt de besøgende er også kapellanen Arent Arentsen og Niels Sørensen,¹ begge fra Gudum. Disse to kommer i håndgemæng og får hver især nogle skrammer og et blåt øje, hvorfor Niels Sørensen anlægger sag mod præsten ved birketinget og anklager ham for at have overfaldet ham i fuldskab.

Et birk var et mindre område, hvis centrum var en herregård, og birket altså en driftsmæssig enhed. Gudumlund havde ikke eget ting, dens processer er, i al fald fra 1686, ført i Lindendorfs tingbog. Der var ingen fælles lovgivning for de mange birketing, man grundede sig på gammel sædvaneret. Ved indretningen af de kgl. birketing 1688 fulgte man så nogenlunde herredstingene. I Chr. 5. danske lov 1683 hedder det i 1. bogs 3. kapitels 5. artikel: Ting skal holdes om sommeren otte slet, om vinteren ni slet een gang om ugen på sædvanlige dage. Fogeden, som ikke var jurist, ledede tinget, men retshandlingen skulle overværes af tingmænd, i Jylland 8 og på Sjælland 12. De blev udpegede for et år ad gangen ved borgerligt ombud og var en slags garanter for tingets vederheftighed.

For at få et stemningsbillede af datiden refereres ordret noget af tingskriverens produkt fra første forhørsdag, taget fra arkivalier i landsarkivet, Viborg: Laurids Christensen Breehms udi Finstrup,² fouget til Storvorde birketing, Søffren Jørgensen i Storvorde, Michell Knudsen Smed oc Hans Chrestensen ibid. gjøre alle vitterlig, at aar etter Guds biurd 1676 på dagen som vise d. 18. augusti på dette sted er schriffuet erlig oc velbiurdig mand Wulf von Buchwalt til Guddomlund hans fuldmegtig Hanis Rømos, fouget ibid. som på velbemeldte velbiurd. hans hosbonds vegne erholt oc fick et fuldt tingsvinde (vidne) aff sisse domsmænd, som ere følgende: Søffren Jørgensen, Michell Knudsen Smed, Hans Chrestensen, Chresten Nielsen i Egeness, Jens Nielsen Blaach i Storvorde, Niels Nielsen Nørsgaard i Gudom, Jens Pedersen Bager och Niels Terkelsen ibid., de vandt (vidnede) at di her idag paa dette ting saae och hørte Peder Poulsen i Storvorde stod her i dag for tingsdom och vandt ved sin siels eed med opragte fingre etter resesen,

att hand nerverende hioss och tilstede vare i Maren Nielsdatters huss i Storvorde fredagen den 4. augusti nest forleden etter tinget vare holdet, och som hand daa kom ind i omtalte Maren Nielsdatters huss saae hand at Niels Søffrensen i Gudom laae paa jorden och Hr. Arent Arentsen i Gudom ouenpaa och daa tog nævnte Maren Nielsdatter i Hr. Arent Arentsens kioel og schilde denem ad och der di schildis ad, daa støtte forne Hr. Arent Arentsen med sin fuod ad forne Niels Søffrensen. Udi lige maade her for retten fremstod Maren Nielsdatter och vand ved sin siels eed med opragte fingre at hun icke kunde negte at hun jou forne dag och tid schilde forne Niels Søffrensen och forbemeldte Hr. Arent Arentsen ad som forne Peder Poulsen omvandet haffuer, uden aleniste at hun icke saae at forne Hr. Arent Arentsen sparkede ad forne Niels Søffrensen, och forne Niels Søffrensen daa holdte fast i forbemeldte Hr. Arent Arentsens haar, men der ieg bad hanem slippe saa slap hand, saa schilde ieg denem ad.

Och nu her for retten fremlagde forne Hanis Rømos en schriftelig klage som bleff leest och paaschrefuet lydendis: klager ieg Niels Søffrensen i Gudom at ieg forne dagen den 4. augusti som ieg bleff paa tinget etter tinget vare holdet komb ind i Maren Nielsdatters huss och sad och viste aff ingen farre heller noget andet at sige daa komb Her Arent Arentsen derind i Maren Nielsdatters huss och vare drucken, offerfalte mig meget pludselig, løb til mig med vrede hug och gaff mig en ørefigen at ieg var nedstørt till iorden och som ieg dog deraff icke komb til iorden daa lade hand sig offuen paa mig, røgte i mit haar, slou mig skameligen i mit ansigt, sparkede och traad mig med sine fuoder paa min krop och lønlige steder saa skamelig att ieg er uger deretter aff med min helbred, att Maren Nielsdatter quinden i husen sagde til forne Her Arent Arentsen: Her Arent Arentsen schamer Eder att saae omgaaes med manden och fick hanem op fra mig och hialp mig op saa att hand icke skulle flaae, schade, støde och slaae mig forderffuet, huilket ieg ydermere med siun aff tingsvidne agter att bevise. Dette min klage-maael begieris maae till tinge leesis och paaschriffues och mig igien tilstiedis. Gudom Bye den 15. augusti 1676, N. S. S.

Och nu her for retten fremstod forne Niels Søffrensen i Gudom och ved sin siels eed sigted och beschylte forne Her Arent Arentsen att hand haffuer giffuet hanem forne offuerlast som for schriftelig klage omformelder i alle maader och hand haffuer endnu deraff svaghed. Och ere bemeldte Anders Michelsen i Gudom och Hans Hansen ibid. med deris edkundgiørelse att di i dag otte dage haffuer verit till forne Peder Poulsen, Maren Nielsdatter, Peder Jensen i Segellflod og Bertel Pedersen i Segellflod mølle, deris huss och boupæll och der i deris egen

paahør forkiundet en schrifftelig steffning som her i dag for retten ere leest och paaschreffuet och den steffnede ere forne Peder Poulsen, Maren Nielsdatter i Storvorde, Peder Jensen i Segellflod och Bertel Pedersen i Segellflod mølle her till tinget i dag om deris kiendskab her att vinde och bekiende; etter forne steffningsindhold bestod di och udi lige maade att di forne dag haffuer verit til forbemeldte Her Arent Arentsens boupæll i Gudom och der i hans egen paahør forkiundet forne steffning ogc den steffnede Her Arent Arentsen her til tinget for vinder att paahøre och tage beschauffet om hand vilde haffue noget her till at suare etter forne steffningsindhold.

Och nu her for retten formeente forne Hanis Rømos, etter som Peder Jensen i Segellflod saavell som och Chresten Pedersen i Segellflod mølle i dag otte dage vare loulig steffnet for deris kiendskab her idag att vinde etter steffningsmands afsigelse och di icke vare møt till att vinde, formener derfor att di bør stande till rette derfor som det sig bør for huis loumaaell denem derfor bliffuer paatalt och huis loumaaell ieg derpaa kand haffue denem att søge.

Huorimod Her Arent Arentsen suarede och formeente disse vinder som vundet haffuer icke udstøckte Niels Søffrensens klagemaell, heller kommer mig till nogen hinder eller schade i nogen maader, tillmed Niels Søffrensen icke heller forne klage att fremføre och giøre haffuer holt loulig kald och varsel som det sig burde, och ieg udi den sag till bedre opliusning agter att føre saadanne vinder som Niels Søffrensens klage schall kunde sueche och dempe, och ved min høyeste eed for retten erholder icke, efter Niels Søffrensens klage saaledis med heller mod hanem att haffue handlet som hans beschylder mig, ettersom ieg lige saavell veed huorledis ieg mig imod mine sognefolk och tillhørere bør att anstille saavell som ieg och veed hans pligt imod sin sielesørger; huortill suarede Hanis Rømos och formeente ettersom Her Arent Arentsens suar formelder att Niels Søffrensen icke var steffnet for att vinde, huolket ieg formeener icke att giøres nødvendig ettersom hand sielff klager och schade haffuer fanget och bekomet aff forne Her Arent Arentsen etter forne vindis-indhold, och nu var forne Hanis Rømos och forne vindis paa suar nemlig Peder Poulsen och Maren Nielsdatter i Storvorde samt forne Her Arent Arentsen som her med huerandre till vedermaaellsting vare. Dette vinde udgick och saa gick och huer som schreffuet staar. Dette vinder vi med voris signetter hergneden under trøgt. Anno ut supra. W. v. Buchwaltes vinder.³

Den 18. august er ikke forbi endnu og forhøret fortsætter med, at fire storvordebeboere, som efter birkefogedens befaling havde synet Niels Sørensens læsioner den 5. august, erklærede: han havde en blodig sår-

plamage på højre side af næsen og et blåt sted under venstre øje; desuden klagede han over, at han var blevet slået og sparket i maven og »lønlige steder« og havde fået hår revet af; alt dette beskyldte han Arent Arentsen for at have gjort i går d. 4. august om eftermiddagen i Maren Nielsdatters hus i Storvorde. Hanis Rømos mente, disse læsioner, klager og synsvidneudsagn burde forfølges efter loven og recessen.

Arent Arentsen kom nu med et indlæg som insinuerede, at ovennævnte syn vedr. Niels Sørensens læsioner ikke var sagligt, hvilket han ville bevise ved modvidner, og iøvrigt havde Niels Sørensen samme dag og sted givet ham tre sår, nemlig et på venstre albue, et andet på næsen og det tredie på venstre øjenlåg, hvilket vil blive bevist ved vidner, og samtidig påstår han ved sin sjæls salighed, at han ikke har givet Niels Sørensen forannævnte skader. Desuden vil han påpege, at hvis en bonde har noget at klage over sin præst, skal det ske for provsten i herredet.

Hanis Rømos replicerede hertil, at hvis Niels Sørensen virkelig har givet A. A. nævnte sårplamager, så er det rimeligvis sket af vanvare, eftersom A. A. synes at være stærkere end N. S., thi denne lå jo nederst under håndgemænget. Hermed slutter forhøret den 18. august med samme vendinger, som anført under første afsnit.

Forhørene fortsætter 1. september og nu møder som vidne Peder Jensen i Sejlflod; det var ham, der sammen med Chresten Jensen i Sejlflod mølle udeblev fra første forhør 18. august, hvilket Hanis Rømos da harcellerede over, men nu begynder tingdagen med, at Peder Jensen vidner ved sin sjæls ed og med oprakte fingre, at han fredag d. 4. august var i Maren Nielsdatters hus og der hørte, at Niels Sørensen skældte Arent Arentsen ud for en boifoged (slavefoged) og sagde, at han havde ingen ret til at befale N. S.s søn meje for sig og heller ikke dennes kone til at binde op. Arent Arentsen rejste sig og gik mod døren, men inden han kom så langt, greb de to hinanden i håret og Arent Arentsen slog Niels Sørensen i ansigtet, men om denne deraf blev blodig, eller det skete, da de faldt om på gulvet, ved vidnet ikke, men mens de lå der, kom Maren Nielsdatter og trak i præstens kjole og forsøgte at skille dem ad, hvilket lykkedes, da N. S. på A. A.s forlangende slap dennes hår, og de satte sig op igen. Da kom Hanis Rømos ind og spurgte N. S., om han havde været i trætte med nogen, hvilket denne benægtede, men sprang så op, rev i A. A.s klæder og bød ham møde sig ude på gulvet med de bare næver, men A. A. bad om at måtte være i fred, og derefter så vidnet ikke mere håndgemæng.

Hanis Rømos ønskede nu luft for sin harme over, at Peder Jensen ikke var mødt som vidne d. 18. august og bad om en forklaring af

denne og fik det svar, at det skyldtes, at velagtede Mogens Willumsen samme dag havde befalet ham at møde i skriverstuen og gøre rede for sin skatterestance, hvilket han kunne bevise ud fra skrivelsen, han havde fået derom. Yderligere galdeudgydelse desangående nyttede altså ikke, men Hanis Rømos fremlagde nu igen Niels Sørensens klage, som var skrevet med egen hånd,⁴ for at pointere, at N. S. fastholder sin klage over A. A.

Arent Arentsen svarede hertil, at han vilde mene, at Peder Jensens vidneudsagn, der fortalte, at Niels Sørensen havde grebet ham i håret, sammen med skældsordene klart viser, at N. S. har overfaldet ham uden årsag, hvilket han forsøgte at afværge ved høflige ord og ikke ved vold, hvad han ville bevise ved vidneførsel og oplyste igen, at N. S. skulle have ladet sin klage gå gennem herredets provst.

En uge efter, d. 8. september, førtes som vidner Jens Nielsen fra Ålborg og Hans Jensen i Sejlflod mølle (må være Chresten Jensen), som begge bevidnede ved deres ed med oprakte fingre, at de d. 4. august var i Maren Nielsdatters hus i Storvorde, og da hørte de, at Niels Sørensen med en beskidt mund overfusede Arnt Arentsen og dattede ham, som var han en hjoerddreng og sagde bl.a.: din slavefoged, du skal være fordømt til at herse med min søn og sønnekone, du kan bede djævelen gøre arbejdet for dig, og lignende ukvemsord som det ikke sømmede sig at bruge overfor en præst, og det så nærmest ud, som ville han af al magt i klammeri med A. A., der imidlertid svarede ham fredeligt, at han var ingen slavefoged og ønskede ikke, nogen skulle slave for ham; vær I den I er, og lad mig være det samme, jeg ønsker ikke andet end godt mellem os. Da imidlertid Niels Sørensen fortsatte med onde ord, gik Arnt Arentsen ud af huset.

Vidnerne må også være gået ud, thi lidt efter så de, at han kom hen til huset igen fra Storvorde kirkegård, vekslede et par ord med dem og gik igen ind til Maren Nielsdatters. De var til stede dagen efter, d. 5. august, da Niels Sørensens læsioner blev synede, da var hans ansigt tilsmurt med blod, som dog let kunne tørres af og syntes selvgjort, men en lille rift var der på næsen. Dernæst vidnede Peder Jensen i Sejlflod med oprakte fingre og ed, at han d. 4. august så, at Arnt Arentsen kom ind i Maren Nielsdatters hus, om han var drukken, ved han ikke, men han kom stille ind og bad Guds fred og gav ikke Niels Sørensen nogen ukvemsord, men hørte, at denne kaldte Arnt Arentsen for en slavefoged, som andre også har bevidnet. Peder Poulsen i Storvorde vidnede også med oprakte fingre og ed, at han hørte, efter håndgemænget var overstået, at Niels Sørensen æskede Arnt Arentsen ud på gulvet til nævekamp. Chresten Chrestensen, degn i Storvorde, bevid-

nede ligeledes, at d. 4. august så han Arent Arentsen komme ind i forne Chresten Hansens hus og læste et tingvidne for Niels Nielsen i Skellet, og da drak de to et krus øl, men han så ikke Arent Arentsen fuld eller gal.

Efter dette mente Arent Arentsen, at Niels Sørensens klagemål måtte anses for usandfærdigt og derfor ikke komme ham til skade. Hanis Rømos mente, der var sket en fejl ved, at Peder Jensen i dag var opført som vidne samtidig med, at han var en af de otte tingmænd, og iøvrigt vidnede han jo om det samme for otte dage siden; derpå spurgte han Niels Sørensen, om denne, som vidnerne påstod, havde kaldt Arent Arentsen en slavefoged, hvortil han svarede, henvendt til A. A.: I har intet med at gøre at få min søn eller hans hustru til at meje eller binde op, eftersom de ikke er husfolk, men har sted og fæste af halvgård af min husbonde, og bad om seddel fra Hr. Peder (sognepræsten) på sligt arbejde, så man kunne se, om det var efter hans befaling; hvis så var, ville de muligvis gøre det, skønt de ikke var pligtige dertil.

Arent Arentsen stod nu frem og svor ved sin sjæls ed, at det ikke var sandt, det Niels Sørensen havde anført for retten, og der sluttedes med de sædvanlige vendinger i protokollen.

Ved genoptagelsen af forhørene samme dag d. 8. september oplyste fire lokalt boende mænd, at de for tre uger siden synede de skader, Arent Arentsen havde fået d. 4. august, og de så, at det hvide i venstre øje var rødt og blodigt, og øvre øjenlåg var svullent, desuden havde venstre albue et sår dækket af en tynd skorpe, og Arent Arentsen anklagede Niels Sørensen for at have givet ham disse læsioner samt fremviste noget hår, som han havde fået rykket af sit hoved samtidigt. A. A. fremlagde nu for retten en skriftlig klage, der blev læst og påskrevet og lød som følger: Eftersom Her Arent Arentsen har begæret vor skriftlig kendskab til hvorledes han kom hjem fra Storvorde d. 4. august, da haver vi ham det ikke kunne nægte, men er saaledes som følger: paa det venster øjelaag var svulst och en ganske stor hevelse och blaåt, paa venster øjesteen var han blodig och ilde schamferet, och paa nesen var en blodig aaben saar som blodet rand aff och paa siden aff venster albue var et meget stor och aaben saar, for huilken schade han icke kunde komme enten i kirchen eller anden sted for folks siun mere end otte dage, och gaff han klage offuer Niels Søffrensen i Gudom for same schade att han Her Arent Arentsen same saa i Maren Nielsdatters huss d. 4. augusti har offuerfaldendis tilføyet, men dog for roligheds och enigheds schyld med sine sognefolk icke vilde trettes derfor med ham, huilket i al sandhed saaledis att vere, vi med egne hænder bekrefter och ydermeere om behov giffues for voris rette øffrighed med eed

vil stedfeste. Gudom Prestegaard d. 8. Sept. aar 1676, Peder Jensen Helsingør, egen haand och Anne Pedersdatter, egen haand.⁵

Arent Arentsen stod nu selv frem med klager over Niels Sørensen, han anførte de skader synsmændene havde nævnt og gjorde opmærksom på håret, der var rykket af hans hoved, hvilket han med ed beskyldte N. S. at være gerningsmand til. Denne påstod, at han ingen skade havde tilføjet A. A., hvilket heller ikke var blevet bevist. Endelig bemærkede Hanis Rømos, at de hår, som A. A. her havde fremvist, var fulde af fjer, hvorfor det ikke syntes sandsynligt, de var rykkede af lige efter middag.

Hermed er forundersøgelserne sluttede, og sagen skal optages til doms, men inden denne afsiges, har Arant Arentsen travlt med at fremføre, hvad der måtte tjene til hans forsvar; således skriver han selv et indlæg til birkedommeren og fremskaffer et par udtalelser ham vedrørende fra gejstlige personer. Hans egen epistel lyder således:

Kopi af mit indlæg for dommeren Lars Breems udi hjembtingsdommen indført. Eftersom Niels Søffrensen i Gudom søger mig, som haffde hatt største ret til at søge ham for vold, og hand udi sit klage beskylder mig for at ieg skall haffue kommen fuld ind til Maren Nielsdatters og offuerfaldet hanem med huis videre vrang (forvrængede) beretning og usandfærdige angivende hand udi samme klage andraget haffuer og icke samme sine beskyldninger haffuer kundet bevise, men ieg tvert imod med nøyagtige vidnisbyrd haffuer bevislig-gjort at ieg icke haffuer verit fuld ej heller giffuen aarsag til nogen trætte, enten med ord eller gierning, ieg og haffuer loulig beviist at huer mand grandgiffvelig kunde see og erachte aff Niels Søffrensens bister og onde lader og miner, at hand endelig med magt vilde mig i haaret, som hand og først greb mig i haaret som siun og det mit affrøgte haar udviser, og Peder Jensens og Maren Nielsdatters vidne bekrefter. Hand iligemaader ved mit haar har draget mig til jorden offuen paa sig og meget ilde mit øye og min næse samt albuen schamferet som siunsvindet endvidere forklarer og bekrefter, saavelsom og prousten Hr. Peder Jensens og Anne Pedersdatters vidner stadfester det samme, som ieg og ved høyeste eed haffuer for retten confirmeret og ieg tvert imod udi høyeste maade ved eed benegtet haffuer at haffue giort Niels Søffrensen nogen blaa slag eller i ringeste maade mig saaledis mod hanem forholt som ieg har beschyldis. Jens Nielsen Bager og Jens Jensen og vindit haffuer at Niels Søffrensen til anseelse ickun var smurt med blod og blaat bleff aftørn der hand bleff siunet. Siunsvindet icke heller melder om at hand enten haffuer verit pudsens eller saaledis seet ud som det kunde verit slagen, samt Peder Jensen i sit vidne formeener, som vell

og sandt skal være, at hand det lidet huul paa nesen skal haffue støt sig paa Kacheloffnen eller muelig kunde reffuen sig selff noget lidet med en negell, saa ingen aff de vidner som Niels Søffrensen eller hans fuldmegtig ført haffuer vidner om nogen schade hanem aff mig at vere tilføget men Peder Jensens vidne utrygelig formelder at Niels Søffrensen ingen klage etter egen bekiendelse haffde att giffue paa nogen. I huem ellers siden hanem dertil kand haffue offuertalt stiller ieg udi enhuer retsindigis betenchende. Da dog Niels Søffrensen ved eed paa tinget bekreftet haffuer at ieg skal haffue giort hanem stor schade men som Niels Søffrensen, det ieg icke rettere veed, tilforne til landsting for en meneder bleffuen erkiendt siunis mig hans eed icke meget her uid at gielde tilmed etterdi ieg tvært imod beviist haffuer at Niels Søffrensens beschyldninger og irettesetelser icke vorden anseet eller kommer mig til hinder eller schade i nogen maader.

Begierer gerne dette mit korte suar maa lesis, anføris og udi huis for retten passerer indføris. Gudom Prestegaard d. 15. septbr. 1676. Arent Arentsen.

Episoden er også kommet biskoppen i Viborg for øre, og han udbeder sig gennem sognepræsten i Storvorde en beskrivelse af eller oplysning om hændelsen og får følgende redegørelse: Eftersom min velerværdige Hr. Biskop Dr. Søffren Søffrensen Glud mig underskrevne har tilskrevet at jeg skiulde forhøre og fra mig give beskrivelse hvad den hæderlige mand Hr. Peder Jensen Helsingør i Gudom saavel som den berørte Hr. Peders datter Anne Pedersdatter kunde med god samvittighed vidne om den hæderlige mand Hr. Arent Arentsens skader han i Maren Nielsdatters hus d. 4. aug. af Niels Søffrensen i Gudom bekom her i Storvorde, saa har velbemeldte Hr. Peder Jensen og berørte Anne Pedersdatter for mig i dag d. 14. sept. her i Storvorde kirke vidnet og bekendt som følger: at bemeldte Hr. Arent Arentsen der han d. 4. aug. sidst forleden kom hjem fra Storvorde birketing da saa baade Hr. Peder og Anne Pedersdatter at det hvide i hans venstre øje var ganske blodigt og ilde medfaren; paa det venstre øjelaag var et hul tilmed hævet og blaat; paa næsen var et aabent og blodigt saar som blodet randt ud af; paa siden af den venstre albue var et meget stort og blodigt saar, for hvilke skader han ikke kunde komme enten i kirken eller andet sted for folks syn, og gav han klage over Niels Søffrensen i Gudum for samme skader, at han Hr. Arent Arentsen samme saar i Maren Nielsdatters stue i Storvorde bemeldte 4. aug. havde overfaldendis tilføyet men vilde for roligheds og enigheds skyld ikke trættes med ham derom. At forbemeldte Hr. Peder Jensen og Anne Pedersdatter, saa som foreskrevet, staar for mig i Storvorde kirke, med høye-

ste eed og oprakte fingre efter recessen vidner og bestaaet haver, bekiender ieg underskrevne i Storvorde. Die ut supra Anno 1676. Chresten Chrestensen, vidne.

Endelig har Arent Arentsen bedt sin principal, sognepræsten, om en vandelsattest, som han antagelig vil vedlægge ovenstaaende referat til biskoppen; den lyder således: Eftersom min medtiener udi ordet Hr. Arent Arentsen af mig har verit begierendis ieg ham min schriftelige attest vilde meddele om hans forhold, liv og levned, saa har ieg ham det icke kundet negte men hermed for alle vitterlig gjøre at bemeldte Hr. Arent Arentsen nu snart i ganske ti aar ieg ham kendt haffuer har forholdt sig udi liv og levned erlig, christelig, forligelig, ædruelig og schickelig og udi det hellige presteembede flittig, tro, oprigtig og ustrafverdig som en prestemand udi alle maader vel egner og anstaar, saa ieg kand icke andet end giffue ham god schyld og vidne udi alle maader og tacker ieg ham godt for sin christelig forhold baade imod mig og Guds meenighed, huilket ieg med egen haand og siel stadfester og bekrefter, aff Gudom Prestegaard. Den 4. januari 1677. Peder Jensen Helsingør m.m. (manu mea).

Til slut findes et notat, der attesterer, at samme dag og tid, da Hr. Arent Arentsen stod færdig at rejse til provsten Hr. Gudi Hansen for at forsvare sig til doms imod Niels Sørensen i Gudum, da kom der bud fra mølleren i Gudumlunds mølle, at han måtte komme derned og betjene ham med sakramentet, hvorfor hans rejse blev forhindret. Dateret Gudum præstegård den 8. januar 1677 og underskrevet Peder Jensen Helsingør.

Ovenstående kan da vist kun fortolkes derhen, at biskoppen har pålagt Arent Arentsen at fremstille sig for sin nærmeste foresatte, provsten, og give denne en redegørelse for sin indblanding i håndgemænget – men da Fleskum herreds provst er hans arbejdsgiver og husfælle, ønsker bispen ikke ham som gejstlig dommer her, og Arent Arentsen pålægges at rejse til provsten i Hindsted herred, Gudi Hansen Vogelius, som boede i Astrup ved Terndrup, og redegøre for tildragelsen overfor ham. Ovenstående skrivelse har han formentlig haft med, da han rejste.

Birketingsdomme mangler i landsarkivet i Viborg i tiden 1676-80, så hvad denne her har lydt på, får vi ikke at vide, men da Arent Arentsen i 1685 blev sognepræst i Storvorde, er dommen næppe gået ham imod. Medvirkende hertil er muligvis oplysningen om, at Niels Sørensen tidligere er dømt ved Landstinget for mened, hvilket Arent Arentsen gør opmærksom på i sit indlæg.

1. Wibergs præstehistorie oplyser: Arent Arentsen født 1642 i Vardabjerget på Gotland, som jo var dansk område 1361-1645, da Sverige bl.a. tog denne ved freden i Brömsebro. Student fra Sorø 1660, cand.theol. vel 1667, da blev han kapellan for Gudum og Lillevorde menigheder. Sognepræsten var Peder Jensen Helsingør, som var g.m. Abigael Andersdatter; deres barn var Anne Pedersdatter, som (årstal ukendt) blev g.m. Arent Arentsen, der 1685 blev sognepræst i Storvorde, hvor han døde samme år. Enken blev gift med efterfølgeren i embedet. Niels Sørensens data kender jeg ikke, men en Niels Sørensen Smed blev 14. febr. 1700 begravet i Gudum og sammenholdt med, at herværendes underskrift i det følgende indlæg er N. S. S., kunne det tyde på identitet.
2. På et atlas fra 1795 et par gårde mellem Skalborg og Dall, mens et atlas fra 1970 kun har et Fimmelstrup mellem Ferslev og Dall, begge mærkeligt langt fra Storvorde.
3. Ethvert forhør slutter med disse lidt ejendommelige sætninger, som vel blot er en vedtaget vending. Ifølge Otto Kalckar: Gl. dansk sprog, betyder vedermål genmæle eller forsvar, og vedermålsting hvor man møder til vedermål.
4. Det er så lidt mærkeligt, at han den 15. august kun underskriver sig med N. S. S., det plejer at være tegn på, at mere skriftligt magter man ikke.
5. Samme Anne, som Arent Arentsen på et eller andet tidspunkt blev gift med.

De slesvigske sprogreskripter fra 1851 for Evangelisk Alliances forum

af Asger Nyholm

Til orientering skal man minde om, at de her omtalte såkaldte sprogreskripter var et væsentligt led i sprogkampen i Slesvig. De blev udstedt i 1851. Hensigten var: efter den militære sejr ved Isted (25/7 1850) at vinde en sejr for det danske sprog, der på flere måder var forsømt.

Med disse reskripter blev der i ca. 50 mellemslesvigske sogne, der hidtil havde haft tysk kirke- og skolesprog, indført dansk skolesprog og skiftevis dansk og tysk kirkesprog, idet gudstjenesten hver anden søndag skulle være tysk og hveranden søndag dansk. Ved de øvrige kirkelige handlinger blev sproget valgfrit, undtagen ved konfirmation; den blev betragtet som afslutning på skolegangen og skulle derfor foregå på dansk.

Fra tysk side blev reskripterne voldsomt angrebet, idet man bl.a. hævdede: 1. at det religiøse fællesskab mellem forældre og børn blev ophævet, når de fik forskelligt religiøst sprog. Specielt kunde tysksprogede forældre ikke følge deres børn under den danske konfirmation. 2. at grundigt kendskab til tysk var nødvendigt, fordi hovedsammkvemmet inden for handel og håndværk gik mod syd. 3. at det tyske sprog lukkede op for hele den civiliserede verden, medens man ikke kom langt med det danske sprog.

Det følgende er en hidtil vistnok upåagtet prøve på de utallige tyske forsøg på at vinde udlandets støtte i kampen mod sprogreskripterne. I 1861 blev under tryk fra udlandet sprogordningen modificeret ved to ændringer: 1. Sproget blev valgfrit ved konfirmations-handlingen, da den dog med fuld ret kunne betragtes som en kirkelig handling. Men konfirmationsforberedelsen skulle stadig foregå på dansk, da den var afslutning på skolegangen, der var dansk. 2. Hjemmeundervisning på valgfrit sprog blev tilladt.

Evangelisk Alliance var en religiøs sammenslutning, dannet ved et møde i London 1846 af over 900 protestantiske – eller med det nok så almindelig brugte udtryk: »evangeliske« – kristne fra alle jordens egne. Den var stiftet væsentlig på initiativ af den religiøse filantrop Sir Culling Eardley (1805-63), der med utrættelig energi og med støtte i talrige forbindelser til indflydelsesrige personligheder i ind- og udland modarbejdede religiøs tvang og forfølgelse. I Evangelisk Alliance søgte han at samle de evangeliske trossamfunds spredte kræfter til forsvar for trosfriheden og som en logisk følge heraf til bekæmpelse af katolicismens undertrykkelse og forfølgelse af evangeliske trosfæller.

Alliancen holdt med visse mellemrum møder i forskellige lande, i 1857 i Berlin. Her mødtes ca. 900 gejstlige og lægfolk i dagene 9. til 17. sept. næsten daglig to gange til langvarige foredrag om den religiøse

tilstand i de forskellige lande og til drøftelse af omstridte emner. For mange var det især et nærgående problem, hvorvidt hensynet til fællesskabet mellem de forskellige trosretninger kunde føre til, at man måtte se stort på de dogmatiske skillelinier dem imellem. Det blev derfor stærkt betonet, at Alliancen ikke var en forbindelse af kirker med kirker, end mindre selv en kirke, men »et samkvem af enkelte med enkelte på grundlag af fælles tro i reformatorenes ånd«. ¹ Indholdet af denne fælles tro havde man ved det stiftende møde 1846 sammenfattet i ni artikler, hvoraf ingen stred mod nogen af de enkelte trosretningers dogmatiske særmeneringer (f.eks. vedr. nadveren). Derved fik også mødet i Berlin en tendens, som man i teologisk liberale kredse hilste med glæde. »Skolastikkens Dage med dens Spidsfindigheder er forbi ... Et Troens, Haabets og Kærlighedens Baand omslynger fra nu af hele den evangeliske Kristenhed«, skrev *Allgemeine Kirchenzeitung*. ²

Men på den anden side fik denne liberaliserende tendens den teologiske professor Hengstenberg i Berlin til i sit tidsskrift *Evangelische Kirchenzeitung* som dogmefast lutheraner at fraråde alle med hjerte for den lutherske kirke at deltage i Alliancens møder. Han begrundede det med, at de fleste af indbyderne havde brudt med deres fædres kirke, enten denne var den lutherske eller den reformerte, for at tilvejebringe almindelig forvirring, hvorved de kunde få deres hjernesvind sat i værk. ³

Det tog da også sin tid, før den preussiske konge, Frederik Wilhelm 4., der iøvrigt på dette tidspunkt var ret svækket, overvandt sin frygt for, at Alliancens møde skulde forstyrre den kirkelige fred i landet, og offentlig markerede, at han hilste Alliancen som et ikke før oplevet tegn på kristeligt brodersind og på det forsyn, der herskede over den evangeliske bevægelse. ⁴ Det blev understreget, at det var efter hans udtrykkelige ønske at mødet blev holdt i Berlin (i den kgl. garnisonskirke). Han støttede mødet økonomisk og han overværede personlig, et par gange møderne, den ene gang ledsaget af dronningen. Han modtog ved en audiens i Sanssouci alle deltagerne og udtalte i en tale på engelsk sit håb om, at sammenkomsten måtte »fremkalde en ny pinsetid for kirken i det hele«. ⁵

Baggrunden for den kongelige bevågenhed, som konferencen nød godt af, synes at være en dobbelt.

Alliancens tendens faldt godt i tråd med den union mellem lutherske og reformerte, som kongens fader, Frederik Wilhelm 3., havde skabt i Preussen, og som kunde betyde en styrkelse af protestantismen og dermed af det protestantiske hohenzollernske fyrstehus over for det

katolske habsburske kejserhus i Østrig. (Karakteristisk nok nævner deltagerlisten ingen personer fra Østrig, kun fra Ungarn).

Endvidere har kongen i mødet set en velkommen tilnærmelse mellem Tyskland og England. Han modtog med tilfredshed den engelske deputation, der forud for mødet overrakte ham en takadresse for indbydelsen til mødet med ønsket om større kristeligt samkvem mellem reformationens døtre i Tyskland og England, som kun har vidst lidet om hinanden, måske på grund af Luthers strenge holdning og tudorerne og stuarternes kirkelige magtsstilling.⁶ Kongen var så imødekommende at lade optage på programmet et foredrag af den engelske præst John Cairns om det åbenbart noget kontroversielle emne: »Den sandsynlige indflydelse, som foreningen af britiske og tyske kristne formår at udøve på det videnskabelige og religiøse område«. ⁷ Dér fik de tyske deltagere at høre, at i Tyskland »ist die Theologie um der Theologie selbst willen da«, men i England »ist die Theologie um des Lebens willen da«. ⁸ Og de blev stillet over for det ønske, »dass in Folge der wachsenden Verbindung mit England die Bedenken ehrenwerther deutscher Christen gegen die englische Auffassung der religiösen Freiheit von selbst verschwinden werde«. ⁹

Der blev på kirkemødet i Berlin givet en beskeden plads til drøftelse af de kirkelige forhold i Slesvig. Som et forspil hertil havde Evangelisk Alliance allerede tidligere på året beskæftiget sig med emnet.

Optakten hertil var følgende: Dr. Michael Baumgarten, daværende teologisk professor i Rostock, udsendte 22. januar 1857 en pjece angående »Die Bedrängniss der Christen in dem Herzogthum Schleswig durch die Dänen«. Baumgarten havde som præst ved St. Michaelis i Slesvig været en af de mest aggressive under den slesvig-holstenske gejstligheds stejle holdning i bestyrelseskommissionenes tid. Pjecen var stilet som en »Sendschreiben an den Earl von Shaftesbury«. Denne engelske statsmand af en af Englands fornemste familier forenede sin udpræget evangeliske indstilling med en kristeligt motiveret social interesse, der har gjort ham kendt som engelsk filantropis førstemand i det 19. århundrede. ¹⁰

Efter at Baumgarten har introduceret sig ved at minde om, at han kommer fra det Angel, der er hjemsted for angelsaksisk væsen, gør han den engelske regering medansvarlig for, at kirke og skole i Slesvig er blevet »so grauenvoll verwüstet«. En repræsentant for den engelske regering var nemlig medlem af bestyrelseskommissionen, ¹¹ hvis styre af Slesvig krænkede landets rettigheder i den grad, at de gejstlige for

deres samvittigheds skyld måtte føle sig løst fra deres lydighedspligt. Dette fik til følge, at 100 gejstlige uden lov og dom blev afskediget, og at en række af de vigtigste embeder nu er »in die Hände von unwissenden, untüchtigen, ungeistlichen, ja verachteten und sittlich gebrandmarkten Menschen gekommen«. Menigheder, der hørte til de mest kirkelige, forlader derfor deres gudshus, fordi de ikke får kristendom, men »Dänenthum« at høre.

Endvidere erklærer Baumgarten den engelske kristenhed forpligtet til at gøre godt, hvad engelsk diplomati har forskyldt mod Slesvig-Holsten med Londontraktaten af 8. maj 1852,¹² der ophævede hertugdømmerne Slesvigs og Holstens selvstændighed og dermed gav den danske regering mulighed for »die Profanirung der Kirche Christi«, idet man har indført dansk sprog i kirke og skole i et distrikt med 100.000 beboere,¹³ der ikke kendte anden bibel, salmebog, katekismus og opbyggelsesbog end på tysk. Ved denne brutale sprogtvang er »die Quellen des ewigen Lebens ... durch weltliche und ungöttliche Zuthaten vergiftet«.

Da Evangelisk Alliance så det som sin opgave at bekæmpe religiøs forfølgelse, fandt den sig af Baumgartens pjece foranlediget til at gribe ind, idet den ukritisk fæstede lid til Baumgartens uproportionerede skildring af den kirkelige tilstand i Slesvig. Da der i juli samme år blev holdt et skandinavisk kirkemøde i København, opfordrede Alliancen dette kirkemøde til at sende en skandinavisk delegation til det forestående møde i Berlin. Men i forbindelse hermed rettede man en dobbelt kritik mod den kirkelige tilstand i Slesvig.¹⁴

Først hedder det, at man af religiøse grunde påfører de gejstlige lidelser, man forfølger dem med multker, fængsel og landsforvisning, brødre af den tyske nation er landsforviste fra deres forrige menigheder og fra det land, hvor de er født. Alliancen opfordrer forsamlingen i København til at udtrykke sin mening herom på en måde, så disse lidelser kan blive væsentlig formindskede, om ikke fuldstændig fjernet. Dernæst kaldes det en uundskyldelig streng forholdsregel, at man har »berøvet mange tusinde kristne mennesker deres gudstjeneste, deres offentlige bønner og lovsange og ordets forkyndelse ved at fastsætte, at tjenesten i Herrens hus skal ske i et tungemål, der er dem fremmed«. Det henstilles, at forsamlingen over for regeringen andrager på denne uretfærdigheds afskaffelse.

Først blandt de seks underskrivere står Culling Eardley, præsident for den britiske gren af Evangelisk Alliance.

Denne skrivelse blev læst op på det skandinaviske kirkemøde i København af den lærde præst i Gladsaxe, dr. Chr. H. Kalkar, der i 1855

havde deltaget i Alliancens møde i Paris.¹⁵ Han indledte oplæsningen med at betegne skrivelsen som »kjendelig fremgaaet af en stor Uvidenhed og under Paavirkning af Dr. Baumgartens skamløse Brev til Jarlen af Shaftesbury«.

Den 21. aug. sendte præsten og historikeren Fr. Hammerich Alliancens svar¹⁶ på dens dobbelte kritik, idet han indledende erklærer: »I svæve i den største Vildfarelse om vore Forhold«.

Hammerich svarer til den første anklage, at ingen fromme, fredelige kristne eller Herrens præster i Slesvig af religiøse grunde er straffet med bøder, fængsel eller landsforvisning. Derimod har der været præster, der har brudt deres homagiale og gjort oprør mod deres konge og har forledt andre dertil ved misbrug af religiøse grunde, og som af frygt for straf er flygtet fra deres embeder. Fremgangsmåden mod dem har været særdeles human og mild. Nogle er straffet med embedsfortabelse, kun to er landsforvist. En stor del har fået amnesti og sidder roligt i deres embeder, skønt de er stærkt kompromitterede. Yderligere kan enhver, som er straffet for deltagelse i oprøret fordre sin sag pådømt for retten i Slesvig. Disse oplysninger, skriver Hammerich, grunder sig på autentiske oplysninger fra ministeriet [formodentlig fra Regensburg]. Den svenske biskop Thomander har på det skandinaviske kirkemøde erklæret, at så vidt han vidste, er ingen fredelige præster i hertugdømmerne blevet forfulgte og straffede af religiøse grunde. Den erklæring vedkendte forsamlingen sig og pålagde bestyrelsen at bringe den til Alliancens kundskab.

Angående sprogordningen oplyser Hammerich, at der i det sydlige Mellemslesvig bor ca. 60.000 mennesker, der taler både dansk og tysk, hvilket han finder bekræftet af et vedlagt sprogekort, udarbejdet af den tysksindede tidligere general-kvartermester i den oprørske armé, Geertz. Regeringen er gået så mildt, retfærdigt og human tilværks, som det vel er muligt, idet der i disse distrikter er anordnet skiftevis tysk og dansk prædiken, og hvert medlem af menigheden kan selv bestemme i hvilket sprog han vil have sakramenterne og andre kirkelige handlinger udførte. Biskop Thomander har med henblik på det her anførte udtalt, at der ikke findes anledning til at indgå med petition til regeringen angående sproggrænsen. Det tiltrådte forsamlingen og pålagde bestyrelsen at lade det komme til Alliancens kundskab.

Hammerich slutter da svaret med den bemærkning: »Ærede og kjære Herrer, vi ville bede Gud oplyse Eder om sandheden, saa løgnagtige Raadgivere ikke maae bringe Eder til falske og uretfærdige Domme om Eders Brødre i Norden«.

Nu tog Evangelisk Alliance som sagt atter de slesvigske forhold op til drøftelse i Berlin. De blev dog ikke draget frem i plenarforsamlingen, men kun henvist til en »subcomité« under kommissionen for kristenheden i Nordeuropa, der ved siden af komitéer for Syd-, Øst-, Vest- og Midteuropa skulde undersøge kristenhedens tilstand.¹⁷ I Reinecks officielle trykte beretning om forhandlingerne i Berlin foreligger der ingen komitéberetning for Nordeuropa, ingen repræsentant for Skandinavien figurerer blandt talerne. Den i det følgende optrykte beretning synes at være den eneste kilde til oplysning om den drøftelse af de slesvigske kirkeforhold, der fandt sted under Alliancens møde i Berlin.

Odin Wolff Tidemand, der som deltager i mødet i Berlin har skrevet beretningen, var provst i Tønder provsti, hvor foruden Tønder by ti landsogne hørte til de såkaldte blandede sogne, der havde skiftevis dansk og tysk kirkesprog. Han havde dermed særlige forudsætninger for at deltage i debatten om sprogordningen. Fra kongerigsk side fik han bistand af dr. Kalkar, der som nævnt havde tilknytning til Alliancen siden dens møde i Paris 1855, og af præsten i Hunseby på Lolland, den senere domprovst i Roskilde, Ludv. Jac. Mendel Gude.

Ifølge Tidemand er initiativet til drøftelsen af situationen i Slesvig udgået fra nogle deltagere fra Tønder provsti: købmand og rådmænd i Tønder J. C. Todsén, en ivrig slesvig-holstener, der energisk protesterede mod den danske sprogpolitik i byen, Gårdejer Joh. Friedr. Mommsen (Vraagaard), der som medlem af den slesvigske stænderforsamling talte mod den danske sprogpolitik i Slesvig, og endelig den tidligere præst i Nykirke (Tønder provsti), Hans Jacobsen, der under treårskrigen havde været medlem af den slesvig-holstenske »Landesversammlung« og derefter blev afskediget og nu levede som bonde i Sdr. Løgum.

Disse tre personer fik daværende superintendent og overhofpræst i Oldenburg Nic. J. E. Nielsen til at virke for, at sagen blev taget op på Alliancens møde. Nic. Nielsen havde 1848-50 været superintendent for de tysksprogede menigheder i Slesvig. Han havde været anføreren i den gejstlige modstand mod bestyrelseskommissionen, hvorfor han var blevet afskediget og landsforvist. Han kunde derfor kun være interesseret i at få kritikken mod det danske styre i Slesvig bragt frem for Alliancens forum, hvad der ikke faldt ham vanskeligt, da han havde en fremtrædende position i tyske gejstlige kredse. Han havde været medindbyder til den første tyske kirkedag i Wittenberg 1848 og var det nu til Alliancens møde i Berlin. Han henvendte sig til professor Carl Immanuel Nitzsch, medlem af den preussiske unionskirkes øverste styrelse, kirkerådet, og en af de mest indflydelsesrige og ivrige i bestræbel-

serne for at skabe et bredt fællesskab mellem alle evangeliske kirkeretninger.

Nitzsch påtog sig selv at forelægge sagen for forsamlingen. Ganske vist henviste den såkaldte generalkomit e sagen til en »subkomit e« og lod den ikke komme til drøftelse i plenarforsamlingen. Men det vidner dog om, at man tog sagen alvorligt, at forhandlingerne om den åbnedes under fors de af en s  betydende personlighed som den juridiske professor M. A. Bethmann Hollweg, der var medlem af det preussiske statsråd og var initiativtager til de tyske evangeliske kirkedage og var præsident for den tyske Indre Mission. Endvidere lod man sekretæren for Alliancen, paastor Schmettau fra London fungere som tolk. Han havde været medlem af den deputation, der udsendt fra England deltog i den endelige tilrettelæggelse i Berlin af mødets program.¹⁸

De danske deltagere kunde være tilfreds med udfaldet af drøftelsen i subkomit en. Ikke underligt. Den afskedigede pastor Jacobsen og Momsen Vraagaard svækkede deres position ved at fremføre argumenter, der havde tilfældighedens karakter, og påstande, hvis uholdbarhed Kalkar og Tidemand kunde påvise. Derved blev opmærksomheden ledet bort fra, hvad der med nogen ret kunde indvendes mod sprogeskripterne. Resultatet blev derfor to engelske udtalelser til gunst for de danske deltagere. Den ene blev afgivet af en præst fra Yorkshire, dr. Blackwood. Han var et af Evangelisk Alliances mest aktive medlemmer. Skønt ifølge muhamedansk lov enhver muslim i Tyrkiet, der sluttede sig til kristendommen, blev straffet med halshugning, havde han været dristig nok til fra Alliancens m de i Paris 1855 at overbringe sultanen et memorandum, der erklærede det for ethvert menneskes ret at leve i sin egen tro efter sin samvittighed. Han havde dermed medvirket til, at Sultanen få måneder senere dekretede fuld religionsfrihed i Tyrkiet.¹⁹ Nu havde Blackwood gjort sig den ulejlighed at berejse Slesvig, og han afgav den erklæring, at han på sine rejser havde haft lejlighed til at overbevise sig om, at folkesproget var dansk, hvorimod der af de højere stænder taltes tysk. Man må vel gå ud fra, at det er de blandede distrikter, han har besøgt. Den anden udtalelse er afgivet af dr. John Kerr, en meget søgt prædikant fra Glasgow. Han fastslog, at ingen i Slesvig blev forfulgt for religionens skyld, og det var jo netop det for Evangelisk Alliance afgørende. Om befolkningens sprog vil denne iøvrigt særdeles sprogkyndige præst ikke udtale sig. Hvad sprog befolkningen talte henviste han til den pågældende regerings afgørelse.

Subkomit en sluttede derpå mødet med at erklære, at sagen ikke skulde behandles af Alliancen og ikke gøres til genstand for videre drøftelse, og forhandlingerne måtte anses for afsluttede.

Imidlertid søgte man fra slesvig-holstensk side sagen genoptaget med to andre ordførere. Generalkomitéen tillod det kun med ringe majoritet og med den erklæring, at der ikke skulde ske nogen forandring i den bestemmelse, hvormed det første møde blev opløst, samt at det kun skete som en indrømmelse, man troede at burde gøre de klagende, for at de ikke skulde synes at være blevet afvist.

Her mærker man sig, at ingen mindre end Sir Culling Eardley var udset til at præsidere ved dette andet møde, hvad han dog blev forhindret i på grund af sygdom. I stedet lod man da Alliancens »skatmester«, præsten fra Kent John Finch træde til, bistået af dr. theol. Edw. Steane fra London. Nogen konklusion førte dette andet møde ikke til, og det ændrede altså intet ved det første mødes resultat.

Som resultat af mødet mener Tidemand at kunne konstatere, at »de fanatiske Ivreere« har fået at se, at der hos englændere, franskmænd og amerikanere ikke er megen interesse for sagen. Interesse viste de dog. Det var som nævnt nogle af Alliancens betydeligste medlemmer, der blev sat til at deltage i subkommissionens møder. Nok så præcist synes Kalkars udtryk, at englændere og amerikanere blev overbevist om, at det med hensyn til kirkevæsenet i Slesvig ikke forholdt sig aldeles som det var fremstillet fra den fjendtligstemte side. Dette svarer til dr. Blackwoods og dr. Kerrs udtalelser.

Det må være med henblik på de tyske deltagere, at Tidemand mener, at flere er »blevne overbeviste«, og at hos den største del er i det mindste troen på de slesvig-holstenske usandheder blevet rystet. På den anden side bruger Tidemand meget stærke ord om den modstand de danske forhandlere mødte fra »en fanatisk Deputation, der havde en ligeså fanatisk Hob for ikke at sige et heelt stort Folk og Land i Ryggen«. Også Kalkar taler om »den Kamp der i de slesvigske Sager var at bestaae«. ²⁰ Det er et vidnesbyrd om, hvor lidt troen på »de slesvig-holstenske usandheder« var rystet, at trods Tidemands protest deler deltagerlisten – også Reinecks trykte liste – deltagerne fra Danmark i to grupper: fra Danmark og fra Slesvig-Holsten.

Provst Tidemands indberetning om mødet i Berlin 1857, gjenpart²¹

Til

Det Kongelige Ministerium for Hertugdømmet Slesvig

Pligtskyldig Indberetning fra Provst Tidemand i Tønder angaaende nogle paa den saakaldte Evangeliske Alliances Møder i Berlin i September Maaned 1859 stedfundne Forhandlinger angaaende de slesvig-

ske Kirkeforholde samt en af ham til det Kongelige danske Gesandt-
skab i Berlin indgiven Besværing over, at Udtrykket »Schleswig-Hol-
stein« fandtes brugt i den af Localkommitteen i Berlin udfærdigede
Oversigt over Antallet af de Medlemmer, der vare mødte fra forskjelli-
ge Lande til det ovennævnte Møde.

Indsendt den 29de September 1857.

Næst at gjentage min Tak til det Kongelige Ministerium, fordi Høisam-
me ved sin gunstige Medvirkning og Anbefaling havde sat mig istand til
at kunne overvære den i dette Aars indeværende Maaned i Berlin
samlede saakaldte Evangeliske Alliances Møder og Forhandlinger,
har jeg troet, at det var min Pligt at indberette i al Korthed til det høie
Ministerium, hvad der paa samme offentlig er passeret angaaende de
slesvigske Kirkeforholde, hvilket jeg herved har den Ære at opfylde, idet
jeg tilstiller det høie Ministerium nedenstaaende Resumé om det saale-
des Passerede.

Da det den 10de September var kommen mig for Øren, at de Med-
lemmer, der fra Slesvig, navnlig fra Tønder Provsti, vare komne til
Forsamlingen i Berlin, agiterede stærkt for at faae de slesvigske Kirke-
forholde paa Bane, samt at det skulde være lykkedes den afskedigede
Præst Nielsen af Slesvig at vinde Overkirke raad, Professor, Provst
Nitsch i Berlin for Sagen i den Grad, at denne selv vilde bringe Sagen
for Forsamlingen, saae jeg at Øieblikket var kommet, hvor det gjaldt at
opbyde de destoværre faa Kræfter, der stode til min Raadighed, for at
gaae det formodede Angreb imøde. Imidlertid havde dog en Majoritet
i Generalcommitteen seiret (som jeg fik at vide underhaanden igjen-
nem de Venner, jeg holdt det for nødvendigt at sikkre mig i denne
Anledning) og sat igjennem, at de slesvigske Kirkeforhold ikke be-
handlede paa de større Møder for den større Plenarforsamling, hvor-
for man ogsaa maatte vente, at de ildesindede Slesvigere, navnlig
Kjøbmand Th. Todsén i Tønder, Gaardmand Stænderdeputeret Mom-
sen fra Vraagaard, Burkal Sogn, og afskediget Pastor Jacobsen fra
Nykirke, nu Bonde i S. Lygum, vilde udfolde en endnu større Iver for
at fremme deres fanatiske Ideer, hvilket ogsaa skeete, idet disse søgte
at bearbejde Stemningen for Deres Sag paa flere Steder, efter hvad der
berettedes mig. At dette ogsaa var Tilfældet, skulde jeg snart overbevi-
ses om, da Generalcommitteen opfordrede de tilstedeværende danske
Præster, nemlig Dr. Kalkar og Undertegnede til at møde i den Com-
mittee eller rettere Subcommittee, der skulde behandle de danske Kir-
keforholde i Forbindelse med de nordeuropæiske Kirkeforholde, da
man, som sagt, ikke ønskede disse Forholde behandlede i de større

Forsamlinger. Efter denne Opfordring var det altsaa nødvendigt at møde, da vi vidste, hvad der egentlig var meent dermed, og Kl. 11 Fredag Formiddag indfandt Dr. Kalkar, Pastor Gude af Hunseby og Undertegnede sig i Helligaandskirken, hvor Subcommitteen havde samlet sig under Forsæde af Geheime-Overregjeringsraad Bethmann-Hollweg, (Pastor Schmettau af London Tolk og Secretair, Pastor Scott fra Liverpool). Forhandlingerne aabnedes af G. O. R. Bethmann-Hollweg – hvis Nærværelse maatte overraske os og kun kunde tilskrives hans Interesse for de »betrængte« Slesvigeres Sag, da han Dagen forinden i det store Aabningsmøde havde beklaget, at han ikke kunde videre deeltage i Forhandlingerne, da han strax næste Dag maatte reise til Frankfurt for der at aabne en Forsamling, – der gjorde opmærksom paa, at man var kommen sammen for at behandle de nordeuropæiske Kirkeforholde, man da Tiden ikke tillod at behandle disse i deres hele Omfang, saa havde man ønsket at behandle de slesvigske Forhold for sig.

I denne Anledning bad jeg om Ordet og begyndte med en *Protest* imod, at disse Forholde som Alliancøn uvedkommende behandlede her, hvortil endnu kom, at de ikke kunde behandles uden, at det Politiske skinnede igjennem, hvorfor vi havde den daglige Erfaring. Da denne Protest, som jeg maatte vente, ikke kunde tages tilfølge, forlangte jeg atter Ordet og *protesterede* mod, at de slesvigske Forholde bleve behandlede for sig; da Slesvig var en uadskillelig Deel af Danmark, kunde jeg kun tillade, at de bleve behandlede i Forbindelse med og under de danske Forholde; gjorde Bethmann-Hollweg opmærksom paa, at han vist ikke vilde finde sig i, at Posens eller Brandenburgs Forholde behandlede for sig, løsrevet fra Preussen, hvad han dog ikke vilde indrømme. Denne anden Protest kunde naturligviis ligesaalet tages tilfølge, og under gjentagne Forsikringer, at man vilde undgaa enhver politisk, hentydning, men kun forhandle om de kirkelige Forhold, erklærede *Hans Majestæt Kongen af Preussens Geheime-Over-Regjeringsraad*, at nu vilde de da altsaa gaae over til at tale om Forholdene i *Slesvig-Holsten*.

Herpaa reiste undertegnede sig op og nedlagde en alvorlig Protest mod at Udtrykket Slesvig-Holsten brugtes, idet intet saadant Land gaves, da Slesvig aldrig havde hørt til Holsten, og med Guds Hjælp aldrig kom dertil, tvertimod var en uadskillelig Deel af Danmark; da Navnet var et Oprørsnavn, maatte han paa det Alvorligste frabede sig at det blev brugt eller nævnt under nogen Forhandling; denne Protest blev stiltiende taget tilfølge, idet man senere under Forhandlingerne senere meget omhyggeligt nævnedes Slesvig og ikke Slesvig-Holsten.

Efterat Forhandlingerne nu vare aabnede, bad Dr. *Kalkar* om Ordet, og meddelte, at han efter Opfordring havde affattet en Beretning om de danske og derunder selvforstaaelig de slesvigske Kirkeforholde, tilbød sig at oplæse samme, hvilket paa Grund af den fremrykkede Tid kun kunde tilstedes for Slesvigs Vedkommende og med Forbigaaelse af Alt, hvad der kunde være politisk (de oprørske Præsters Entledigelse og de nye danske Præsters Ansættelse). – Efter at dette var skeet og Beretningen overleveret til Subcommitteen, gaves Ordet til afskediget Præst af Nykirke, nu Bonde i S. Lygum, *Jacobsen*, der erklærede, at han ikke vilde berøre Personligheder, men kun tale om den sørgelige Stilling, hvori en stor Deel af Slesvigs Menigheder i kirkelig Henseende befandt sig ved det saakaldte Sprogescript, da Folkesproget i alle disse Menigheder var *tydsk* (sic) og det var gjort Forældrene umuligt at bede med deres Børn, da de ikke forstode dette Sprog, i hvilket børnene nu lærte at bede, og at som en Følge deraf som og af at Skriftemaalet samt Altergangen holdtes i et Beboerne fremmed Sprog, Kirkerne i mange, ja i de fleste Menigheder slet ikke vare besøgte, men stode ledige og tomme om Søndage.

Herimod replicerede *undertegnede*, at Talerens Paastande vare usande, hvad Sproget angik, hvilket han vilde godtgjøre ved faktiske Oplysninger, idet han vilde meddele Forsamlingen forskjellige Uddrag af de vedkommende Sognes Præsters forskjellige Beretninger før Sprogescriptets Indførelse, der alle stemme overeens deri, at den væsentlige Hindring for Skolevæsenets Fremme ligger i at der undervises i et andet Sprog end det, Børnene høre hjemme i deres Omgangskreds og i deres Forældres Huse – denne Oplæsning turde imidlertid ikke tillades, hvorimod disse autentiske Oplysninger bleve henviste ad acta af Subcommitteen –; da Taleren ikke havde nævnt sine Kilder, maatte han antage, at han væsentlig havde hentet sin Erfaring fra den Kreds, hvori han befandt sig, og han maatte da beklage, at Taleren ikke havde gjort sig den Uleilighed at undersøge Forholdene nøiere, da her havdes skriftlige Vidnesbyrd fra Præster fra denne Kreds, hvis Vidnesbyrd vare saa meget paalideligere, fordi de samme stedse havde viist sig indtagne mod Sprogforandringen, og det efter disse Vidnesbyrd, navnlig Præstens fra Humtrup,²² var indlysende, at netop det Modsatte var Tilfældet og Guds Huus ogsaa til den danske Gudstjeneste var ikke blot besøgt, men lige saa besøgt som til den tydske Gudstjeneste; ikke mindre usandt var det, hvad Taleren havde anført med Hensyn til Skriftemaalet, da der med Hensyn til dette o.s.fr. herskede den fuldkomneste Frihed med Hensyn til Brugen af Sproget, saa at der ikke kunde være Tale om nogen Ufrihed i saa Henseende. Hertil bemærke-

de *Jacobsen*, hvem Ordet efter hans gjentagne Opfordringer blev givet, at Folkesproget virkelig var tydsk, og det danske, der taledes, ikke dansk, men et Patois, der var kommen ind med danske Tjenestefolk. Imidlertid havde Gaardeier *Momsen* paa Vraagaard forlangt Ordet, og undskyldte med megen Salvelse sin Fremtræden for denne hæderlige Forsamling, men udtalte tillige det Haab, at han ikke var et ganske uværdigt Medlem, da han var Repræsentant for et temmelig stort District og upartisk, da der i hans District eller Menighed var dansk Kirke- og Skolesprog. Han vilde kun anføre 2 Exempler paa, at de, der skulde undervise Børnene, ikke kunde tydsk (en Skolelærer i Haderslev, der havde sagt til Børnene, der ikke havde reist sig op, »Wollet ihr euch nicht reisen« og et lignende fra Flensborg), i Tønder især var Tilstanden slet og utaalelig, der kunde man ikke faae sine Børn underviste i Tydsk, da kun een Lærer havde Tilladelse hertil, de der havde Raad, maatte sende deres Børn til andre Districter for at confirmeres, sluttede med at klage over den forfærdelige Immoralitet, der siden Indførelsen af Sprogrescriptet (Undertegnede: siden Oprøret!) havde gennemtrængt Slesvig, og med at lægge Forsamlingen det varmt paa Hjertet at tage sig af de Betrængtes Sag.

Herpaa fik Englænderen *Dr. Blackwood* Ordet, og erklærede, at han paa sine Reiser havde havt Leilighed til at overbevise sig om, at *Folkesproget var dansk* hvorimod der af de høiere Stænder taltes tydsk; Ordet blev derpaa atter givet til Undertegnede, der naturligviis maatte gjentage sin Paastand med Hensyn til Folkesproget, og overlod Committeen at overbevise sig om Sandheden heraf, idet han lagde »Actenstück zur Geschichte o.s.v.«²³ paa Bordet til de andre Documenter og tilføiede, at her vilde Committeen finde det Beviis, man ikke havde Tid til at høre refereret; hvad de anførte Anecdoter angik, saa kunde han fortælle i hundre[d]viis lignende om tydsktalende Præster, ligesom det jo var en Kjendsgjerning, at hvis de danskdannede Præster ikke alle i fuldkomneste Maal vare det tydske Sprog mægtige, saa vare de tydskdannede, der havde været og tildeels endnu var ansatte i dansktalende Menigheder, det danske Sprog langt fra mægtige og havde ingensinde været det; hvad dernæst Forholdene i Tønder By angik, saa var det ham ikke bekjendt, at Skolevæsenet var utilfredsstillende, vel derimod at der forestod samme tildeels begyndt Reorganisation for at bringe det paa den ønskelige Fod; hvad Trangen til tydsk Underviisning, hvilken iøvrigt ogsaa gaves i Skolen, i Tønder angik, saa kunde den ikke være stor, da Folkesproget var dansk og kun dansk, hvorom enhver kunde overbevise sig ved at besøge Byen og gaae paa Gaderne; at den *ikke*

var stor fremgik deraf, at de[t] ene af de Instituter, hvor der undervistes paa Tydsk, stod aldeles lukket af Mangel paa Disciple, det andet havde ikke det fulde Antal Disciple; med Hensyn til Dr. Blackwoods Bemærkning, der var fuldkommen sand, hvad Folkesproget angik, vilde han kun tilføie, at i det store Tønder Provsti var kun een Kjøbstad Tønder paa 2 a 3000 Mennesker, hvor der kunde være Tale om høiere Stænder, hvormange der vilde blive af dem, af hvilke mange talte Dansk, omend enkelte endnu af gammel Vane talte Tydsk, kunde Enhver let indsee, og at der altsaa ikke kunde være Tale om at indføre Tydsk for disse Faaes Skyld, ligesom man vist ikke i Berlin vilde enten indføre Fransk eller paastaae at der var Fransk Talsprog, fordi der gaves enkelte Klasser eller Familier, der talte dette Sprog. Naar fremdeles den Stænderdeputerede havde talt om den slette Moralitet, der nu fandtes i Slesvig, saa vilde det først være at bevise, at den virkelig var slettere nu end før 1848, og dernæst vilde han spørge Forsamlingen om det ikke laae nærmere at hidlede denne formentlige Immoralitet fra, at dette Folk for ikke 10 Aar siden havde gjort Oprør mod sin retmæssige Konge, grebet til Vaaben imod ham, samt endnu stod under Indflydelse af Præster, der endnu sadde i Embeder, uagtet de i sin Tid havde grebet til Vaaben mod Kongen og forlangt, at han skulde afsættes, end fra at Modersmaalet og Folkesproget var gjenindsat i sine naturlige Rettigheder; og vilde sluttelig kun bemærke med Hensyn til en Yttring af Jacobsen, at Tydsk havde været Kirkesprog i alle disse Districter, hvilket blandt andet fremgik deraf, at der fandtes Kirkebøgerne førte i det tydske Sprog, ja endogsaa nord for denne Grænse havde dette været Tilfældet, at vilde man slutte fra Kirkebøgerne, saa kunde der paavises Kirkebøger i disse Districter fra det sextende Aarhundrede, der vare førte paa Dansk, og fremhævede den Omstændighed, at der i dansktalende Districter var ført Kirkebøger paa Tydsk, som et af de mange Beviser paa de »tydske Overgreb« og maatte atter og atter gjentage at Folkesproget var Dansk og der i flere Districter af de paagjældende allerede for c. 100 Aar siden havde været prædikeret Dansk.

Da Tiden var fremrykket, ønskede Subcommitteen Forhandlingerne afbrudte, men gav først Ordet til *Dr. Kerr fra Glasgow*, der bemærkede, at det var ikke let at dømme om disse Forholde, hvor der stod Paastand mod Paastand; saameget var ham imidlertid klart, at der var ingen, der blev forfulgt for Religionens Skyld; her var kun Spørgsmaal om Brugen af et Sprog, et Spørgsmaal, som de ikke kunde og skulde afgjøre, da det maatte være den paagjældende Regjerings Sag.

Inden Forhandlingerne sluttedes gaves imidlertid Ordet til Dr. Kalkar, der udtalte det som sin Overbeviisning, hvormed han stadfæstede Dr. Kerrs Ord, at den danske Regjering var en mild og naadig Regjering, at Sprogene vare komne fra Babel og nu engang vare en Ulempe, henviste til Apostelens Forjættelse om, at der skulde komme en Tid, hvor Sprogene skulde ophøre og sluttede med det almindelige christelige Ønske, at det maatte engang skee, som paa hiin Pintsefest, at de alle forstode hinanden.

Resultatet af denne første saaledes sluttede Forhandling, der førtes i det tydske sprog, der sætningsviis blev oversat paa Engelsk, hvilket baade gjorde Forhandlingen trættende og besværlig, blev, da Subcommitteen erklærede, at Spørgsmaalet som saadant ikke skulde behandles af Alliancen, Sagen ikke skulde gøres til Gjenstand for videre Forhandlinger eller Conferencer og at Forhandlingerne hermed maatte ansees for sluttede.

Desuagtet overraskedes vi ved en ny Anmodning fra Subcommitteen om at ville indfinde os til et nyt Møde, da der fra slesvigholstensk Side eller af flere af »de betrængte Slesvigere« var stillet det Andragende til Generalcommitteen, at der endnu maatte høres nogle Sagkyndige, der kunde afgive værdifulde Oplysninger. Dette Andragende havde nemlig Generalcommitteen, rigtignok med en meget ringe Majoritet efter megen Debat troet ikke at kunne afslaae, men ment tillige, at da Forhandlingerne engang vare erklærede for afsluttede, saa kunde det kun bevilges saaledes, at det tillades 2 at tale hver $\frac{1}{4}$ Time, eller, da Foredrage- ne skulde oversættes paa Engelsk, altsaa kun $7\frac{1}{2}$ Minuter, hvisaarsag man ogsaa ønskede, at 2 fra dansk Side skulde tale i samme Tid. Der var for vort Vedkommende da intet Valg tilovers, uagtet vi mundtlig forestillede, at det jo engang var bestemt, at Forhandlingerne skulde ansees for sluttede, hvilket man indrømmede og erklærede, at der naturligviis ikke skulde skee nogen Forandring i den Bestemmelse, hvormed Fredagsmødet opløstes, samt at hvad der nu skete, var kun en Indrømmelse, man troede at burde gøre de Klagende, for at disse ikke skulde siges at være blevne afviste. Mødet blev derefter holdt paa samme Sted som det første under Præsidium af Mr. Finch og Dr. Steen, da Sir Colling Eardley var bleven syg og saaledes forhindret fra at aabne dette Møde, der fandt Sted Mandag Morgen den 14. Sept. Kl. 9.

Efter Opfordring indledede Dr. Kalkar Forhandlingerne med en Bøn, hvorpaa Ordet blev givet til en vis Pastor Bruhn,²⁴ der i den evangeliske Kirkes Navn fremførte følgende Gravamina mod den slesviske Kirke.

Ifølge Conf. August. Artikel 7 beroer Kirkens Sandhed paa, at Or-

det forkyndes puurt og reent og Sacramenterne forvaltes i Overeensstemmelse med de hellige Indstiftelser, at dette ikke var Tilfældet i Slesvig og Kirken altsaa lagt øde (verwüsted) kunde man see deraf, at Daaben ikke mere forrettedes i Overeensstemmelse med Indstiftelsen af samme, da der var døbt et Barn, uden at den treenige Guds Navn var nævnet over Daaben, uden at der var lyst apostolisk Velsignelse over Barnet eller læst Fadervor over samme; fremdeles bleve Folk tvungne til at sige »Ja« ved Altergangen eller Skriftemaalet til en Syndsbekjendelse, der affordredes dem i et Sprog, de ikke forstode, hvorfor mange heller ikke mere gik til Alters; en Præst havde nægtet en gammel Kone paa hendes Dødsleie Sacramentet, fordi hun ikke vilde modtage det paa Dansk, og dog var samme Præst det tydske Sprog i den Grad mægtig, at han kunde siden haane den gamle Kone paa Tydsk; over hundrede Børn var confirmerede i et Sprog, som de ikke forstode, hvorfor ogsaa Præsten havde aftalt med dem, at de skulde svare »Ja« naar han gjorde en Bevægelse med Haanden; at der ansattes slette Personer, som Præster, deriblandt notoriske Drankere o.s.v. at Kirkerne i Angel stode aldeles tomme. Naar man sendte Missionairer til Hedningefolk, saa sørgede man for, at disse forstode Sproget, hvilket ikke var Tilfældet med de Præster, der sendtes til Slesvig, da disse ikke forstode Sproget, men benyttede en gammel Conventikelanordning²⁵ til at forbyde Folk at samle sig til fælles Opbyggelse. Han frygtede ikke for den Slægt, der var underviist paa Tydsk, men for den opvoxende Slægt, sluttede med at tilbyde sig til at levere mangfoldige Bilag til hans Gravamina og med at anraabe Forsamlingen om dens bona officia og Intervention (Prof. Matter²⁶ fra Strassborg: Afslutning, Afslutning, de Historier kan De fortælle en anden Gang!). Da Tiden allerede var langt fremrykket, gaves Ordet til »Geertz«, der kalder sig »Hauptmann aus Berlin« og gjorde Forsamlingen opmærksom paa, at han var en født Slesviger. Han vilde som Lægmand ikke tiltage sig nogen Dom over det af den forrige Taler Anførte, men væsentlig henholde sig til det skandinaviske Kirkemødes Svar til den engelske Alliance. Dette Svar indeholdt falske og forsætlig forvanskede Fremstillinger; af 3 Punkter vilde han saaledes kun berøre 1, nemlig at det i det ovennævnte Svar var bleven sagt, at det Kort, der fulgte med Svaret som Bilag, var udgivet af ham som Qvarteermester i den slesvigholstenske Armee, hvilket var en aenbar Usandhed, da Kortet var udgivet for c. 20 Aar siden. Derpaa foreviste han et Kort, og vilde derpaa paapege, hvorledes det danske Sprog ved voldsomme Forholdsregler fra Regjeringens Side var trængt længere frem, end den af ham angivne Linie, tilføjede, at man i Skrivelsen havde paastaet, at der kun var 60.000 tydsktalende Beboe-

re i Slesvig, hvorimod der fandtes 88.000; klagede over at man i de Sogne, hvor der deels aldrig, deels engang imellem kun af en enkelt Præsts frie Villie, der havde gjort det for den tjenende Befolknings Skyld, var prædiket Dansk, havde indført dansk Skolesprog og dansk Gudstjeneste hver anden Søndag, at man havde ophørt med at prædike Tydsk i Lygumkloster, Graasteen, Klipleve o.s.v. samt havde ladet de tydske Underviisningstimer i Nordslesvigs Almueskoler paa Landet gaae ind og sluttede sit Foredrag med at tilbyde Tilhørerne at ville reise med dem til Slesvig for paa Stedet selv at overbevise dem om det Anførtes Sandhed.

Øieblikket var saaledes kommen, da vi Danske skulde tage Ordet; saa godt sligt lader sig gjøre, hvor man ikke kjender hverken Angriberne eller Angrebene, havde vi deelt Forsvaret mellem os, og vare blevne enige om, at der i ethvert Tilfælde skulde protesteres af en af os, hvem nu Leiligheden beqvemmest maatte tilbyde sig for, iøvrigt maatte vi benytte de faa Øieblikke efter bedste Evne. – Da Dr. Kalkar først ønskede Ordet, blev dette givet til ham.

Dr. Kalkar bemærkede, at da han stod aldeles udenfor Partierne, turde hans Vidnesbyrd som et aldeles uhildet tillægges nogen Betydning, og han maatte da først udtale det som sin Overbeviisning, at den danske Regjering var en mild og overbærende Regjering. Hvad det angik, den første Taler havde bemærket om Daaben, saa var det bekjendt, at man før Oprøret havde brugt den adlerske Agende,²⁷ hvorefter det var tilladt at døbe uden Fadervor og uden Troesbekjendelse, hvorfor det ikke kunde ansees som en Følge af danske Præsters Ansættelse, hvis noget saadant, som den anførte Daab, var skeet. Hvad de nysansatte Præster angik, saa var det hans Overbeviisning, at de vare retskafne Mænd, der vare ivrige for deres Embeder; der var vel iøvrigt intet Land, hvor alle Geistlige var det, de skulde være; naar fremdeles den første Taler havde anført, at der var een, der notorisk var en Dranker, saa havde det været rigtigere at navngive ham, for at den danske Regjering kunde afsætte ham. Naar fremdeles Geertz havde paastaaet, at den skandinaviske Kirkedag havde beraabt sig paa hans Kort, fordi han havde udgivet det som Generalquartermester i den slesvigholstenske Armee, saa maatte Taleren, der var iblandt Indbyderne til og senere havde modtaget Valg til den tilkommende Bestyrelse for den skandinaviske Kirkedag, bemærke, at dette ingenlunde forholdt sig saaledes, da der stod i Brevet, at han havde udgivet Kortet og var saameget mere en upartisk Dommer, som han ikke var dansksindet, men tydsksindet, da han havde tjent som Generalquartermester i den slesvigholstenske Armee. Hvad det dernæst angik, at den slesvig-

ske Kirke skulde være ødelagt (verwüestet), saa forstod han ikke, hvad der mentes dermed; man kunde allevegne finde Kirker, der stode tomme, saaledes var der efter statistiske offentlige Beretninger i Aaret 1855 i Meklenborg Sverin faldne 228 Gudstjenester bort, fordi ingen indfandt sig, og i Baiern holdtes af 748 Markeder 600 Søndage og Helligdage, dette kunde kaldes en Ødelæggelse af Kirken, hvis sligt fandt Sted. Hvad de andre Forholde angik, saa var Detaillen ham ikke tilstækkelig bekjendt, derom vilde Provst Tidemand nok give Oplysning. Iøvrigt vare vi komne sammen for at styrke hinanden i Tro og Kjærlighed, og ikke for at afgjøre politiske Spørgsmaal; vi maatte saaledes protestere mod at denne Forsamling betragtede sig som et Slags Forum eller Tribunal, for hvilket Partierne kunde indstævnes, ligesom det maatte være meget ønskeligt for de Tilstedeværende at fatte en Mening, hvormed de for største Delen vare ubekjendte. – (indrømmet af Forsamlingen).

Derpaa blev Ordet givet til *Undertegnede*, der nu altsaa saagodtsom Tiden tillod det, maatte gaae de forskjellige Angreb imøde, navnlig Angrebene paa Kirken. Taleren maatte saaledes erklære sig fuldkommen enig med den første Taler i, at det var et Kriterium og det ene rette Kriterium for Kirkens Sandhed, at Ordet forkyndtes reent og Sacramenterne forvaltedes i Overeensstemmelse med de hellige Indstiftelser. Han turde paastaae at netop dette skete af de danskannede Præster i Slesvig. Danmark havde Tydskland at takke for Reformationen og stod paa samme lutherske Grund som den evangeliske Kirke i Tydskland ogsaa i dette Stykke. Han for sin Person, og han vovede at paastaae saagodtsom alle med ham, døbte ikke efter den adlerske Agende, men alle døbte de Børnene paa Djævfeforsagelsen og den apostoliske Troesbekjendelse, læste Fadervor og lyste Herrens Velsignelse over hvert Barn, der bragtes til Daaben. Hvad den af den første Taler omtalte Daabshistorie angik, saa var samme vel ogsaa kommen Taleren for Øren, uden at han derfor anseer sig for competent til at bedømme den eller have nogen Mening derom; kun vilde han bemærke, at den paagjældende Præst²⁸ var en født Tysker, der havde modtaget sin Dannelse ved tyske Universiteter, og ikke nogen af de saakaldte danske Præster, men havde før været ansat i Holsten i Menigheden Brokdorf, saa at den Forseelse, han mulig kunde have begaaet, dog ikke kunde lægges de danske Præster til Last. Naar der dernæst var bleven anført, at der var confirmeret over 100 Børn paa Dansk, som ikke forstode dette Sprog, maatte han benægte dette og spørge: hvem skal bedømme dette? Den første Taler eller den paagjældende Geistlighed? Ikke mindre maatte han benægte Sandheden af det, den første

Taler havde anført om det tvungne Skriftemaal og at der fordredes Ja til en Syndsbekjendelse, man ikke forstod, da den aflagdes i et fremmed Sprog. Han maatte meget mere forsikkre Forsamlingen om, at der herskede den fuldkomneste Frihed med Hensyn til Sproget, hvad Daab, Skriftemaal, Altergang og Copulation o.s.fr. angik, og at det destoværre var en Kendsgjerning, at i de blendede Districter kun enkelte og ikke ret mange, kun de faa, der vovede at vedgaae at de forstode Dansk, gik til dansk Altergang; fremdeles maatte han spørge den første Taler om han var tilstede ved den Begivenhed, han omtalte, at der skulde være nægtet en gammel Kone Sacramentet paa Tydsk, mod hvilken Begivenheds Sandhed han maatte protestere. Han vilde henstille det til Forsamlingens alvorlige Overveielse, om det var passende at dømme og fordømme Præsterne, Herrens Tjenere, efter løse Rygter, Bagtalelse og raaden Snak? Naar der taltes om det Tryk, der hvilede paa Folket, saa vilde han kun gjentage og stadfæste Dr. Kalkars Vidnesbyrd, at den danske Regjering var naadig og mild, ved at anføre som Exempler, at der endnu sadde Præster i deres Embeder, som havde deels grebet til Vaaben mod Kongen, deels forlangt ham afsat. Naar der fremdeles var sagt, at Kirkerne stode øde, saa kunde der maaskee nok nu være en Kirke, der stod mindre besøgt, skjøndt den før havde været mere besøgt, men saa var der tilvisse og Kirker, der nu stode fulde, skjøndt de før havde været tomme. Og at der kunde gives andre Grunde hertil, at Kirken ikke besøgtes, end Præstens Personlighed, skulde Taleren nu bevise med en slesvigholstensksindet men ellers christelig alvorlig Præsts Vidnesbyrd, der i sin Visitationberetning, som han havde i Haanden, klager over, at der endnu findes flere, som med Jernconseqvens holde sig fra den danske Gudstjeneste, skjøndt de fuldkommen forstaae Sproget og skjøndt han fra Prædikestolen havde dadlet det strængt, at de satte Politiken høiere end Guds Rige og Religionen. De ansatte Præster vare ivrige Mænd, og havde de som yngre ikke alle de Ældres Erfaring, saa havde de de friske Kræfter, som manglede de Ældre. Og hvad der gjaldt Kirken, det gjaldt Skolen ikke mindre, hvor man var vendt tilbage til den lutherske Grundvold ved at indføre Luthers lille Catechismus istedetfor den cramerske Catechismus;²⁹ Taleren, der i sin Stilling som Tilsynsmand havde særlig og stadig Leilighed til at lære Skolernes Tilstand at kjende, maatte forsikre, at den i det Hele var blomstrende, takket være Sprogrescriptet, hvorved den naturlige Overeensstemmelse mellem Folkesprog og Skolesprog var tilveiebragt; Han holdt sig overbeviist om at det havde været Regjeringens Hensigt netop at afhjælpe den Ulempe (over hvil-

ken der allerede var klaget i det forrige Aarhundrede, da man paa Grund af denne Uoverensstemmelse havde forefundet en skrækkelig Uvidenhed, ikke i de danske men tyske Skoler) ved at indsætte det danske Sprog i Modersmaalets naturlige Rettigheder i de Districter, hvor det endnu ublandet var Folkesprog eller ikke aldeles fortrængt som saadant af det tyske Sprog. Til Herr Geerts Paastande maatte han bemærke, at det ikke forholdt sig som af Taleren anført; der var saaledes iblandt andet i flere af de omtalte Sogne allerede i forrige Aarhundrede prædikeret Dansk hver anden Søndag, f.Ex. i Humtrup.

Her afbrødes Taleren med den Bemærkning, at Tiden allerede var overskreden og maatte derfor slutte med den høitidelige Forsikkring, at Alt hvad han havde sagt stemmede i fuldeste Maal overeens med Sandheden.

Da Øiemedet saaledes var opnaaet, hævdedes Mødet, og er der i denne Anledning senere ikke passeret noget offentlig paa Mødet i Berlin.

Derimod kan jeg ikke undlade pligtskyldig ved samme Leilighed at indberette følgende Begivenhed til det høie Ministerium.

I den paa Forsamlingens sidste Dag udgivne Slutningsoversigt over Antallet af de Medlemmer, der fra forskjellige Lande vare komne til det oftnævnte Møde, fandtes de fra Danmark mødte Medlemmer opførte saaledes:

Dänemark 2
Schleswig-Holstein .. 9

I denne Anledning skrev jeg til Præsidiets for Foreningen i Berlin, Pastor Kuntze fra Elisabethkirken sammesteds, gjorde det opmærksom paa, at der intet Schleswig-Holstein gives, at dette var et Oprørsnavn, hvormed et vist Parti betegnede sine oprørske Anskuelse o.s.fr. at jeg endelig maatte protestere imod at dette Navn brugtes og at jeg henførtes under denne Rubrik. Sluttelig forlangte jeg, at Præsidiets enten skulde lade et nyt Oplag trykke, hvor dette Udtryk var rettet eller ved et passende Inserat i et passende Blad berigtige det som Trykfeil, tilføiede, at jeg endnu idag (den 18de) maatte udbede mig Præsidiets Svar, da jeg ønskede at forlade Berlin den 18de eller 19de, samt sluttede med, at jeg, hvis man ikke efterkom mit Ønske, maatte henvende mig til Hans Majestæt Kongen af Danmarks Gesandt i Berlin med Anmodning, om, at han vilde ad diplomatisk Vei drage Omsorg for, at dette Udtryk rettedes. Da jeg endnu om Middagen den 19de intet Svar havde erholdt, skrev jeg til Baron Brockdorf, Hs Majestæts Gesandt og Minister i Berlin, ledsagede min Skrivelse med et Exemplar af den paagjæl-

dende Fortegnelse og anmodede ham om at ville drage Omsorg for, at den af mig hos Præsidiets fordrede Rettelse, i Overensstemmelse med hvad jeg herved meddelte Gesandten, blev udført og sluttede med at jeg ved min Hjemkomst vilde underrette det høie Ministerium om det saaledes Passerede; hvilket jeg herved har havt den Ære at opfylde.

Naar jeg saaledes nu til Slutning tillader mig at kaste et Blik over det saaledes Passerede, saa vil jeg ikke nægte, at andre maaskee kunde bedre have udfyldt den Plads, jeg indtog, men jeg tør tillige haabe, at det høie Ministerium vil have et aabent Øie for den alt andet end hyggelige Situation, hvor 2 á 3 Danske stode ligeoverfor en fanatisk Deputation, der havde en ligesaa fanatisk Hob for ikke at sige et heelt stort Folk og Land i Ryggen, hvor man havde at kæmpe mod Løgneren hemmelig og aabenbar, hvor man maatte høre paa at Sandheds Ord hvert Øieblik gjordes til Usandhed, hvor man stod Ansigt til Ansigt med Løgneren i Guds frygtighedens og Sædelighedens Skikkelse, hvor man kun var henviist til sit eget Ord, der da kun turde bruges sætningsviis og fortolket og i en mere end indskrænket Tid, og maatte rette sig efter Angrebet, saaledes at der netop for Angrebets Skyld maatte tales om Ting, der kunde være forbigaaede ellers, og ties med Ting, der kunde være omtalte, hvis Tiden havde tilladt det.

Med disse Omstændigheder for Øiet, vil det høie Ministerium haaber jeg, faae den Overbeviisning, at der er talt og gjort, hvad der efter Omstændighederne kunde siges og gøres, ligesom jeg og holder mig overbeviist om, at der er opnaaet, hvad der kunde opnaaes, at paa den ene Side have de fanatiske Ivrrere seet, at der ikke er stor Interesse for deres Sag hos den Engelske eller Franske eller Amerikanere (af hvilke 3 Nationer den sidste Forsamling c. 150 Mennesker bestod) og at man ikke frygtede at møde Løgneren selv i det nordlige Tydscklands Hovedstad, samt at der paa den anden Side – hvorom jeg personlig modtog flere dyrebare mundtlige Vidnesbyrd – flere ere blevne overbeviste og hos den største Deel i det Mindste Troen paa de slesvigholstenske Usandheder er bleven rystet i sin Grundvold og har maattet vige for den stærke Tvivl, som et selv svagt Sandhedsord vist aldrig undlader at vække om det Modsatte.

Idet jeg saaledes endnu engang bringer det Kongelige Ministerium min oprigtige og erkjendtlige Tak beder jeg mig fremdeles anbefalet Høisammes Gunst og Bvaagenhed.

allerærbødigst

O. W. Tidemand

Forkortelser:

R. Verhandlungen der Versammlung evangelischer Christen Deutschlands und anderer Länder vom 9. bis 17. September 1857 in Berlin ... Im Auftrage des Comité's des evangelischen Bundes besorgt ... von Karl Eduard Reineck. Berlin 1857.

SJy Hist Sønderjyllands Historie I-V 1930-33.

Slesv. gejstl. Asger Nyholm: Slesvigske gejstlige og slesvig-holstenismen indtil 1850. Åbenrå 1980.

1. R s. XXII.
2. Cit. efter Dansk Kirketidende XII 1/11 1857, s. 747.
3. Sst. 7/6 1857, s. 395.
4. R s. XXII.
5. Dansk Kirketid. 1/11 1857, s. 745.
6. R s. XIX
7. R s. XVII.
8. R s. 399.
9. R s. 403.
10. V. Ammundsen: Den kristne Kirke i det nittende Århundrede, s. 312.
11. Oberst George Lloyd Hodges. Se Slesv.gejstl. s. 212.
12. SJy Hist IV s. 438.
13. Sigter til de såkaldte sprogeskripter, se SJy Hist IV, 415 f.
14. Forhandlingerne paa det første skandinaviske Kirkemøde, Kbh. Juli 1857. Udg. af Fr. Hammerich. Kbh. 1857, s. 139 ff.
15. Kalkars beretning på mødet i 1855 om danske kirkeforhold er trykt R s. 534.
16. Den i note 14 nævnte beretning s. 194 ff.
17. R s. 425.
18. R s. XVII.
19. R s. 357 f.
20. Se efterfølgende brev af 23/9 1857 fra Dr. Kalkar.
21. Rigsarkivet, Regenburgs Saml. (6194) Pk. P. Saml. vedr. Kirke- og Skoleforhold i Slesvig m.m. Læg 19.
22. Jep Jepsen, præst i Humtrup (Tønder provsti) 1845-64, kaldte den idelige pånødelse af dansk sprog en »forpestende Miasma«. (Holger Hjelholt: Den danske Sprogordning og det danske Sprogstyre i Slesvig mellem Krigen (1850-64), 1923. s. 199)
23. Der sigtes formodentlig til: »Actenstücke zur Geschichte des Hochdeutschen im Herzogthum Schleswig«, Kopenhagen 1856, anonymt udgivet af sprogeskripterens ivrige forsvare Peder Hjort (Erslew: Forfatter Lexicon Suppl. I s. 805).
24. Uvist hvem der sigtes til.
25. Forordningen imod gudelige forsamlinger 1741. SJy Hist III s. 368 f.
26. Mødet anført i deltagerlisten R s. 516 blandt deltagerne fra Frankrig som »Universitäts-Rath, Strasburg a. Rh.«
27. Den af biskop J. G. C. Adler udarbejdede og i 1796 stadfæstede agende (alterbog) for hertugdømmerne, der stillede præsterne yderst frit m.h.t. liturgien. (SJy Hist III, 463 f.)
28. Den hårdt prøvede Peter Gottlieb Hansen (se: Slesv. gejstl. s. 370). Den nævnte barnedåb, der var et af utallige anklagepunkter mod ham, omtaler han selv i sit læseværdige jammersminde, »Das Walten des Herrn oder merkwürdige Schicksale ... eines aus dem Herzogth. Schleswig entlassenen protestantischen Geistlichen«, Altona 1863 s. 132-151.

29. Den af den teologiske professor J. A. Cramer i Kiel i 1785 udgivne katekismus, der længe blev meget brugt i hertugdømmerne, var præget af oplysningstidens ånd. (SJy Hist III, s. 461).

Breve fra Dr. Chr. A. Herman Kalkar, sognepræst i Gladsakse-Herlev. (I Regenburgs arkiv (6194) B)

Brev fra Kalkar til H. N. Clausen 4/8 1857, vedlagt et brev fra Clausen til Regenburg 12/8 1857.

... Jeg har faaet forskjellige Opfordringer herfra til at reise til Mødet i Berlin, hvorhen jeg er indbudet af Comitteen der. Omendskjøndt jeg helst saa, at en anden afgav Beretningen om de danske Kirkeforhold, saa er jeg dog villig til at overtage dette Hverv, naar man ikke kan finde nogen Bedre; jeg beder Dem i saa Fald at spørge Etatsr. Regenburg, om jeg kunde modtage saadanne Oplysninger angaaende Forholdene i Slesvig, der kunde modarbeide de vrang Forestillinger, hvilke nu ogsaa udbredes fra England. Kan man finde nogen Anden, der vil gjøre det, ser jeg det helst; hvis ikke, saa anseer jeg det for min Pligt at møde, for at vi ikke skulle være aldeles værgeløse ...

Brev fra Kalkar til Regenburg 23/9 1857

... Jeg tænker, at Hr. Provst Tidemand har underrettet Deres Høivelbaarenhed om, hvilken Kamp der i de slesvigske Sager var at bestaae ved Kirkemødet i Berlin; saameget troer jeg dog at der er udrettet, nemlig at Englændere og Amerikanere, der var tilstede, fik den Overbeviisning, at det med Hensyn til Kirkevæsenet i Slesvig ikke forholder sig aldeles som det er fremstillet fra den fiendtligstemte Side. Og hvis dette er saa, da har vor Nærværelse ikke været uden Virkning ...

Brev fra Kalkar til Regenburg 9/10 1857.

(Kalkar sender nogle papirer tilbage, som han har lånt af Regenburg (jvfr. brevet til Clausen 4/8 1857). Der er i arkivet vedlagt brevet to bilag:

1. Regenburgs afskrift af Baumgartens afskedsansøgning, sendt til statholderskabet, samt det af dette affattede afskedspatent.
2. En seddel, skrevet med ukendt hånd med flg. indhold: Gav Best. Komm. nogensomhelst Bestemmelse angaaende sprogene. Gav Best. Komm. nogen Bestemmelse ang. Kirkens indre Styrelse? Eller blev nogen saadan given af Tillisch som Regjeringskommisær? – Er der overhovedet givet saad. Bestemmelser for Slesvig siden 1848 af den danske Regjering?

Hvorledes forholder Bønnen for Kongen under Oprøret sig til den af Best. Komm. anordnede?

Kan Hansen i Jordkjær siges at have været »destitute of faith, knowledge and even of morals?» – Hvorlænge blev han ved at være Superint?

Naar fik Nielsen sin Afsked?

Har der været nogen *speciel* Anledning til at forbyde Nielsen at passere gennem det Holstenske?

Kan en ny Psalmebog indføres i Sl. uden Menighedens Samtykke?

Have politiske Forsamlinger været holdte under Skin af gudelige Fors?

Grundtvigs brev til Det britiske og udenlandske Bibelselskab

Et brev om Lindbergs bibeloversættelse og om apokryferne.

af *Felix Olafsson*

Som bekendt var 1800-tallet rigt på bibelrevisioner og bibeludgaver. En af dem, der da oversatte hele Bibelen til dansk var Jacob Christian Lindberg. Hans oversættelse blev trykt i hæfter og udgivet i løbet af årene 1837 til 1856. Denne oversættelse var i sig selv en imponerende bedrift, og den er da også blevet karakteriseret som et litterært storværk.¹ Lindbergs bibel blev læst meget i grundtvigske kredse i sidste halvdel af det 19. århundrede, og den viser, at den oprindelige grundtvigianisme slet ikke foragtede Bibelen, men satte den højt.² Økonomisk var dette arbejde også en præstation. Lindberg var en fattig mand, og han modtog ingen officiel støtte til bibelarbejdet. Det danske Bibelselskab ignorerede det, og først i 1855 blev det omtalt ganske kort i selskabets årsberetning. I begyndelsen udsendte man en subscriptionsliste, hvor mange tegnede sig på, og Lindbergs venner både i Danmark og Norge indsamlede desuden penge til arbejdet.³ Anderledes blev det ikke financeret. – Allerede i 1837 gik der dog rygter om, at Det britiske og udenlandske Bibelselskab var interesseret i oversættelsen og havde tilbudt sin støtte. P. C. Kierkegaard omtaler disse rygter i et brev til Rudelbach i april samme år, men fæster ikke selv lid til rygterne.⁴ Så sent som i 1897 skrev Lindbergs datter Elise følgende: »Da Lindberg begyndte sin Oversættelse af det gamle Testamente fra Grundsproget, vakte dette enestaaende Arbejde megen Opmærksomhed. Det engelske Bibelselskab tilbød Lindberg en stor Sum Penge, om han vilde sælge sin Oversættelse til det, men paa den Betingelse, at han vilde udelukke de apokryfiske Bøger. Det vilde Lindberg imidlertid ikke«. ⁵ Om disse rygter skriver Kaj Baagø: »Intet af dette har kunnet verificeres«. ⁶ – Nu ser det imidlertid ud til, at vi er kommet et skridt videre, hvad det angår. Nogle breve vedrørende sagen, et af dem er fra Grundtvig, kaster et nyt lys over de gamle rygter.

Det fremgår af disse breve, at det især har været Peter Browne, legationssekretær ved den engelske legation i København og god ven af Grundtvig, der har forsøgt at tale Lindbergs sag over for det britiske bibelselskab. Han har åbenbart korresponderet med selskabets præsidi-

dent, Lord Teignmouth (Charles Shore) om oversættelsen, og antagelig også modtaget et forslag om en eventuel støtte. Lord Teignmouth var søn af selskabets første præsident, som bl.a. Münter haft forbindelse med. Som ung havde Charles Shore i 1831 været på besøg i Skandinavien og han kendte derfor forholdene indenfor vore lutherske kirker. Det er ikke usandsynligt, at Elise Lindberg har ret i sin påstand. Man var fra bibelselskabets side ikke helt uvillig til at støtte Lindbergs bibelarbejde. Rigtignok plejede selskabet kun at yde støtte til autoriserede bibeludgaver, men der eksisterer adskillige eksempler på, at man også støttede arbejder med nye oversættelser. Derimod var det på daværende tidspunkt utænkeligt, at det britiske bibelselskab ville støtte et bibelprojekt, hvor apokryferne var med. Dette har været problemet også i sagen omkring Lindbergs bibeloversættelse, og så er det, at Peter Browne får Grundtvig til at skrive og imødegå bibelselskabets holdning.

Grundtvigs brev til Peter Browne eller snarere til Det britiske og udenlandske Bibelselskab har såvidt vides aldrig tidligere været offentliggjort i Danmark.⁷

Det lyder således:

»Christianshaven Mai 17. 1837

My dear Sir

That beyond the sea the apocryphers are a stumbling block I know, but I thought it were only in Scotland,⁸ the Christians would not promote the work of God except upon their own terms, therefore I am sorry to learn that the Englishmen now adopt the same line of conduct, very wrong indeed, for as the Lord during many centuries has suffered the apocryphers to be bound up together with the sacred writings, and for their sake has not withdrawn a bit of His blessing, certainly, we ought not to be particular to that respect. I will not say, that, when it depends upon us, we should not be wise on separating »the chaff from the wheat«, and where, as in Popish countries, the apocryphers are given out for canonical, perhaps there might be a question what to do, but in Denmark during three centuries it has not only been clearly stated in our Bibles, that the apocryphers are not to considered as »a rule of faith or life« but from childhood the same thing has been rivetted upon us, and with us, of course, it is quite indifferent, whether or not the apocryphers are bound up in the same volume, as to Danish Christians they will for ever be a separate body of no authority in matters of faith. Under these circumstances I should be inclined to think it a good

plan to place the apocryphers behind the sacred books of the Old Testament, for it may certainly be of great use to all Christians to know the continuation of »Israel's History« under the Maccabees, and when there again should arise debates, as very easily their might as to the authority of the apocryphers, it would be of great moment, that they were *known* to all Christians. At all events, I am sure that, tho'the apocryphers have always been found in that copy of the Bible, I used to handle every day, in the nearly thirty years, during which »it was given unto my in the behalf of Christ not only to believe on him, but also to suffer for his sake« nevertheless it has pleased the Lord to bless the reading both for private and for public use, and therefore I cannot conceive, how, for such a trifle, as the apocryphers are, Christians should be tempted to withdraw their hands from promoting a good work, for whether the English society may be right or wrong in thinking the Norwegian Edition of the Bible a better one than that which Mag. Lindberg is now about, let it be understood, that Danish Bibles, printed abroad are contraband in Denmark, where of course we are confined to our own editions.

After all, it is the great comfort to me, that the Lord lives, and that »the same Lord over all is rich unto all that call upon him« without making any terms, except faith and confidence, and, one day, I am sure, our fellow Christians also in England shall be surprised by seeing, how with the grace of God »in a great trial of affliction our joy and deep poverty abounded in liberality«. You, Dear Sir, have asked my opinion upon these things, and I was bound to give it, leaving it to God and your own consideration, whether or not, you shall think it proper to acquaint the English Society with the devitted persuasion of a servant of the Lord, who, at all events, has counted things that were a gain to him but loss for the excellence of the knowledge of Christ Jesus our Lord!

Your
christian friend
N. F. S. Grundtvig

Peter Browne sendte brevet videre den 8. juni med følgende kommentar:

»My dear Lord,

I have communicated the substance of your letter to my excellent, and most able Christian Friend Pastor Grundtvig, whose reply I have

now the pleasure to send you. – I trust that some assistance may be given to this excellent Work, and that a mere technical difficulty will not prevent our Bible Society from lending a helping hand to an object so compleatly embraced by its spirit. The present translation is, whatever other might say, very incorrect, and in the instance which I gave you namely »sensual Man« substitute for »natural Man«¹⁰ -conveys false Doctrine. The Danes themselves are all agreed in the necessity of a new translation, and *the Christians* amongst them have made, and are making exertion to have it completed.

I remain
My dear Lord
Yours most faithfull
Peter Browne.

Den 19. juni blev begge breve så viderebefordret til bibelselskabet af Lord Teignmouth uden at han anbefaler sagen på nogen måde. Det fremgår dog af hans ord, at sagen har været drøftet tidligere: »I enclose Mr. Browne's reply to my last letter to him written according to your suggestion & also a letter to him from a Danish correspondent on the subject of it«. For at fremskynde sagen beder Teignmouth generalsekretæren, Andrew Brandram om at sende direktionens svar direkte til Browne. Spørgsmålet om økonomisk støtte til Lindbergs bibeloversættelse blev så behandlet i Det britiske og udenlandske Bibelselskabs hovedbestyrelse den 3. juli 1837. I protokollen står der ganske kort: »Read a letter from the Ri. Hon. Lord Teignmouth dated London, June 19th, enclosing a Letter from Mr. P. Browne dated Copenhagen, June 8th in which the writer forwards a communication from the Rev^d Mr. Gruntig,¹¹ dated Christianshaven, May 17th, and at the same time expresses a hope that this Society may grant some assistance towards carrying on a new translation of the Danish Bible. – Resolved that Mr. Browne be informed that this Committee decline to assist in the above undertaking, as it appears that the proposed Bible will contain the Apocrypha«. ¹²

Den følgende dag skrev Brandram et kort brev til Browne, hvor han meddeler ham direktionens beslutning. Han skriver, at han havde forelagt sagen for direktionen af hensyn til Browne velvidende om, hvordan udfaldet ville blive. Det drejede sig her om en principiel beslutning angående apokryferne, og på det punkt hverken kunne eller ville direktionen afvige fra de gældende regler. »It would let the kingdom in a flame from one end to other«, skriver Brandram. Det sidste var nok ingen overdrivelse.

Lindberg fik aldrig nogen støtte fra Det britiske og udenlandske Bibelselskab, og det skyldtes udelukkende hans stædige fastholden ved apokryferne. Han mente, at de burde komme med i hans bibeludgave. I dette tilfælde må vi nok sige, at hans stædighed var beklagelig. Lindberg kom nemlig aldrig til at oversætte apokryferne. Han døde inden han nåede så langt.¹³ Imidlertid havde han afsluttet arbejdet med de to testamenter to år inden han døde, og med sin oversættelse skænkede han det danske folk noget helt nyt, nemlig en bibel, der var oversat til folkesproget. Den fik da også en begejstret modtagelse.¹⁴ Det måtte være en interessant opgave for dem, der beskæftiger sig med bibelsproget, at finde ud af i hvor høj grad Lindbergs oversættelse egentlig har påvirket det danske bibelsprog og dermed de nyere bibeludgaver. Grundtvigianeren Lindberg bidrog i høj grad til at gøre Bibelen tilgængelig og levende for det danske folk.¹⁵

1. »Hans litterære Stovværk, Bibeloversættelsen, udfyldte de sidste 20 Aar af hans Liv og vil blandt danske Kristne længst bevare hans Navn«. Elise Lindberg, Højskolebladet, nr. 2, 1897, s. 33.
2. »Andet oplag fulgte allerede i 1857, og i 1866 udsendte sønnen Niels anden udarbejdede udgave«. Kaj Baagø: Jacob Christian Lindberg, Aarhus 1958, s. 290.
3. Ibid, s. 289.
4. Dateret den 20. april 1837. N. kgl. S. 3813,4^o, Kgl. Bibliotek.
5. Højskolebladet 1897, s. 39.
6. Kaj Baagø, s. 289.
7. Bibelselskabets arkiver i London: »Foreign Correspondence 1837«, bind 2.
8. Det var Robert Haldane i Edinburgh, der gik hårdest til værks i den såkaldte apokryfestrød, og det skyldtes ikke mindst hans hæftige angreb omkring 1820 mod den daværende generalsekretær John Owen, og mod bibelselskabets bestyrelse at selskabet indtog den holdning til apokryferne, som det senere gjorde.
9. Brevet er her gengivet nøjagtig sådan som Grundtvig skrev det. Peter Browne bemærker p.s. i sit brev: »Pastor Grundtvig makes some mistakes you will see in his English – but all he knows of it he learnt in *one year*«. – Det sidste er en overdrivelse. I 1837 havde Grundtvig tre Englandsophold bag sig.
10. Det er her tale om oversættelsen af det græske udtryk »psykikos« i den autoriserede danske udgave af N. T. fra 1819. Hvorfra Browne har denne kritik kan være svært at sige, men muligvis stammer den fra Grundtvig eller Lindberg. Han fik dog ikke medhold på dette punkt. »I cannot lay quite so much stress as you do upon the word sensual – it is a word used in our translation James 3,15 where the Greek is the same as in I. Cor 2,14«, skriver Andrew Brandram.
11. Bemærk skrivemåden. I brevregistret for »Foreign Correspondence 1837« står også Gruntig eller Grunting. Det er antagelig grunden til, at dette brev så længe har ligget upåagtet.
12. Minutes of BFBS's General Committee. July 3rd 1837, 43-44.
13. »Underlig nok naaede Lindberg ikke at faa de apokryfiske Bøger oversatte, men vilde have ladet dem følge efter det nye Testamente, om han havde levet saa længe«. Højskolebladet, nr. 2, 1897, s. 39.

14. »Lindberg ble den som kledde Bibelen i grundtvigsk språkdrakt, og også blant norske venner av Grundtvig fikk den en begeistret mottagelse. Her stod folkelighet og djervhet mot bokstavsvang og tradisjonelt bibelspråk«. Åge Holter: *Det norske Bibelselskab gjennom 150 år*, Oslo 1966, s. 166.
15. Der råder uvished om i hvor mange eksemplarer Lindbergs bibel blev trykt og udgivet. Kaj Baagø henviser til Kierkegaards brev og hævder, at i april 1837 havde 1300 tegnet sig på subscriptionslisten. Dette må være en skrivefejl. I Kierkegaards brev nævnes ikke 1300 men 1900, der havde tegnet sig på listen (Se Kaj Baagø, s. 289). I *Det danske Bibelselskabs årsberetning 1855* omtales Lindbergs oversættelse med følgende ord: »Denne har fundet en saa betydelig Udbredelse at der af Oplaget, som af de første Hefter har været 3000 Ex., og af de sidste 2000 Ex., kun er et Par hundrede tilbage«.

Harald Stein:

»En Fremstilling af de Forhold, der bevirkede min Afsked fra Diakonissestiftelsen«.

af Lise Lotte Kjær

Harald Stein (1840-1900) var 1872-1880 præst og formand for bestyrelsen på Den danske Diakonissestiftelse. Han blev kaldet til Diakonissestiftelsen af dennes protektorinde, dronning Louise,¹ som var tilskyndet dertil af forstanderinden for Diakonissestiftelsen, frk. Conring.² Den egentlige årsag til denne opfordring var, at Stein med udgivelsen af »Nogle Blade af den kristne Kvindes Historie« med undertitlen »Et Bidrag til Diakonissesagens Fremme« havde vist tydelig interesse for sagen. Denne lille bog er først og fremmest et forsvarsskrift, hvori Stein gør op med modstanden og forskellige argumenter imod diakonissegerningen.

Særligt i årene på Diakonissestiftelsen og i sit virke i Københavns Indre Mission³ kom Steins forståelse af kristendommens sociale og humane opgaver og af troen som den bekendende og handlende tro til udtryk. Det lykkedes Stein at få Diakonissestiftelsen op at stå herhjemme, skønt den på det tidspunkt, han trådte til, var ved ganske at stagnere. Søsterantallet steg fra 19 til 70, diakonissearbejdet blev taget op 22 nye steder i landet, og væsentligst takket være Steins indsats blev Diakonissestiftelsens store bygning rejst, således at hospitalsvirksomheden langt bedre kunne udfolde sig, og diakonisserne fik et meget større »søsterhjem« end i de små huse i »Smallegade« på Frederiksberg, hvor arbejdet havde taget sin begyndelse.

Steins samarbejde med frk. Conring var de første år tilfredsstillende, men efterhånden udspillede konflikter, som i sidste ende drev Stein til at tage sin afsked fra stedet. Frk. Conring kom til at stå i et meget nært forhold til en af søstrene, søster Anna Buch,⁴ hvis indflydelse på forstanderinden med tiden gjorde sig mere og mere gældende. Stein kunne ikke acceptere dette forhold, og en strid opstod, som kostede ham venskabet til såvel søster Anna som til frk. Conring. Hertil kom en konflikt med søster Sophie Zarhtmann,⁵ først og fremmest om synet på diakonisseindvielse. Men den officielle anledning til Steins afsked blev den såkaldte »Viborgsag« – en strid om, hvorvidt søstre kunne deltage i den mandlige pleje. Det konkrete tilfælde var en søsters deltagelse i en testikeloperation, hvilket forhold frk. Conring fandt særdeles blufær-

dighedskrænkende. Heroverfor stod Stein skarpt med sine synspunkter, støttet af bl.a. biskopperne Martensen⁶ og Swane.⁷ Undladelse af den mandlige pleje kalder Stein »Barmhjertighed med Modifikation«. ⁸

Disse opståede uenigheder nærmest tvang Stein ud af Diakonissestiftelsen. Herefter blev han præst ved Mathæuskirken på Vesterbro og siden Fyns biskop, i hvilket embede han forblev indtil sin død. I mellemtiden var Stein blevet nødsaget til at forlade Københavns Indre Mission, også her p.g.a. principielle uenigheder – en diskussion om missionens virkemidler. Fjenden var i denne omgang Vilhelm Beck, formanden for landmissionen, som mente, at Indre Mission *kun* måtte stadfæstes i Ordets Forkyndelse.

Hele forløbet af ovenstående konflikter på Diakonissestiftelsen, naturligvis set ud fra sit eget synspunkt, har Stein fyldigt gjort rede for i »En Fremstilling af de Forhold, der bevirkede min Afsked fra Diakonissestiftelsen«. ⁹ Dette kirkehistoriske aktstykke har hidtil aldrig været publiceret i sin helhed, men er kendt i indgående referater dels ved L. J. Koch,¹⁰ og dels ved Svend Hauge.¹¹

Under mit arbejde med en emneopgave i kirkehistorie under titlen »Harald Stein og Københavns Indre Mission« med lektor Martin Schwarz Lausten som vejleder ansøgte jeg om adgang til Diakonissestiftelsens arkiv omhandlende Harald Stein, hvori bl.a. nærværende kilde er at finde, og jeg takker hermed forstander Hans Jørgen Torkelund og søster Marie Dalgaard Jensen samt Diakonissestiftelsens bestyrelse ved fhv. stiftamtmand B. Hancke Rossel, fordi disse så velvilligt dels tillod mig adgang til hele Steinarkivet, dels senere gav mig tilladelse til at publicere omtalte kilde, hvilket hermed sker.

»En Fremstilling af de Forhold, der bevirkede min Afsked fra Diakonissestiftelsen« foreligger i Diakonissestiftelsens arkiv både i det originale af Stein håndskrevne manuskript som er dateret Aalsgaarde, Hellebeek 1. august 1880, og udgør 21 foliosider, og i afskrift ved datteren Maria Stein; sidstnævnte dog med nogle få uoverensstemmelser i forhold til Steins manuskript. Skriftet var for Diakonissestiftelsen ukendt indtil 1917, hvor Maria Stein skænkede den sin afskrift. Siden er Steins manuskript kommet Diakonissestiftelsen i hænde efter at have været i privat eje hos Steins nevø, højesteretssagfører Johannes Stein.

I denne systematiske redegørelse for sin fratræden fra Diakonissestiftelsen har Stein tilføjet en række noter i margin, som her af praktiske grunde er indsat under selve teksten i kursiv.

På omslaget, hvori denne fremstilling er indlagt i original, har Stein skrevet:

»Heri en Fremstilling af de Omstændigheder og Grunde, som bevirkede min *Fratræden fra Diakonissestiftelsen*. Muligen vil der i sin Tid fremkomme fra *Stiftelsens** Side en hel anden Fremstilling. Jeg ønsker derfor, at indlagte Fremstilling fra min Haand skal læses og *bevares i Familien*. I sin Tid *kan og maa* der gøres Brug deraf i det Omfang, som Omstændighederne maatte gøre ønskeligt.

H. Stein«.

Det er med inderlig Bedrøvelse, at jeg nedskriver disse linier, og aldrig havde jeg troet, at den Time skulde komme, da jeg maatte tage Pennen i Haand for at give en Redegørelse for min Bortgang fra Diakonissestiftelsen. Thi ligesaa vist som jeg for otte Aar siden gik ind over Husets Tærskel med Tro paa Sagen og med Villie til at ofre den mine Evner og min Kraft, og ligesaa vist som jeg for sex Aar siden tog min Afsked fra Holmens Kirke og kastede Broen af bagved mig, for udelukkende at virke for Diakonissesagen, som jeg bestandig fik mere kjær, ligesaa vist er det ogsaa, at jeg var villig til at blive i Stillingen som Diakonissestiftelsens Præst indtil min Død. Jeg fandt mig lykkelig i Søstrenes og de Syges Kreds; Menighedslivet, som udfoldede sig i og omkring Emmauskirken, beredte mig usigelig Glæde, og jeg var tilfreds med mit Udkomme, som rigelig slog til for mig og min lille Familie.

Naar jeg derfor efter min Bortgang fra Diakonissestiftelsen – selv fra saadanne, som burde vide bedre Besked – har hørt Røster udtale, »at jeg kun gik bort forat faa et bedre Embede«, at »Mathæuskirken har fristet mig for stærkt«, at »man længe har vidst, at jeg sigtede mod dette Maal«, da er det ligefrem Opspind og uforsvarlig Tale.*

Frimodt tilbød mig at blive Sognepræst ved St. Jakobskirken, men jeg afslog det bestemt. Efter den kære Vens Død anmodedes jeg ogsaa fra enkelte Sider om at søge til Johanneskirken som hans Efterfølger;

* vil nu næppe ske.

* Fortællingen om, at jeg privat har tilskrevet Kongen Bøn om Mathæuskirken (en Fortælling der navnlig har cirkuleret i Valløkkredsen) er vitterlig Løgn; jeg har aldrig tilskrevet Kongen en Linie! At jeg, efter at være indstillet af Komité og Minister, formælt fremstillede mig for Kongen, er en Selvfølge. Det maa derfor ogsaa bero paa en Misforstaelse naar H. M. Dronningen tilskrev mig, at hun havde bedet Kongen om at give mig Embedet. I ethvert Fald var denne Bøn aldeles overflødig, da Embedet ei var opslaaet ledigt; men komiteen havde Indstillingsret.

men jeg afslog ogsaa dette; Komiteen for Matthæuskirken har igennem et af sine Medlemmer to Gange opfordret mig til at blive den første Sognepræst paa Vesterbro; men jeg har absolut afviist det og givet Anvisning paa Andre (f.Ex. Mohr, Paulli¹³); thi jeg nærede intet andet Ønske end at vedblive i min kære Stilling som Diakonissestiftelsens Præst. Først da Forholdene havde nødt mig til at nedlægge min Stilling, knyttedes paany den mellem Matthæuskirkens komitee og mig afbrudte Traad og først efter at jeg havde forvisset mig om, at Pastor Mohr, som ønskede Sognekaldet, og som jeg selv havde udpeget dertil, i Samtalen med Komiteemedlemmer ej vilde komme i Betragtning, og først efter at jeg havde talt aabent og ærligt med Mohr om det haabløse i hans Ønske om Sognekaldet og om mine forandrede Forhold, – først da erklærede jeg mig rede til at lade mig indstille til Embedet, ikke fordi Kjød og Blod havde Lyst (tværtimod, jeg er angst og søgte hellere til en Kiøbstad), men fordi jeg ikke tør sige nei til et Kald, som bestemt er ført mig imøde og som venter paa mig netop i det Øieblik da jeg har maattet nedlægge min gamle Gierning. Her er handlet aabent og hæderligt i denne Sag, saa Herren tør kiende det alt. Naar andre Røster have udtalt, at der igrunnen slet intet har været i Veien paa Diakonissestiftelsen, undtagen at »Pastor Stein er sygelig og som en Følge deraf pirrelig og umedgiørlig«, da veed jeg vel, at jeg ofte har arbeidet under legemlig Svaghed, som dog ingenlunde har antaget saadanne Dimensioner eller saadan Karakter, som man nu har villet tillægge den. Min Gierning har jeg ikke forsømt, og hverken i mit hjem eller i de mange andre Forhold, hvori jeg sammenvirker med Andre, har man sporet den omtalte Pirrelighed og Umedgiørlighed som skulde vanskeliggøre Samarbejdet med mig. Naar jeg ved givne Lejlighed har udtalt mig alvorligt og bestemt, har det aldrig været Følge af sygelig Irritation, men kun Følge af en fast overbevisning. Mangt et skarpt Ord kan jeg fortryde og beklage, men min Overbevisning angaaende de Forhold, som førte til min Fratræden, er endnu urokkelig den samme. Det er disse Forhold, jeg her vil fremlægge, dels for at klare mit eget ofte bekymrede Sind og dels for i sin Tid at give mine kiære en Redegørelse angaaende det Skridt som vil faa dyb indgribende Betydning i mit følgende Liv. Skulde der engang i Aarenes Løb fra Diakonissestiftelsens Bestyrelses Side blive udtalt Ønsket om en Fremstilling af min Opfattelse af det Passerede, da har jeg intet imod, at en Afskrift af nærværende Fremstilling nedlægges i Stiftelsens Arkiv. Hvis Forstanderinden, – hvad jo var meget ønskeligt, – nedskrev en lignende Fremstilling af sin Opfattelse, vilde al tænkelig Ensidighed jo undgaaes. Engang om en Aarrække vil der vel blive gjort et samlet Tilbageblik

over Stiftelsens Historie; jeg ønsker da ikke, at min Bortgang skial stå som et gaadefuldt x eller som en uhæderlig Handling fra min Side, men at alle Forhold, som førte mig dertil, skulde staa i den rette Belysning. Saa lede Sandhedens og Kiærlighedens Aand min Sjæl, naar jeg nu skal gøre rede for alt!

De sex første Aar ved Diakonissestiftelsen (Oktbr 1872-August 1878) var overordentlig lykkelige for mig. Søsterantallet steg over al Forventning (der var 19 da jeg kom), Byggeforetaget førtes lykkeligt igiennem, Kirken blev os skænket, almindelig Velvillie mødte nu fra alle Sider den hidtil hos os saa ringeagtede Sag, og Søstrenes Gerning spredtes som et Næt over hele Landet. Jeg er ikke saa hovmodig at ville tillægge mig selv Æren for dette Omslag; thi Æren er Herrens, som leder Hiærterne som Vandbække med sin Haand; og fremfor alle andre skal jeg villig erkiende hvad Stiftelsen skylder Forstanderinden, Frk. Conring, hvis seige Udholdenhed har holdt Liv i Sagen i mange Aar og ihærdig beredet Jordbunden, hvorpaa i sin Tid Bygningen skulde rejses. Hver af de tidligere Formænd og Præster skulde ogsaa have deres Del af Æren, som de havde haft deres Del af Arbejdet; og hver enkelt i Bestyrelsen har trolig baaret sin Sten med til Sagens Fremme. Glemmes skal det heller aldrig hvilken Velgiører Herren opvagne os just i rette Øieblik i den gamle Kiære *Etatsraad Stoltenberg*,¹⁴ hvis Niece, *Frk. Wold*, havde Sæde i vor Bestyrelse og ihærdig interesserede sig for Sagens Fremvæxt. Men naar jeg betragter mig selv som et Redskab i Herrens Haand – og som saadan tør jeg betragte mig i denne Sag – da tør jeg i Ydmyghed tro, at mine Naadegaver have været disse: 1) at slaa til i rette Øieblik ved at gøre det raske Skridt fremad med Byggesagen, uden hvilken Stiftelsen hverken kunde leve eller dø; 2) at gøre Sagen elskelig for Mennesker ved at tale og skrive om den og vise den Imødekommen, som man saa ofte klagede over at savne i Stiftelsens daglige Administration; og 3) at give Sagen det hiemlige naturlige Præg, uden hvilket, det altid har været min Overbevisning, at den ikke vil kunne trives i Danmark. Tyskerne sluge med Velbehag det opstyltet højtidelige; men vi danske have Sans for det komiske, og Latteren kan ofte slaa en god Sag ihjel, hvis den vover sig frem i et unødvendigt Optog. Jeg tilføjer endnu i denne Sammenhæng, at Forstanderinden i de sex omtalte Aar var mig en trofast Medarbejderske, som fuldt saa meget skal have Æren som jeg. Jeg har ofte glædet mig over hendes klare Forstand, gode Hiærtelag, faste Villie til at sætte en *taget* Beslutning Igiennem, og disse fortræffelige Egenskaber have forsonet mig med det ofte Frastødende i hendes Væsen, med hendes Mangel paa Harmoni imellem de forskellige gode Evner, hvoraf snart den ene snart den anden havde

Overvægten, og ogsaa med hendes Uselvstændighed til *at tage en Beslutning*, hvorved uberettigede Indflydelser ofte gjorde sig gældende. Dette sidste Punkt gav Anledning til den første Brydning, som jeg nu skal omtale.

I) Søster *Anna*. Det er med Vemod, at jeg nedskriver dette navn. Man tager nemlig aldeles Fejl, hvis man troer, hvad der ofte er blevet udtalt, at jeg har villet »forfølge S. Anna«. Tværtimod! hendes Dygtighed og Pligtfølelse har jeg altid anerkendt; hendes venlige Imødekommen i den første Aarrække har ofte glædet mig; men jeg har fra første Færd maattet misbillige hendes Hang til at stille sig udenfor de andre Søstres Rækker og til at træde i et altfor intimt Forhold til Forstanderinden, som ligeoverfor denne Søster har viist en Ubegribelig Svaghed, som ikke har tjent til at sammenbinde Søsterkredsen. S. Anna kunde have blevet det Baand, som knyttede Forstanderinden til alle Søstrene, da hun ved sit miilde Væsen kunde bøde noget paa Forstanderindens korte og mutte; men istedetfor forpagtede hun Forstanderinden for sig selv, og de to var uadskillelige ved Dag og ved Nat, hvortil det gamle Hus i Smallegade med sin ringe Plads jo gav rigelig Anledning, tildels endogsaa Undskyldning. S. Anna kom derved ind i mange Bestyrelsesforhold, som de andre Søstre ei kom ind i; hun vænnede sig derved til en Undtagelsesstilling; og hun, hvis Forstand kun er saare begrændset, blev Raadgiverske i Forhold, hvor hun ei burde være spurgt; og Forstanderindens Mangel paa Evne til at tage en selvstændig Beslutning ophialp mægtig S. Annas Indflydelse i Huset. Saadan forefandt jeg Forholdene, da jeg tiltraadte min Gerning; enkelte Stemmer havde allerede advaret mig mod dette Forhold, som jeg dog haabede at kunde faa ændret.

Allerede i det gamle Hus talte jeg engang med Frk. Conring om dette Forhold og raadede hende til Forsigtighed, da flere ældre Søstre havde beklaget sig for mig over dette Punkt. Forstanderinden udtalte – hvad der jo ogsaa har en vis Vægt – at S. Anna var en af de faa Søstre, som havde været med lige fra Begyndelsen; at hendes Livsforhold havde været saa alvorlige, at hun særlig trængte til moderlig Omhu; at hendes store Dygtighed anviste hende en fremragende Plads; at hendes Gierning om Dagen maatte holde hende i Forstanderindens Nærhed; og at Husets begrænsede Plads gjorde det nødvendigt, at hun delte Soveværelse med Forstanderinden. Jeg indskrænkede mig til at tilraade Forsigtighed og anbefale Forandring, naar vi snart flyttede over i det nye store Hus, hvor pladsen var rigelig. Dette blev lovet, og det gode Forhold mellem os uforandret, endskiønt jeg fra den Tid ofte fik at

høre, at S. Anna mente, at jeg ikke kunde lide hende. Da vi kom over i det nye, store Hus, vedblev S. Anna sin dobbelte Stilling: dels som Hospitalssøster, der havde Overledelsen af Sygefløjen samt Apotheket dels som regnskabsførende og skrivende Søster i Forstanderindens umiddelbare Nærhed. Hun fik vel eget Værelse anviist, men det gamle Forhold til Forstanderinden vedblev dog saa godt som uforandret. Det var en stor Fejl af Denne at betro S. Anna begge de nævnte Gierninger, idet hun burde have indseet, at det, der *kunne* forenes i det lille Hus med de smaa Forhold, *maatte* nødvendigvis adskilles i det nye Hus, hvor baade Patientantal og Regnskabsvæsen blev langt mere end fordoblet. Og endnu større var maaske Fejlen fra min Side, at jeg ikke strax som Formand paatalte denne uheldige Sammenhoben af forskielligartet Gierning paa een Haand. Men de tidligere Formænds* ringe Indgriben i Husets indre Forhold havde givet Forstanderinden en slags Hævd paa at ordne alle indre Forhold ganske eneraadig, jeg havde desuden en bestemt Følelse af, at Paatale af Noget S. Anna vedrørende vilde have ubehagelige Følger, og jeg ventede derfor indtil Forholdenes Udvikling muligen gjorde det til en Pligt for mig at bringe Sagen paa Bane.

En saadan Anledning mødte mig i August 1878. Da henvendte Husets trofaste, mangeaarige Overlæge, Dr. Holstein,¹⁵ sig til mig med en Klage over, at S. Annas Ledelse af Hospitalet var mangelfuld, idet hun altfor ofte var fraværende fra Sygefløjen, for at varetage den øvrige hende forordnede Gierning. Holstein udtalte, at han meget gierne vilde beholde S. Anna som Hospitalssøster, hvortil hendes Dygtighed gjorde hende vel skikket, men han maatte da fordre, at hun nedlagde de forskellige Gierninger i Frøken Conrings Stue; vilde hun ikke det sidste, maatte han bestemt forlange en anden Søster til at lede Hospitalet. Jeg gjorde strax Holstein opmærksom paa de ubehagelige Følger, som hans Fordring kunde fremkalde, men tilføjede, at jeg ansaa det for min Pligt at støtte hans Forlangende, hvis han insisterede derpaa. Da dette skete, blev Frøken Conring anmodet om en Sammenkomst med

* Den første Formand Classen viste en god Bestræbelse efter at hævde Bestyrelsens Ret og fordele: Ansvar og myndighed paa rette Maade. I det Brev af 13. Mars 1867, som findes i Arkivet, udtaler han bl. andet: »Jeg ser heri et Tegn paa, at medens Formanden mener, at Bestyrelsen er en uundværlig Støtte for Forstanderinden, at den bærer den allerstørste Del af Ansvaret, og at den derfor er berettiget til alle de Oplysninger uden hvilke den ikke kan opfylde sin Pligt efter Grundl. § 16, saa ser Forstanderinden derimod i Bestyrelsen meget mindre en Støtte for sig end en Control, der er hende til Byrde!«

Holstein og mig, ved hvilken Lejlighed Førstnævnte, roligt og med al Anerkiendelse af S. Anna, fremsatte sine Anskuelse i Sagens Interesse. Skiøndt meget modstræbende, under mange Taarer og under Henvisning til, at S. Anna let kunde gaa fra Forstanden af Sorg, samtykkede dog Forstanderinden i, at Dr. Holstein gav S. Anna *det frieste Valg* mellem de to Alternativer: enten at lede Hospitalet eller at blive ved den gamle Gierning i Forstanderindens Nærhed; men her maatte vælges: *enten-eller*; Tiden for *baade* og maatte absolut være forbi. S. Anna valgte at blive i Frk. Conrings Nærhed og S. Anne Marie overtog Stillingen paa Hospitalet, hvor Dr. Holstein altid har været fornøjet med hendes Gierning. Men fra den Tid af var Freden i Huset forbi, idet der baade fra Forstanderindens og S. Annas Side ved denne forstenede Kulde og stramme Optræden, hvori Kvinder ere Mestre, blev viist Holstein og mig Tegn paa Uvillie og Misbilligelse af vor Færd. Jeg havde – kort efter Holstein – en Samtale i Forstanderindens Nærværelse med S. Anna, hvor hun ligefrem udtalte, at hun havde tabt Tilliden til mig, og hvor jeg for første Gang Berørte Muligheden af, i nær Fremtid at maatte nedlægge min Stilling. Fra den Tid af undgik S. Anna min Nærværelse saa meget som mulig, og de Ord, vi have vexlet siden da, ere snart talte.

Til at forøge Spændingen bidrog end yderligere min Optræden i to andre S. Anna vedrørende Forhold. Der skulde i Efteraaret 1878 afholdes den hvert tredje Aar tilbagevendende Conference i Kaiserswerth,¹⁶ og Forstanderinden og danske Søstre vare, som sædvanlig, indbudte; i 1872 deltog jeg sammen med Frk. Conring i Mødet*. Forstanderinden mente, at S. Anna denne Gang maatte være selvskreven til denne Reise, hvorimod jeg gjorde gældende, at S. Anna ved adskillige Lejligheder var bleven foretrukket (hun var i sin Tid i Stokholm; ledsagede Syge til Vinterophold i Davos i Schweiz, fulgte Forstanderinden til Bad Elster), og at jeg befrygtede, at denne nye Rejse end yderligere vilde befordre denne Misstemning, som jeg vidste at være tilstede i Søsterkredsen angaaende dette Forhold. Da Enighed ei kunde opnaaes, afsløges hele Indbydelsen og den danske Stiftelse blev ikke repræsenteret. – Den anden Omstændighed, som maaske mest af alt forøgede Spændingen, var denne: efter Gudstjenesten om Søndagen samledes Forstanderinden og Præsten til Frokost med enkelte af Husets nærmeste Venner, som holdt Kirkegang derude. I det lille Hus i Smallegade serveredes denne Frokost altid i Forstanderindens Stue, – det eneste dertil disponible Rum, – og S. Anna var da som sædvanlig tilstede hos

* I 1875 var S. Elise og S. Anne Marie med, husker jeg ret.

Forstanderinden.* Dette var mig strax paafaldende; enkelte af de ældre Søstre, som fra Provindserne kom hjem i Feriebesøg, udtalte til mig deres Forundring over denne Ordning, som tillod S. Anna hver Søndag at samles med Præsten og Husets Venner, medens de aldrig fik Lov at deltage i disse Sammenkomster; og da S. Annas Forhold kom alvorlig paa Tale, udtalte jeg til Forstanderinden min Misbilligelse ogsaa af dette Forhold. Frokosten blev fra den Tid af henlagt til et andet Lokale, og S. Anna var ikke mere tilstede; men adskillige have med mig maattet føle, hvordan Stemning og Tone ved disse Sammenkomster nu havde giennemgaaet en sørgelig Forandring.

Jeg forsøgte at gienoprette det gode Forhold til S. Anna, da saa lang Tid var hengaaet, at jeg maatte antage, at Bitterheden havde fortaget sig, og at Besindigheden maatte have indset, at der ikke var skeet hende Uret; thi medens de andre Søstre sendes omkring i Landet, uden at der just altid kan tages Hensyn til deres Ønsker, saa var der givet S. Anna det frieste Valg mellem to Stillinger, begge indenfor Moderhusets Vægge.

Den 13. November 1879 gik jeg ind til Søster Anna i den Stue, hvor hun førte sine Regnskaber, rakte hende Haanden og udtalte mit Ønske om, at det gamle nu skulde gaa forbi. Men hun afviste mig kort og bestemt og udtalte, at det var bedst, at Alting blev ved det Gamle. Dagen efter modtog jeg det mærkelige Brev fra S. Anna, som findes i min opbevarede Brevsamling (dat. 14. Novbr 1874), hvori hun indrømmer, at have haft Uret ved ikke at ville tale med mig, men iøvrigt retter forskiellige Bebrejdelser imod mig, ikke mindst for at have krænket Forstanderinden. Jeg svarede hende med ganske faa Linier, hvis Concept findes nedskrevet paa bagsiden af det angivne Brev – og siden den Tid har der hverken været Samtale eller Brevvexling mellem S. Anna og mig. H. M. Dronningen, hvem jeg har meddelt ogsaa denne Sag, udtalte i en Audiens, at hun agtede at samle S. Anna, Forstanderinden og mig engang paa Palaet; for at en Forstaaelse kunde komme istand. Jeg erklærede mig strax rede hertil; men der er aldrig blevet noget heraf; hvad der er skyld heri, veed jeg ikke.

II) *Søster Sofie Zarhtmann*. Med dette Navn udtaler jeg den anden Grund til min Fratræden fra Diakonissestiftelsen. Denne begavede, nidkiære Kvinde forlod Danmark i 1872 (just samtidig med min tiltræden ved Diakonissestiftelsen), for i Udlandet at søge en rigere Uddannelse til Diakonisse end vor dengang lille Anstalt kunde byde. Paa min

* Da vi flyttede over i det nye Hus med de mange Rum serveredes frokosten om Søndagen i S. Annas Stue.

Udenlandsrejse i 1876 tilbragte jeg en Dag sammen med hende i Mannedorf i Schweiz, hvor hun bebudede – hvad jeg ogsaa paa anden Maade havde hørt – at hun om nogle Aar vilde indtræde i den danske Stiftelses Tjeneste, men hvor hun tillige ved afskeden forhørte sig lidt angaaende det uheldige Forhold mellem Forstanderinden og en enkelt Søster, som ogsaa hun rygteviis havde hørt omtale. Den 4de April 1879 (altsaa c. et halvt Aar efter at Spændingen var begyndt) indtraadte hun i vort danske Diakonissehus. Jeg hilste hende af Hjerte velkommen, dels fordi jeg ansaa hende (hvad jeg endnu gjør) for at have ypperlige Egenskaber i Retning af den Gierning, som var hende tiltænkt som de unge Prøvesøstres Veilederske og Lærerinde, og dels fordi jeg haabede, at hun skulde faa Naade til at sammenbinde de brudte Strengene i Huset, saa den gamle Tone kunde klinge igien. Men jeg tog aldeles Fejl. S. Sofie blev ikke Bindeleddet mellem Forstanderinden og S. Anna paa den ene Side og mig paa den anden; men hun optraadte meget snart som den Tredie i Kløverbladet. Jeg var meget villig til at underkaste mig og min Gierning i Huset Kritik af en anerkiendt, dygtig og vel anbefalet Diakonisse, som havde seet mere end jeg og levet i mange udenlandske Huse. Men jeg kan endnu ikke indsee Søster Sofies Ret til at lægge Ansvar for forhaandenværende Mangler over paa mig alene. Siges det, at jeg ikke har undervist Søstrene nok, saa henviser jeg til, at Forstanderinden aldrig nogensinde har meddelt Søstrene en eneste Time. Og den, der som S. Sofie, kommer brat ind i det fuldfærdige Hus, uden at ane, hvor udholdende jeg daglig – (jeg tør sige det for Herren) –, har arbejdet til Stiftelsens Tarv, har næppe Ret til at dømme saa overlegent, som det skete i en Samtale i Anledning af den nedenfor skildrede Viborgsag – hvor hun med en Frimodighed, der maatte roses, hvis den ei var saa arrogant, udtalte til mig: »at Deres Virksomhed her i Huset kun har været paa Overfladen; og det skyldes Dem, at der næsten ingen Diakonissesag findes mere i Danmark«. I samme Samtale udtaltes det, at i et Diakonissehus skal der være *Kvinderegimente* først og sidst. *Bestyrelsen*, hvis Navn dog synes at antyde, at den skal *styre*, maa efter den Anskuelse altsaa reduceres til en Slags Repræsentantskab ved højtidelige Leiligheder, som dog maaske ogsaa kunde være til Nytte mod udvortes Angreb, eller naar Kassen er tom. Naar jeg har søgt at faa at vide: hvad det er, som udgjør Diakonissesagens Kiærne, og som jeg ei har haft Blik for? – har jeg intet bestemt Svar kundet faa; men jeg har ofte haft en Fornemmelse af, at meget af det, som jeg har anset for *tomme skaller* blev henregnet som hørende til Sagens *egentlige Kiærne*. Men skiøndt jeg i det Enkelte ikke kan paavise dette, synes dog de ovenfor nævnte Ytringer bestemt at antyde, at

man ville have det *anderledes* end jeg hidtil har forsøgt at angive Sporet. Jeg har søgt at knytte Søstrene saa nær som muligt til *Menighedslivet**, har derfor været glad for samfundslivet i Emmauskirken,¹⁷ hvor Søstrene kunde føle sig – ikke som noget særligt – men som levende Lemmer paa det store Legeme; og jeg har med Glæde seet, at Søstrene i Provindserne sluttede sig ret fast til Præsterne og de levende Menighedslemmer; thi først derved fremmes Søstrenes Aandelige Sundhed og Ligevægt og Stiftelsens Gierning vil blive forstaaet og støttet. Men i den senere Tid – væsentlig siden S. Sofies Indtrædelse har jeg leilighedsvis sporet Antydninger om, at den store Menighed forviskede Indtrykket af, at det var »Søstrenes Kirke«; Vægten blev lagt mere paa Undervisningen* i enkelte Timer.

Fag som »Sjælepleje« (som jeg ansaa mig for uduelig til at undervise i, og som Flertallet af Søstre (Bondepigerne) var ude af Stand til at fordøje, uden let at forfalde til en Slags kvindelig Seminaristvigtighed), ønskedes optagne paa Læreplanen; mere Tilbageholdenhed fra Omverdenen synes at være *anbefalet* (*ej anbefalet*) Søstrene, og fra flere Provindsbyer har jeg faaet Meddelelser om den hos Søstrene indtraadte »stramme Holdning«. Jeg tør ikke tale om »katholske« eller »pietistiske« Former (med hvilke Stikord der dog intet nærmere betegnes) men jeg mener at have sporet en Lyst til noget opstyltet, højtideligt Væsen og til at oppuste Begrebet »Diakonisse« til en Højde, som ikke ganske stemmer med Ordets Oversættelse »en Tjenerinde«. Enkelte Former (som Dragten og Søsternavnet) anerkjender jeg som fuldt berettigede af praktiske Grunde og »det røde Kors« antager jo selv lignende Former; daglig Tugt og Orden maa der selvfølgelig være i et Diakonissehus som i ethvert andet Hiem, men jo mere Livet kan være ganske som i ethvert andet christeligt Hus, og jo sundere, naturligere Søstrenes Forhold kan være til Omverdenen, og jo mindre der tales om »hvad en Diakonisse tør gjøre eller ikke tør gjøre«, desto bedre vil

* Lotteriets Oprettelse, som skete ganske bag Bestyrelsens Ryg, idet vi fik den første Efterretning giennem »Berlingske Tidende«, var en meget farlig Sag. H. M. Dronningen havde ordnet alt paa egen Haand. Menigheden i Landet har taget Forargelse af Lotteriet; hvis Kollektører ofte ere optraadte skandaløst (jvnf de i Arkivet nedlagte korte Breve) og de frivillige Gaver aftage.

* Det er en uretfærdig Beskyldning, at jeg ei have haft Blik for Undervisningens Betydning. Jo, Religion, Geografi, Dansk, Skrivning, Regning, Sang o.s.v. bør Søstrene absolut oplæres i; jeg har selv medvirket til, at forskellige nu og da have meddelt Timer i disse Fag; og jeg tilser S. Sofies Virksomhed i denne Retning med Glæde. Men jeg vil ei have Timerne gjorte til en »Udrugningsanstalt«, hvor man lærer særegen Maade at være paa.

Sagen vinde Indgang. Thi man mærke vel, at Diakonisserne ikke – som de katholske Præster – have modtaget en Ordination, der stiller dem over Lægmandsstanden; nei, Diakonisser har aldeles *ingen Ordination* – endikke som den lutherske Præsts; hun har kun »en Indvielse«, »en Velsignelse til«, en »Fællesbøn om«, at hun maa tjene vor Frelser tro i Barmhjærtighedens Gierning; men hun staar i ingen Henseende et eneste Trin over enhver anden from Christen Kvinde. Diakonissehusenes Præster bør derfor nøje vaage over at holde »Søster-Indvielsen« indenfor Besindighedens Grændser, saa at de ikke indføre ulovlige »Ordinationer« i Folkekirken og saa at de ophjælpe Søstrenes Tro paa at være noget Aparte. – Forstanderinden, som hidtil havde ladet sig lede af mig ogsaa i de her berørte punkter (og Sagens gode Fremvæxt i Danmark har væsentlig beroet herpaa), syntes mere og mere at være bleven »revaccineret« med S. Sofies hjembragte Ideer; Tendenser, over hvilke der tidligere var Klager, men som under den alvorlige Byggesag var latente,¹⁸ syntes at vaagne igien under de rolige Forhold, og jeg mærkede paa mange punkter, at min Indflydelse var brudt. Naar jeg i Brydningstiden ofte blev spurgt om: hvorfor Katastrofen ikke endte med min Forbliven og Frk. Conrings Bortgang, har jeg dertil svaret – ikke mindst overfor Stiftelsens høje Protektrice: fordi Forstanderinden er en bedre Skæbne værd, da hendes Fortrin og Fortjenester aldrig bør glemmes*); jeg kan – hvor ondt det end gjør mig – faa en anden Præstestilling, men Forstanderinden er ikke saadan stillet; og selv bortset fra dette Hensyn, er der ingen af Søstrene, som kan udfylde Pladsen. S. Anna er en Umulighed – hvad alle (selv Frk. C.) vil indrømme; og S. Sofie Zarthmann vilde i dette Øjeblik næppe blive en heldig Forstanderinde; thi hun er for lidet kiendt i Søsterkredsen, og hendes utvivlsom gode Egenskaber kunde ikke opveje den Giæring, hvori hun synes at befinde sig, og det Stænk af Fanatisme mod afvigende Anskuelser, som synes at danne Vrangsidens af hendes iøvrigt saa rene og paaskønnelsesværdige Begejstring for Sagen. Naar det paa høje Steder er blevet udtalt, at hverken S. Anna eller S. Sofie var Anledning til Spaltningen, men at det udelukkende skyldtes en Forstaaelse mellem mig og en tredie Søster (S. *Ida*),¹⁹ som jeg ønskede til Forstanderinde, – da er dette kun en aldeles løs Gisning, som man (jeg veed ikke hvem) har pustet op til en Kiendsgierning, brugbar til at dække over Sagerne sande Sammenhæng. Jeg sætter stor Pris paa S. Idas freidige, aandelige sunde Natur, hæderlige Karakter, oprigtige

* Alle Søstrene holde virkelig af Frk. Conring, selv om de – (som en Søster udtalte det) beklage, at S. Anna som en Skærm skiller hende fra Søsterkredsen og sluger al Varmen.

Kærlighed til Sagen; men jeg er for klart seende i saa Henseende, og hun beskeden nok til at indsee, at til Forstanderinde egner hun sig ikke. Planen har aldrig været indenfor vore Tanker, endsiige været Gienstand for Samtaler mellem S. Ida og mig.

III) Til at forøge Spændingen bidrog ogsaa den Omstændighed, at Klager kom mig for Øre baade angaaende *daarlig Sygepleje og mindre høflig Behandling paa Diakonissestiftelsen*. Som Præst vedrørte disse Anker mig aldeles ikke, men som Formand var det min Pligt at giendrive uretfærdige Beskyldninger, men ogsaa at faa mulige Mangler rettede, og derfor kunde jeg ikke lade sligt gaa upaataalt hen. Med stor Varsomhed har jeg berørt disse Forhold for Forstanderinden, hvis Svar imidlertid sjældent beroligede mig ganske. Jeg indrømmer tilfulde, at der er utaalelige, fordringsfulde og løgnagtige Patienter; jeg veed, at mangfoldige har været meget tilfredse med Opholdet paa Diakonissestiftelsen; men jeg ved ogsaa, at fuldt paalidelige Patienter have beklaget sig over meget. I Brydningstiden kom det ogsaa ret for en Dag, hvor ringe anset Hospitalet har været; selv S. Sofie indrømmede, at Sygepleien var utilladelig ringe, og den af den fratrædende Overlæge anbefalede Ordning* som fastholdtes ad den tiltrædende Overlæge: *at Lægen skal være Medlem af Bestyrelsen og øverste Myndighed paa Hospitalet*, fremkom ingenlunde forat »være ubehagelig mod Dronningen eller Forstanderinden«, men forat hæve Hospitalet, hvis Indretning har kostet meget, og som begyndte under store Forventninger, til det, som det *kan og bør* blive. En *Statutforandring* var absolut ønskelig, som indsatte Overlægen til »født Medlem« af Bestyrelsen; thi den omtalte »Embedslæge«, som statutmæssig havde Sæde i Bestyrelsen, er (som Holstein rettelig bemærkede), kun »en Straamand«, som aldeles ikke har Kiendskab til den daglige Detail. Etatsråd Gøricke, som har været denne omtalte »Embedslæge« i Bestyrelsen, har udtalt sig i samme Retning som Dr. Holstein, men Sygdom hindrede ham i at være tilstede i de paagældende Møder. Den Forskrækkelse, som reiste sig hos Protekticen og Forstanderinden, over den foreslaaede Statutforandring, er saa meget mere uforklarlig, som *Overlægen i mange andre Diakonissehuse er Medlem af Bestyrelsen*. – Som Kiendsgierning under hele min Virksomhed ved Diakonissestiftelsen staar det absolut fast, at medens Søstrene, der virkede i Provindserne *næsten* altid ere blevne roste (de stod umiddelbart under Lægen og bevarede en vis Frihed), saa er der meget ofte ført Klager over det Mangelfulde i selve Moderhuset, hvor dog mange fortræffelige Søstre virkede, selv om nogle af de bed-

* jvnf Dr. Holsteins Brev af 13/2 80 i min private Brevsamling.

ste var udsendte. Skulde ikke mindre heldig Ledelse være Skylden heri? Jeg tør ikke dømme; men Beskyldningen herover har været medvirkende Aarsag til at gjøre mig træt af at virke i Huset, hvor jeg følte min Afmagt til at raade Bod paa indgroede Skader.

IV) *Viborgsagen*. Hermed berører jeg den Sag, som blev *Anledningen* – ikke *Grunden* – til min Fratræden, som dog maatte være skeet lidt før eller lidt senere, dersom Spændingen, som var utaalelig, ikke var ophørt. Den Sag, som med lidt god Villie nok kunde være ordnet, bragte imidlertid Spændingen til et Punkt, hvor det brast, og hvor jeg kom til Klarhed over, at jeg ikke mere passede i det danske Diakonissehus. Almindelig anklages det – i Samtaler og offentlige Blade – at *Viborgsagen* var det eneste Differenspunkt mellem Forstanderinden og mig. Det foregaaende vil have vist alt, hvad der var gaaet forud; for Stiftelsens Skyld har jeg Intet imod, at dette Skærnbrædt holdes frem for Offentligheden; men til Forstanderinden og til Alle, hvem jeg skylder Regnskab, har jeg ærlig sagt, at væsentlig S. Annas omtalte Forhold og den Behandling, som vistes mig i den Anledning, har været den egentlige Grund til min Afskedsbegjæring, som jo maatte kunde forudses og vel næppe har været ukjærkommen for *enkelte* af Søstrene, selv om den voldte Fleertallet af dem Sorg og Forundring og var vemodig for Forstanderinden, der selv havde ønsket mig som Præst*, og ved mange gode Minder var knyttet til mig. Det vanskelige ved min Fratræden viste sig paa to Punkter udadtil: 1) ligeoverfor *Søstrene*, som kun opfattede *Viborgsagen* som eneste Grund til min Fratræden (selv om de ældre nok anede en dybere Sammenhæng), og de kunde ei forstaa min Beslutning. Jeg kunde ei give dem Forklaringer uden muligen at nedbryde Respekten for Forstanderinden og vække Misnøje med S. Anna. Jeg har derfor tiet og indskrænket mig til at udtale – mundtlig og skriftlig – at jeg følte, hvordan jeg ikke mere passede i Diakonissehuset under de nu givne Forhold. 2) ligeoverfor *Offentligheden*, som ei kunde forstaa, at jeg blev som *Formand*, men gik som *Præst*, medens man snarere skulde formode det omvendte, da det var Principspørgsmaal, som skilte mig fra Forstanderinden. – Forklaringen er den, at det var det *daglige Samliv* i Muthedens indeklemte Luft, som blev uudholdeligt for »Præsten«, medens »Formanden« jo kun kommer der siældent. Min foreløbige Forbliven som »Formand« blev ønsket, og jeg skal holde mit Løfte (udelukkende derfor bliver jeg som Præst i Køben-

* Da jeg i 1872 blev opfordret til at blive Stiftelsens Præst, kom Henvendelsen ei fra Formanden, men fra Forstanderinden; kun Sagens endelige Ordning skete ved Formanden.

havn), men jeg nægter ikke, at jeg med Længsel imødeser min Afsked fra denne Post, som kun gør mig til bogførende Medlem af Bestyrelsen uden – som fra Begyndelsen – at gøre mig til den, der væsentlig holdt Styret i Haanden. Med Viborgsagen hænger det saaledes sammen. To kiære Søstre, Emilie og Eleonora, havde siden 1ste Septbr 1877 været ansatte i Viborg. De boede sammen paa Amtsygehuset, hvor den ene passede de Syge, medens den anden virkede i »Menighedspleie« hos Fattige i Byen; hvert kvartal byttede Søstrene Gierning. I lang Tid var der meget lidt at bestille paa Sygehuset, idet Overlægen (Dr. Berg) var en gammel Mand, der ikke drog mange Patienter til Hospitalet. Men da han tog sin Afsked og afløstes af Dr. Heiberg²⁰ (1879) fra Thisted, som havde stort Navn i Jylland som Operatør, og som er en energisk, duelig, og for sit Kald begejstret Mand, forandredes snart Forholdet. Patienterne strømmede til, og mod Slutningen af 1879 maatte »Menighedspleien« opgives i Viborg, og begge Søstre fik nok at gøre paa Sygehuset. Paa min Inspektionsrejse i Sommeren 1879 besøgte jeg ogsaa Viborg, talte med Lokalkomiteens Ledere, som stadig gav Søstrene den bedste Ros, talte med Dr. Heiberg, som udtalte sin Glæde over de to Søstre, som havde god Villie, selv om deres Uddannelse endnu var mangelfuld da de havde oplevet saa lidt; og jeg talte med de to Søstre, som erklærede sig tilfredse med Dr. Heiberg, som lærte dem meget, selv om han var streng i sine Fordringer, og som fremfor Alt gav dem et godt Exempel paa Ihærdighed og Omhu. Jeg spurgte – som sædvanlig – om der var noget, de ønskede ændret i nogen Henseende, forat jeg da kunde ordne det under min Nærværelse i Byen; men jeg fik et klart »Nej« paa mit Spørgsmål og rejste glad fra Viborg. Faa Maaneder efter var en af de andre Søstre (husker jeg ret S. Sofie) paa Besøg i Viborg, og Forstanderinden sagde til mig efter Søsterens Hjemkomst, at det var galt fat i Viborg, da Dr. Heiberg forlangte Ting af Søstrene, som ej burde forlanges. *Bestemt Anke*, som jeg kunde holde mig til, blev ikke fremført, og jeg tog derfor ingen Notits af Sagen, saa meget mere, som jeg selv nys havde været i Viborg og fundet Alt godt, og den Bedømmelse af Dr. Heiberg, som lejlighedsvis fremkom fra kvindelig Side, stemte saare lidet med min Opfattelse af Manden, som senere ganske er bleven godkiendt af to Mænd, som kiende ham godt: Biskop Swane og Stiftsprovst Sørensen i Viborg, hvis Udtalelser om Heiberg kunne eftersees i min Brevsamling*. Henad Efteraaret rejste Forstanderinden ud paa sin Inspektionsrejse, var ogsaa i Viborg, og meddelte ved Hjemkomsten, at det stod daarligt til derovre. Jeg tøvede fremde-

* Swanes Brev 10. Januar 1880. Sørensens²¹ Brev 7. Januar 1880.

les med at røre ved denne Sag, da jeg var overbeviist om dens ringe Realitet, og frygtede for at nærmere Forhandlinger skulde forøge de brændbare Stoffer, som allerede fandtes i Huset. Julen gik rolig hen; men et Brev fra Biskop Swane – 10. Januar 1880 – findes i min Brevsamling, gjorde det nødvendigt for mig at tage Sagen under Behandling. Swanes Brev omfatter følgende Punkter:

1. Biskoppen haaber, at *flere smaa Ankeposter*, som Frk. Conring har paatalt i et Brev til Stiftprovst Sørensen, let skulde blive ordnede. (Kost og Rengiøring).
2. Biskoppen berører dernæst Frk. C^s Hovedklage, at Dr. Heiberg har paalagt Søstrene Ting, som ere uforenelige med § 7 i *Stiftelsens Bestemmelser for Søstrenes Udsendelse*,²² Biskoppen giver Dr. Heiberg Medhold i hans Opfattelse og udtaler, at hvis ikke »Kaldet« kan hellige Kvinden til at øve Sygepleje – fuldt ud – ogsaa hos Mænd, saa er der igrunden sletintet for dem at gjøre hos mandlige Syge.
3. Biskoppen meddeler, at *de to Søstre Eleonora og Emilie ej have klaget*; men til ham havde udtalt, at *der ej var krævet noget af dem, som havde saaret deres Blufærdighed*.
4. Biskoppen anmoder mig indstændig om at forhindre *en mulig paatænkt Tilbagekaldelse af de to Søstre*.
5. Biskoppen antyder, at *Dr. Heiberg ej vil tie stille* overfor et saadant Skridt, og at Diakonissesagen let kan træde i Skygge for »*det røde Kors*«, hvis Offerberedvillighed er større overfor Mænd.

Efter Modtagelsen af dette Brev, forhandlede jeg strax med Forstanderinden; jeg forelæste hende Swanes Brev og bad om Oplysninger angaaende *det, som Dr. Heiberg havde forlangt*, forat jeg kunde danne mig en bestemt Mening. Hertil fik jeg først et aldeles svævende Svar, »at det var af den Beskaffenhed, at ingen Kvinde kunde sige det til en Mand«; men ved nærmere Indtrængen fik jeg tilsidst Antydning af, at Søstrene havde assisteret Dr. Heiberg ved en Steenoperation paa en Mand og ved Efterbehandlingerne deraf. Forat forstaa det efterfølgende maa § 7 gienneumlæses, som gaar ud paa, at hvor mandlige Patienter forplejes af Søstrene paa Sygehuse, stilles en mandlig Betjent til deres Raadighed, dels i saadanne Tilfælde, der overgaar Søstrenes fysiske Kræfter, dels i saadanne Tilfælde, som kune saare deres Blufærdighed. – Denne mandlige Betjent havde ikke været ansat i Viborg, og dette er *en vitterlig Fejl fra Dr. Heiberg og Lokalkomiteens Side*. Fejlen kan forklares derved, at der i Dr. Bergs Tid ej havde været Brug for en saadan Sygepasser, og da Dr. Heiberg traadte til, blev det forglemt. – Men selv om denne Sygepasser havde været til Stede, vilde han næppe

været bleven anvendt i det her omhandlede Tilfælde (en Steenoperation); thi efter *min* Opfattelse af § 7 skulde denne *Karl* kun benyttes i saadanne Tilfælde, hvor en Mand ligesaagodt som en Kvinde og en uøvet ligesaagodt som en øvet, kan yde Tjenesten, altsaa særlig i Reconvalescensen og i lettere Tilfælde;* men aldrig faldt det mig ind, at Søstres »Blufærdighed« kunne saares ved under Udøvelsen af deres Kald og under en Operation, som giælder Liv og Død, at blive Vidne til Noget, der selvfølgelig skjules for andre Kvinder. Snarere synes det mig, at Søstres »Kaldspligt« maatte faa et Knæk ved at maatte »bede sig undskyldt« under visse Omstændigheder. Dette kalder jeg »Barmhærtighed med Modification«. * *Forstanderinden* mente derimod, at Søstrene i Viborg havde alvorlig forseen sig, dels ved at assistere Dr. Heiberg ved anførte Operation og dels ved at fortie det, saa at det først leilighedsvis var kommet for en Dag, og antydede, at selv om de to Søstre ei vilde blive kaldte tilbage, saa vilde deres Anseelse i Søstersamfundet dog være rokket. Ligeoverfor min Mening om, at hver Søster for sig maatte have fri Raadighed i dette Stykke, efter Samvittighed og christelig Takt, og at der ei burde tales og pilles for meget ved dette Punkt; og ligeoverfor min Henviisning til, at Søstrene paa Fattigaarden ofte hialp gamle, svage Mænd tilrette – fastholdt *Forstanderinden*, at der bør være et absolut Forbud for alle Søstrene; at der i Krig, Epidemier og Nødstilfælde vel kan tænkes Undtagelser, og at baade barmhærtige Søstre og alle Diakonissehuse overholdt dette Princip, medens »det røde Kors« og de engelske Sygepleiersker (f. Ex. Ms Lee) fuldtud pleie ogsaa Mænd.

Da Enighed ei var til at opnaa mellem *Forstanderinden* og mig, og da Sagen var for delikat til at behandle i et Bestyrelsesmøde, enedes vi om at fremlægge Sagen for Biskop *Martensen*, der dels var Medlem af Bestyrelsen, dels som den fint udviklede overlegne Ethiker, maatte kunde give en klar Kiendelse. Jeg foreviste da Biskop *Martensen* Biskop Swanes Brev, og satte ham ganske ind i Sagen. Han gav aldeles Swane Medhold; udtalte, at omtalt § 7 var meget vagt affattet,* idet Ordet »Blufærdighed« ei var et fast begrændset men flydende Begreb, idet det, der saarede den ene Kvindes Blufærdighed, ei saarede den

* *Samt ved daglig Behov som det vilde være skammeligt at fordre Søstrenes Assistance til.*

* *Det er blevet mig sagt af en af Kjøbenhavns Præster, i hvis Hus det var erfaret, at Diakonisser heller ei maa være tilstede hos Kvinder ved en Barselaffære, men først maa komme ind efter Affærens Slutning. – Dette er ganske vist efter Reglementet for de katolske barmhærtige Søstre (jvf. Clemens Brentanos Værk) – men næppe heldigt i vor evangeliske Kirke.*

* *I sin Tid affattet af Forstanderinden og mig i Forening.*

andens, han mente, at Diakonisser burde assistere Lægen overalt, hvor Nøden bød, og kunde ei gaa ind paa at sondre mellem det, der kunde gøres i Krig og det, der kunde gøres i Fred, saavist som at Lægehjælp og Sygepleie er en Krigstieneste mod fremrykkende Død; han maatte derfor udtale, at »det røde Kors« og de engelske Sygepleiersker havde den ethisk højeste Opfattelse; men da enhver Forening jo kan stille sine Betingelser, er jo heller intet til Hinder for, at Diakonisserne kunde have den omtalte Sygepasser til deres Tjeneste i alle saadanne Tilfælde, hvor det, Søstre kunde faa at se, kunde indeholde et *fris-tende* Moment (altsaa i Reconvalscensen, Efterbehandlingen), medens *det modbydelige, afskrækkende Moment* dog vel maa være overveiende ved selve de blodige Operationer, som Søstre kunde overvære. – Disse Anskuelse udtalte i mange Samtaler med mig, gientog Biskoppen paa et senere Standpunkt af Sagen i vore Bestyrelsesmøder.

Da Forstanderinden hellere kunde gaa ind paa Biskop *Martensens* Opfattelse, enedes vi (Forstanderinden og jeg) om, at Frk. Conring skulde forelægge Sagen for *Dronningen*, der som Kvinde kunde dømme om Sagen og nu ei længere burde holdes udenfor. Som jeg havde henvendt mig til Biskoppen og hørt en saadan Mands Opfattelse, burde Forstanderinden nu høre den høje Protektices Mening. Dronningen kom da en Dag paa Anmodning ud paa Stiftelsen,* gav Frk. Conring Ret i Et og Alt, og udtalte til de forsamlede ældre Diakonisser som sin Villie, at § 7 skulde opretholdes i det af Forstanderinden antydede fulde Omfang. *Alle Søstre* stillede sig afgjort paa Forstanderindens Side, idet mindste saavidt mig bekendt.

Derimod har jeg en stærk Formodning om, at ikke alle Søstre have vidst: hvorom det egentlig dreiede sig; de synes at have ment, at Biskoppen og jeg *aldeles vilde udslutte § 7*, og – som det hed – »udlevere Søstre til Lægerne«; – det hidtil Fremsatte vil vise det urigtige i denne Opfattelse; vi ønskede ei Paragrafens *Udslettelse*, men bestred kun Rigtigheden af *den strenge Opfattelse*, idet vi ønskede et Spillerum for hver enkelt Søsters evangeliske Frihed i dette Forhold.* At jeg ei har villet »udslutte Paragrafen« fremgaar ogsaa deraf, at jeg som Formand senere har tilskrevet Stiftamtmand Tillisch i Viborg Anmodning om, naar Hospitalets Ombygning var endt, da at foranledige den omtalte Sygepasser ansat.

Det er min Overbevisning, at *S. Sofies* Fanatisme har virket uheldig i

* *Jeg var ei til stede.*

* *Vi fremhævede stadig vor Sympati for »det røde Kors« Opfattelse som den højere sædelige, selv om vi indrømmede Berettigelsen af § 7.*

denne Sag; til Biskop Swane skrev hun »et glødende Brev, som Sw. ei har kundet overtale sig til at besvare«, (*Swanes Brev* af 27. Januar 1880 i min Brevsamling), og til mig skrev hun fra Næstved, hvor hun dengang pleiede en syg Diakonisse, et meget iltert og uoverlagt Brev (dat. 13. Januar 1880, findes i min Brevsamling), som jeg fuldstændig ignorerede.

Som et sidste Forsøg paa at bringe Sagen til lykkelig Afslutning, var det min *Agt selv at rejse til Viborg*. Swanes Brev af 14. Januar 1880 (i min private Brevsamling) omtaler dette som gunstigste Løsning; men flere Omstændigheder afholdt mig dog derfra, dels Vinterkulden, dels Upasselighed, dels livsfarlig Sygdom i min Broders Hus; dog alt dette kunde være beseiret, hvis jeg havde haft Tro til Rejsens Udbytte; forat udrette Noget derovre maatte jeg kunde overbringe »et *Compromis*«; lige med et Slag at vilde fremtvinge Sygepasserens Ansættelse, vilde være ugiørligt, da Spændingen var stor paa begge Sider; men Forstanderinden, som jeg spurgte: om hvilken »lille Finger« vi da kunde række dem derovre, afviste bestemt enhver Imødekommen; og jeg blev hjemme. Om denne Sag og om Heibergs Villighed til Indrømmelser, idet han vilde skaane Søstrene saavidt mulig og med Strenghed fjærne uhøviske Patienter, henviser jeg til Biskop Swanes Brev af 27. Januar 1880 i min private Brevsamling.

Efter Samraad med Forstanderinden afreiste nu S. Sofie til Viborg og gennem Frk. Conring anbefalede jeg hende stort Maadehold i sin Optræden. Imod Forventning lykkedes det hende at bringe det omtalte *Compromis* istand, idet Heiberg var villig til Indrømmelser, og S. Sofie meddelte paa Stiftelsens Vegne, at man var villig til at lade alt gaa sin Gang *som hidtil*; kun at man fordrede, at naar Sygehuset efter endt Omdannelse i Foraaret atter toges i Brug skulde en mandlig Betjening tilveiebringes.

Jeg henviser angaaende disse Forhandlinger mellem S. Sofie og Heiberg og Swane til sidstnævnte Brev af 2. *Februar 1880* (i min private Brevsamling). Med Rette maatte Biskop Swane udtale sin Forbavselse over, at det *Compromis*, som jeg ei kunde tilveiebringe, blev ordnet i en Haandevending af S. Sofie, der kort Tid iforvejen havde udtalt, at hun aldeles ikke vilde *forhandle* med Dr. Heiberg. Ogsaa her følte jeg: min Indflydelse var brudt og *man vilde vise mig det for alvor*. – *Siden har alt været roligt i Viborg*.

Allerede ved Sagens Begyndelse udtalte jeg som en Mulighed til Forstanderinden, at denne Differens kunde give Anledning til min Fratræden, ikke fordi jeg var saa paastaaelig at vilde have Ret, men fordi jeg følte, at denne Meningsforskiel kun er en Boble paa Overfla-

den, som viste mig, at der var Uro paa Bunden, og at vort *Grundsyn* paa hele Diakonissesagen mere og mere blev forskelligt. Muligheden af min Fratræden blev tydelig sagt til ældre Søstre og til Dronningen; jeg ærer dem, fordi de desuagtet fastholdt deres Overbevisning, men jeg nærer dog nogen Tvivl om, at Sagens rette Sammenhæng har staaet dem fuldkommen klar. Baade Biskop Martensen og Biskop Swane sagde mig om deres Anskuelse, at selv om denne Sag nu var endt, var der dog bleven en Brod tilstede i Søstrenes Hiærter, som vanskelig kunde udtages (Swanes Brev af 2. Febr. 1880 i min private Brevsamling) og i Brevet af 17. Febr. 1880 (sammesteds) udtaler Biskop Swane »jeg anser Deres Fratræden for paabudt af Nødvendigheden, thi hvor der er en saa giennemgribende Uoverensstemmelse mellem de ledende Kræfter, mangler Sandhed i Forholdet og Velsignelsen er borte«; og han tilføjer med Rette: »Stillingen som Formand for Diakonissestiftelsen betragter jeg som noget Forbigaaende, idet mindste saalænge den nuværende kvindelige Indflydelse er den raadende, men jeg sætter megen Pris paa, at De indtil videre bevarer denne Stilling, forat Forargelsen overfor den kolde Verden dog nogenlunde kan undgaaes«. Til Slutning skriver Biskoppen med slaaende Sandhed: »jeg kan vistnok med Føje replicere mod S. Sofies Anke mod os Mænd: at vi bøje os for Tidsaanden i Henseende til Lægernes Fordringer til Søstrene, at Bestræbelsen forat lægge Diakonissestiftelsens Ledelse ind under Kvinderne er en Virkning af Tidens Aand, hvad enten man vil se denne Stræben, som en Emancipationslyst eller som en Aabenbarelse af den katholske Dragelse, som gaar gennem Tiden«. – Efter alvorlig Overvejelse og med inderlig Smerte søgte jeg saa min Afsked fra min kiære Præstestilling. Jeg meddelte først Dronningen, dernæst Bestyrelsen min Beslutning. Hvad der fulgte efter Slag i Slag, nemlig: Dr. Holsteins Afskedsbegæring, Opfordringerne til Dahlhoff²³ og Paulli,²⁴ Forslaget til Statutforandringen, Dronningens Vægning ved at gaa ind herpaa, inden vort Forslag endnu var indsendt, Forslagets Indsendelse endda, Dronningens lange Tavshed,* hvorunder der skjuler sig tanken om, at entledige Bestyrelsen, Dronningens endelige Sanction. – Alt dette kan tilstrækkelig læses i Forhandlingsprotokollen og i Arkivet.

Saa meget er vist, at jeg under alle disse Møder og Forhandlinger har følt det ønskelige i, at jeg snarest mulig forlader Formandsposten, og dette Ønske deles vist i fuldeste Maal fra den kvindelige Ledelses Side; thi »Statutforandringen« vil aldrig blive tilgivet.

Idet jeg ser tilbage over Viborgsagen, sker det med Beklagelse over,

* Efter der hvad der aldeles paalideligt er meddelt mig.

at denne liden Tue væltede det hele Læs; jeg skylder Biskopperne Martensen* og Swane Tak for deres Raad og Støtte; skarpe Kanter kunne vel ogsaa fra min Side være fremkomne under Sagens Behandling; men i Totaliteten fastholder jeg Berettigelsen af mit Standpunkt: jeg vil ikke *tvinge* Søstrene til at »gøre noget uanstændigt«, men jeg vil hellere *tvinge* søstrene til at undlade at staa Lægerne bi i visse Tilfælde; jeg vil hævde Søstrenes evangeliske Frihed i dette Stykke; § 7 medgives Søstrene som et Værn, men Fortolkningen *i det Enkelte* overlades hver Søster; det bliver Moderhusets Sag at kontrollere Hospitalerne og *ordne* opkommende Vanskeligheder, men ei – som nærværende Tilfælde – at *skabe Vanskeligheder*, naar *ingen Anke* foreligger fra Søstrenes Side.

Naar jeg til Slutning spørger mig selv, om der ikke med Grund har kunnet rettes *alvorlige Anker mod mig og min Virksomhed ved Diakonissestiftelsen*, – da er jeg ikke saa hovmodig at tro, at Alt har været fortræffeligt og uden Brøst. Jeg beder min Gud om Tilgivelse, for hvad jeg maa have forsømt, eller hvad jeg har handlet urigtigt i; sine svage Sider kiender man mindst selv. Men jeg ønsker endnu kortelig at belyse *enkelte Anker*, som lejlighedsvis er kommet mig for Øre.

1. Naar det siges, at min Virksomhed ved »indre Mission«, »Magdalene-«, * og »Lindvangshjem« har distraheret mig og svækket min Virksomhed ved Dkstft, da skylder man mig Beviset for, at jeg paa *noget Punkt* har forsømt min Gierning. Stiftelsen har altid for mig været det første og det sidste. Men jeg har følt en indre Drift til den øvrige her omtalte Gierning, og efter Frimodts Død paalaa der mig endydeligere en Nødvendighed i saa Henseende. En Diakonissepræst kan let blive en aandelig forpjusket, afbleget Stakkel, hvis han udelukkende lever blandt alle de Kvinder; han trænger til et Supplement forat

* Adskillige Breve fra Biskop Martensen ang. denne Sag findes ogsaa mellem mine Breve, men de vigtigste Forhandlinger førtes mundtlig.

* Jeg har Grund til at formode, at det ikke er blevet optaget gunstigt, at jeg ikke knyttede »Magdalenehjemmet« til Diakonissestiftelsen, men til »indre Mission«, og at »Magdalenehjemmet« ei blev overgivet til Diakonissers Betjening. I et Brev af 12. Novbr 1876 bebrejder Dronningen mig dette og udtaler »dette hører paa det bestemteste ind under Diakonissehuset«. Men for det Første vilde Dstft ikke i lange Tider kunde have tænkt paa at oprette et Magdalenehjem, hvis Oprettelse var paatrængende nødvendig; derfor tog Missionen Sagen I sin Haand, og for det Andet kan en Anstalt som et Magdalenehjem ej være tjent med at betjenes af et Par Diakonisser, som kunde tilbageholdes naarsomhelst (eller ombyttes med andre) af Forstanderinden for Dstft. Magdalenehjemets Opgave fordrer »blivende« Personligheder, som kunde faa Erfaring. Den megen Tale om »Blufærdigheden« kunde ogsaa let volde Diakonisser Vanskeligheder paa et Magdalenehjem, naar de ledende Kræfter gøre sørgelige Indblik i alt Prostitutionsvæsenet vedrørende.

bevare Ligevægten. I Kaiserswerth og Bethanien og alle de store Anstalter, hvor Arbeidet og Stationerne ere vidt forgrenede, kan det endda gaa an; men ei i en lille Anstalt som vor; her kan en Præst altfor let »forsvinde i Skørterne«. Jeg troer desuden, at Dks. Stiftelsen har haft stor Gavn af min Virksomhed for indre Mission, idet Diakonissesagen derved er bleven indlemmet som et Led i en større Organisme. Gid den dog aldrig maa trække sig tilbage igen i en halv fornem, halv separatistisk Krog!

2. Jeg har allerede berørt den Anke, at man ei ret følte, at Kirken var »Søstrenes Kirke«; havde dette været Ønsket fra Begyndelsen, da burde man have indskrænket sig til at bygge *et lille Kapel* kun beregnet paa Søstrene og ganske faa Venner (som i Strassburg og fl. andre Steder). Jeg har aldrig været utilbøjelig hertil; men det var Dronningens udtrykkelige Ønske, at Kirken skulde være stor, Bestyrelsen sluttede sig gierne hertil, og Forstanderinden var – dengang Kirken opførtes – meget bedrøvet over, at den ej kunde blive et Stykke større endnu, hvad Arkitekten først tilsigtede, men Pengene forbød.

3. Naar det er sagt, at min *Prædiken* ei egnede sig for Søstrene, da skal jeg vel vogte mig for at paastaa det Modsatte, men jeg vil blot minde om, at det var Forstanderinden og enkelte Søstre (f.Ex. S. Anna) der ønskede mig til Præst just efter at have hørt mig prædike; jeg har altid hørt Udtalelser af Glæde i Søsterkredsen over Gudstjenesten, først i Brydningstiden kom andre Udtalelser mig for Øre.

4. Det er udtalt, at jeg ei egnede mig til *Sjælesørger for Søstrene*, som var »bange« for at tale til mig om deres Anliggender. Jeg indrømmer, at Forhandling med den enkelte ei er min stærke Side. Dog minder jeg om, at jeg har bedet Søstrene komme til mig, naar de ønskede; jeg tror ogsaa at have modtaget dem kiærligt og raadet dem trofast, naar de kom. Men at »smaasnakke« religiøst og ligesom »aandelig beføle den Enkelte« er mig ligefrem modbydeligt. Enkelte af Søstrene have gientagne Gange henvendt sig til mig med Beklagelser over S. Anna og Forstanderindens Behandling af dem. Jeg har søgt at dæmpe og berolige, men samtidig at rette de paaankede Fejl. S. Annas Bebreidelse (i det omtalte Brev), »at jeg har lyttet til smaalige, selvsyge Klager og derved næret Utilfredshedens Frø« maa jeg afvise; det var min Pligt at stille mig ligeligt til alle Søstre og høre Alles Røst.

5. Endelig har man klaget over, at *Dr. Holstein og jeg* havde baaret os uhæderligt ad ved at tage vor Afsked samtidig og som Demonstration. Det er uretfærdigt. Sagens Sammenhæng er følgende:

Dr. Holstein, som med Rette var æret og afholdt i Huset paa Grund af sin Dygtighed og Trofasthed gennem 17 Aar, og som særlig var

paaskiønnet af Forstanderinden og S. Anna, blev, efter at have forlangt S. Annas Gierning Begrændset, Gienstand for samme afmaalte, kølige Behandling som jeg.

Da Viborgsagen stod paa, sprugte jeg Frk. Conring, om hun ei havde hørt Holsteins Mening, hvad der var saa meget naturligere, som Etatsraad Gøricke, det lægekyndige Medlem i Bestyrelsen, var syg. Jeg fik til Svar, at Dr. Holsteins Optræden var saa forandret, at man ikke mere spurgte ham til Raads. Saa talte jeg med Dr. Holstein om Sagen, da det forekom mig altfor galt, at Husets Læge ei kendte noget til den omtalte Strid. Han gav Swane og Heiberg Ret i enhver Henseende, og udtalte som sin Overbevisning, at i samme Grad, som Søstrene var offerberedvillige, vilde de blive agtede og skaanede; men omgiærdede de sig med Forsigtighedsregler, der altid aandede Mistillid mod Lægerne, saa vilde de blive skudte tilside af »det røde Kors« eller overlegent behandlede. Dr. Holstein blev bedrøvet over den Krænkelser, som Forstanderindens Tavshed om denne Sag havde tilføjet ham, og vi vexlede nogle Ord sammen om den Misstemning, som herskede mod os begge i de ledende Kredse.

En anden Omstændighed krænkede ogsaa Holstein. *Kandidaten* skulde skifte, og Dr. H. foreslog en *ny Kandidats Ansættelse* paa visse nærmere angivne Betingelser. Forstanderinden stillede Modforslag om *Kandidatpostens Nedlæggelse*, hvad der dog ei skete.

Jeg holdt nu Holstein á jour med Viborg Sagerens Udvikling, og meddelte ham, at jeg vist maatte vige min Plads. I Skrivelse af 27. Januar 1880 (i min private Brevsamling) udtalte Dr. Holstein, at det ofte har svævet ham paa Læberne, men at han af Hensyn til de Vanskeligheder, hvoraf jeg var omringet, ei endnu havde sagt mig det, at han allerede i lang Tid havde følt, at hans Tid paa Dstft. var omme.

Jeg meddelte Dr. Holstein Underretning om min Afskedsbegæring Indsendelse samme Dag som det var skeet. Jeg traf ham ei personlig hjemme, men fortalte det til hans Hustru, som strax udtalte, at saa blev Holstein hellerei. Dagen efter talte jeg med Dr. H., som udtalte sit længe nærrede Ønske om at fratræde, og som ei vilde gaa ind paa det Forslag, jeg gjorde ham om at indtræde i Direktionen,* selv om han fratraadte som Læge. Hans Detailkundskab kunde have gavnet meget, og Sagen om *Statutforandringen* var ei kommen paa Bane endnu. Det første Forslag i saa Henseende stammer fra Holstein og findes i det Brev, som han sendte mig d. 13. Februar 1880 (i min private Brevsamling). Jeg mindes ikke hvad Dag Holstein indgaar sin Begæring om

* Som Gørickes suppleant og event. afløser.

Afsked (– det kan ses i Arkivet –) men jeg veed, at endnu samme Aften søgte jeg ham forat bede ham om muligt at opsætte Momentet en lille Tid. Men samme Aften stod det som Nyhed at læse i »Nationaltidende«, at Dr. Holstein og jeg havde søgt vor Afsked, – og nu gik Sagernes deres ustandselige Gang. »Nationaltidendes« nævise Indblanding i hele denne Sags Udvikling har skadet meget; jeg har gentagne Gange personlig henvendt mig til Redacturen derom, ligesom jeg bad alle Redactioner om at lade Stiftelsen giennemgaa sin Krise i Ro. Kun »Dagens Nyheder« vilde intet love og bragte snart en tildels »ledende«, tildels »vildledende« Artikel om Sagen. – Jeg veed, at Dr. Holstein er fratraadt med stor Bedrøvelse, men – (ligesom jeg) – forpint af Forholdene i Huset: Han har den Tilfredsstillelse, at den af ham anbefalede Ordning snart efter blev godkiendt i største Omfang, selv om den af ham anbefalede Person (Reservelæge Nielsen) ei kunde antages til hans Efterfølger.

Jeg har nu – som jeg haaber Sandheden tro i Kiærlighed – gjort rede for alle de Forhold, som førte til og ledsagede min Fratræden. Jeg har med Vemod set en anden Mand staa som Husets Præst paa min kiære Prædikestol, men jeg ønsker ham af Hierte Naade til at blive Søsterkredsen til Velsignelse og Gavn! Jeg føler, at der maatte noget særligt til, forat drive mig bort fra Diakonissestiftelsen, og haaber derfor, at Herrens Haand maa have været bag alle disse Forviklinger. Jeg skilles fra alle derude *uden en eneste bitter Tanke*, ønsker at staa i et udvortes godt Forhold til Huset, hvis Gierning daglig omfattes i mine Bønner; men jeg ønsker* derfor ogsaa at løses fra ethvert *Embedsforhold* til Huset, hvorefter nye Forviklinger kunne opstaa. Herren opdrage mig til min nye Gerning gennem denne Skuffelse jeg har lidt; og Han bevare alle kære Søstre og lade deres Gerning bære megen Frugt!

Aalsgaarde, Hellebæk 1. August 1880.

H. Stein.

* *Mit Ønske blev opfyldt hurtigere end jeg havde ventet og uden Foranledning fra min Side. Pastor Dalhoff x) havde – (vistnok i god Mening, men mod al Forretningssang) – paa egen Haand uden jeg eller nogen i Bestyrelsen anede det knyttet Forhandlinger med Grev Moltke (Nørager) om at overtage Formandsposten, og Dronningen havde tilsagt Sanction. Saa bad Dalhoff mig om at begære Afsked. Dette nægtede jeg bestemt, da jeg var anmodet om og havde lovet at forblive som Formand, indtil Dronningen gav mig Afsked. Den 30de Novbr modtog jeg Entledigelse; Dronningens Brev er i min Samling. x) Mit Brev i Anledning af Dalhoffs Forespørgsel og D's Svar derpaa findes i min Samling.*

1. Dronning Louise (1817-1898), Kong Christian IX's gemalinde, på hvis initiativ Den danske Diakonissestiftelse blev oprettet.
2. Søster Louise Conring (1824-1891), var den første forstanderinde for Diakonissestiftelsen i årene 1863-91. Prinsesse Louise opfordrede frk. Conring til diakonissegerningen. Blev indviet til diakonisse på Kaiserswerth diakonissehus i Tyskland 1863.
3. Harald Stein var formand for Københavns Indre Mission 1875-1886. Også for denne virksomhed havde Stein udformet et programskrift: »Hvad vil den indre Mission?«, med undertitlen »Tro, virksom i Kjærlighed«. Heri fremføres arbejdsmetoder, som Stein havde set udført i praksis i Tyskland og Holland. Skriftets væsentligste indsigt er nødvendigheden af en diakonal indsats i hovedstaden: »kærlighedens gerninger« må gå hånd i hånd med Ordets forkyndelse.
4. Søster Anna Buch (1833-1919) indtrådte som prøvesøster 1863. Hendes gerning på Diakonissestiftelsen blev omfattende, idet hun kom til at lede hele det praktiske arbejde på hospitalet, ligesom hun skulle stå for regnskabsførelsen, passe operationsstuen og have overtilsyn med sygeplejen på hospitalet. Derfor blev søster Anna Buch Frk. Conrings mest betroede medarbejder.
5. S. Sophie Zarthmann (1841-1925) meldte sig til diakonissearbejdet 1872 i Strasbourg, hvor hun modtog uddannelse og blev indviet 1877. Diakonissehuset i Strasbourg valgte hun især, fordi dette hus' ledelse lagde megen vægt på den enkeltes vækst og udfoldelse. Her kunne man hjælpes til at blive »en hengivende, selvfor-nægtende tjenerinde«. Vendte tilbage til Den danske Diakonissestiftelse 1878 og blev 1891 frk. Conrings efterfølger.
6. H. L. Martensen, Sjællands Biskop 1854-84.
7. H. J. Swane, biskop over Viborg Stift 1878-1901.
8. I »En Fremstilling af de Forhold, der bevirkede min Afsked fra Diakonissestiftelsen«.
9. Ligesom dette også skildres i »To Højkirke-mænd. Brevvexling mellem bisperne H. Stein og J. Swane«, 1958, ved P. G. Lindhardt og J. Swane. Disse breve findes i Diakonissestiftelsens arkiv.
10. Conf. L. J. Koch: »Tro og Tjeneste. Den danske Diakonissestiftelse 1863-1891«, 1938, p. 95, p. 105, p. 139, p. 157, p. 160 ff., p. 172 ff., p. 182 f., p. 189 ff., p. 203, p. 217.
11. Conf. Svend Hauge: »I Troskab mod Kaldet. Den danske Diakonissestiftelse 1863-1963«, 1963, p. 106-114, p. 131.
12. Rudolph Frimodt (1828-79), præst ved Johanneskirken på Nørrebro. Formand for Københavns Indre Mission 1865-1875 (Steins forgænger).
13. J. H. Paulli (1809-65). Stiftsprovst i København 1857-65.
14. C. H. Stoltenberg (1796-1877) skænkede betydelige summer penge til rejsning af det store diakonissehus, Peter Bangsvej 1 på Frederiksberg.
15. I. A. Holstein, overlæge på Diakonissestiftelsen 1863-80.
16. På diskonisseanstalten dér.
17. Diakonissestiftelsens kirke, som er bygget som en direkte fløj til hospitalet. Den blev helt financieret af C. H. Stoltenberg.
18. Rejsningen af det nye diakonissehus stod på 1873-1876 under ledelse af Stein.
19. Søster Ida Henckel (1835-1902).
20. B. W. Heiberg (1840-1920). Overlæge på Viborg Sygehus fra 1879.
21. L. S. Sørensen (1826-1889), stiftsprovst i Viborg 1878-1885.

22. I betingelserne for søstrenes udsendelse § 7 hed det: »Hvor Mænd skulde forplejes på sygehuse, stilles en dertil skikket Mand til Søstrenes Rådighed, dels i Tilfælde, som overgaa deres legemlige Kræfter, og dels i Tilfælde, som kunde saare deres Blufærdighed«.
23. N. Chr. Dalhoff (1843-1927), præst ved Diakonissestiftelsen 1880-1913 (Steins efterfølger).
24. Richard Paulli, overlæge på Diakonissestiftelsen 1880-1908 (Dr. Holsteins efterfølger).

Af valgmenighedspræst Anders Nørgaards erindringer

Studietiden og de første præsteår.

af *Knud Banning*

Valgmenighedspræst Anders Nørgaard (1879-1943) var i slutningen af 1920'erne en af grundtvigianismens mest markante ledere, og han huskes fortsat for sin udredning af Grundtvigs egentlige anliggende og sine skarpe opgør i trebindsværket »Grundtvigianismen« (1935-38). Her slog han uden skånsel ned på alle dem, der i hans øjne havde udvandet arven efter Grundtvig og gjort bevægelsen til en bred, folkelig strøm, hvor man ganske forbiså den »mageløse opdagelse« fra 1825 og den dermed forbundne »kirkelige anskuelse«, som for Anders Nørgaard var »hjerterbladet« i bevægelsen. Herefter var han hvirvlet ind i heftige debatter og skabte sig derved en markant profil, også uden for den grundtvigske kreds.

Blandt Anders Nørgaards efterladte papirer i Rigsarkivet findes også en mikrofilm med nogle erindringer, hvor han fortæller udførligt om sin barndom og opvækst, om studieårene i København og om sit liv og sin præstegerning indtil 1923, altså inden det store opgør begyndte. Erindringerne slutter brat, og intet udelukker vel, at han skrev på dem ved sin død. Flere træk viser i hvert fald, at de unge år og den første præstetid nu er kommet på afstand. Optegnelserne har været benyttet af C. V. A. Ruth i »Valgmenighedspræsten Anders Nørgaard. Liv, Kamp og Tro« (Kbhvn. 1955). Nedenfor gengives de afsnit, som vel har størst interesse i dette tidsskrift, nemlig om studietiden i København og Anders Nørgaards første tid som præst på Koldingegnen, hvor han ikke blot fik med grundtvigianere at gøre, men uundgåeligt også med Indre Mission, der stod stærkt på disse kanter. I gengivelsen er retskrivningen moderniseret, enkelte stavfejl er rettet og nogle få, glemte ord føjet til.

Anders Nørgaard stammede fra en bondegård i Alstrup sogn, Vendssyssel. Slægten var stærkt optaget af politiske og andre åndelige brydninger, der mærkede denne landsdel i slutningen af 1800-tallet. To af hans søskende kom på Stenum højskole, senere flyttede til Vrå, og familien deltog i skolens efterårsmøder, men havde derudover ingen tilknytning til det grundtvigske. Drengen gik syv år i sognets skole og

må have vist boglige evner, for han kom efter eget ønske på Bælum højskole, hvor man også kunne tage præliminæreksamen. Det gik åbenbart godt, for derpå ville han være student, og derfor måtte han på kursus i København. Herom står der i erindringerne:

En af de første dage i november 1898 rejste jeg til København. Da jeg om aftenen gik ud af banegården for at vandre ud til Lykkesholms alle, en sidevej til Gl. Kongevej, hvor jeg skulle bo, følte jeg mig trykket og beklemt. De mange lys, de mange mennesker, fremmedheden, ensomheden var ved at overvælde mig, landsbybarnet fra Vendsyssel. Jeg havde ingen til at hjælpe mig til rette, jeg måtte selv finde vej fremover i de kommende tider, jeg måtte også nu selv prøve at finde vej. Jeg bøjede af til den forkerte side, gik ikke ned ad Vesterbrogade, men ind ad byen til. Jeg spurgte om vej, da jeg var kommen over til banegårdens afgangsside, blev vist ud efter Gyldenløvesgade og Åboulevarden og kom omsider ved at spørge mig for gennem Ørstedsvej ud til Gl. Kongevej og fandt endelig huset, hvor jeg skulle bo. Der var ikke langt derfra til Døckers kursus¹, som da havde til huse henne på Ørstedsvej. Jeg kom godt et par måneder for sent, så det hold, hvori jeg skulle optages, allerede var et godt stykke henne i bøgerne. Jeg skulle nå at tage tillægseksamen i fransk, latin og græsk inden sommerferien for så næste år at nå frem til studentereksamen. Det gik også godt med begge dele. Først i juli 1900 var jeg som privatist oppe til eksamen på Schneekloth's skole. Jeg nåede omtrent 100 points, som var en meget god 1. karakter. Men der havde heller ikke været tid til meget andet end at læse og glæde mig til jule- og sommerferie. Vi havde mange gode lærere, der dog ikke i den korte tid kunne nå stort mere end eksamenterperi. Blandt vore lærere var Borup,² som allerede da havde sit høj-skolekursus i gang. Han kunne ikke holde sig til terperiet i fransk, men lod meget af tiden gå med til æstetik og andre sager. Det gik nok noget ud over karakteren i fransk, men kom vort menneske til gode. Nuværende professor Grønbech³ var min lærer i græsk det første år og en del af det andet, indtil sygdom nødte ham til at træde tilbage. Vi fik da magister Steen-Hansen,⁴ hvem jeg senere blev ven med. Døcker havde egentlig intet med kursus'et at gøre. En enkelt gang læste han op for os. De to år var slideår. Vi skulle jo i kort tid nå det, som latinskolerne brugte lange tider til. Elevflokken var meget uensartet både i alder og andre henseender. Der var kun en i mit hold, som jeg senere fik rigtig med at gøre, Andreas Hansen,⁵ der blev højskoleforstander på Bornholm. Han havde ikke midler til at fortsætte ved universitetet. Jeg husker engang, vi begge samtidig var kaldt op til forhør angående vore

pekuniære forhold, idet vi søgte nogen understøttelse, at Hansen fik det svar, at han var for fattig til at få understøttelse, hvorimod den blev lovet mig, fordi jeg kunne sige, at jeg ikke behøvede den, dersom det skulle gælde noget. Han kom ud på en højskole efter i et par år at have hørt på litteraturhistorie. Men senere mødtes vi igen både i hans og i mit hjem.

I de snart to år på Døckers kursus havde jeg været en ihærdig vandringsmand, der kun var optaget af at nå til vejs ende. Jeg ville være student og det med en god eksamen. Der var ikke meget andet, som optog mine tanker. Der var ingen tid til at gøre svinkeærinder bort fra vejen, knap nok engang imellem at standse op og se lidt til siden. Viljen, der blev til derhjemme, da jeg længtes ud, var drivkraften. Jeg havde som dreng ofte set ud efter prikken, hvor himmel og jord gik sammen. Nu var den sorte prik blevet studentereksamen. Jeg havde en følelse af, at når jeg først nåede den, var jeg ved det sted, hvor himmel og jord gik sammen. Så skulle jeg til at leve med i den dejlige åndens verden, som jeg havde fået et indtryk af både ved at høre ved møderne i Vrå og ved at læse i digternes bøger.

Nu skulle jeg ud af cellen, ud til livet og glæden og alt det underlige, jeg var gået ved siden af i de travle år. Jeg var nøjagtig den samme den dag, da jeg sammen med Andreas Hansen skyndte mig at få studentehuen sat på – vi havde aftenen i forvejen været inde i Klareboderne og købt den og bragt den hjem i vort logi – og promenerede henad Værnedamsvej og Gl. Kongevej med lykkelige kig ind i de store ruder, hvor vi kunne se studentehuen på vort eget hoved, jeg var den samme som da jeg drog til Bælum, kun var det virkeligt, at jeg nu var student. Det betød, at jeg havde fået en hel del proppet i mit hovede, men der var intet, som havde berørt mit hjerte.

Men hvad nu? Jeg skulle jo til at studere, men hvad? Jeg havde tidligere ment, det skulle være jura, hvorfor ved jeg egentlig ikke. Det blev teologi. Vistnok, fordi jeg både hjemme og især ved møderne på Vrå højskole havde hørt noget, som havde gjort stærkere indtryk på mig, end jeg selv forstod. Jeg blev i hvert fald ikke påvirket direkte af nogen til at vælge teologien. Af og til havde spørgsmålet om det, jeg havde lært i skolen og ved præsten været oppe i mit sind. Havde det sig nu også således, som jeg der havde hørt? Men alt dette var jo kun teologi og dogmatik, som aldeles intet havde haft med mit hjerte at gøre, hvorfor jeg også inderst inde ikke havde været helt uberørt af, om jeg var kommet til det resultat, at det altsammen nok var noget galt noget. Og naturligvis kunne jeg ikke hitte rede i, hvorledes jeg skulle stille

mig til al den lære, jeg var blevet terpet i under skolegangen. De stærke indtryk, moder havde givet mig, og oplevelsen af ordets herlighed, som jeg uden at vide det havde haft ved de store møder i Vrå, kom hjertet ved.

Det var jo en underfuld verden, jeg gennem disse indtryk og hin oplevelse var ført i forhold til. Den havde mit hjerte, hvor lidt jeg end havde klarhed over det dengang.

Da jeg lod mig indskrive som teologisk student, var det just ikke med den tanke, at jeg engang ville blive præst, men snarere, at jeg ville til højskolen. Men jeg begyndte altså med teologien. Foreløbig skulle jeg jo i lag med filosofien og så se at få eksamen i hebraisk. Jeg hørte Høffdings forelæsninger uden at få noget ud af dem andet end et indtryk af en såre elskværdig personlighed.⁶ Jeg havde for resten snart ladet mig kyse fra at høre Høffding, idet vi skulle skrive os på lister til de to filosofiske professorers forelæsninger inde hos den for sin uhyre særhed berømte pedel Mule.⁷ Først holdt han nemlig stærkt på, at jeg ikke kunne komme med til Høffdings forelæsninger, da der allerede var fuldt.

Jeg skulle høre Kromann.⁸ Men da jeg på et af hans spørgsmål kom til at svare således, at det tiltalte ham, bandede han ligeså stærkt på, at jeg udmærket kunne komme til Høffdings forelæsninger, det var min akademiske ret, det var kun fiksfakserier af de forbandede professorer, at de ville hindre os i at høre, hvem vi ville. Jeg kunne blot gå hen, hvor jeg syntes, ingen magt i verden kunne forbyde det. Senere oplevede jeg mange morsomme scener med den underlige mand, hvem de teologiske studerende skulle til om mange ting, og som havde for skik at hente karaktererne til embedseksamen, når censuren over præstationerne i de enkelte fag var forbi.

Foruden filosofien og hebraikken mente jeg dog også at kunne begynde lidt med teologien og gik ind til professor Schat-Petersens forelæsning over Filippenserbrevet.⁹ Bagefter syntes jeg, at det var underligt, at jeg ikke straks forlod teologien, da jeg hørte denne forelæsning, der i sin uendelige bredde og omstændelighed måtte give mig det indtryk, at et menneskeliv ikke ville forstå til at komme igennem Det nye Testamente. Og der var jo da immer andre ting, som skulle læses. Så det måtte have lange udsigter. Jeg lod mig dog i mit ungdommelige overmod ikke afskrække. Men jeg fandt mig aldrig til rette med det teologiske studium således, at jeg kunne få noget virkeligt udbytte deraf. Det var egentlig kun en fortsættelse af den samme uinteressante eksamenslæsning, som jeg allerede nu var vel indøvet i. Når jeg ser tilbage over de år, jeg gik ved universitetet, er det med en vis bitterhed,

fordi de i grunden intet gav af det, som kunne bevæge sind og hjerte, sætte noget i gang i en, hjælpe til rette med de spørgsmål, som jeg havde brug for at få svar på og havde ventet nogen hjælp til på universitetet. Jeg har ondt ved at tænke mig, at der kunne være mennesker, som modtog nogen påvirkning fra forelæserne i de teologiske auditorier i min tid. Der var jo nok nogle ivrige teologer, som syntes svært optaget af det, de hørte, og disputerede derom, men sådanne folk forstod jeg ikke. Jeg hørte da både professor Jacobsen¹⁰ i Gammel testamente, Ammundsen¹¹ i kirkehistorie – han konkurrerede nogen tid efter, at jeg var kommen til universitetet og var interessant ved sin ualmindelige ungdom af professor at være – Peder Madsen¹² i dogmatik og gamle Henrik Scharling¹³ i Etik. Imidlertid lærte jeg snart at affinde mig med forelæserne og diktaterne – Peder Madsens forelæsninger var så at sige diktat – jeg satte mig ind i, hvad der forlangtes til eksamen og stræbte så at tilegne mig det tilmålte stof. Jeg kan altså ikke sige, at jeg følte nogen særlig begejstring over universitetet, så meget mere som der jo ikke var tale om noget samkvem endsige samliv med professorerne uden for auditorierne.

Men der var jo også andet end universitetet, som kunne optage en og få betydning i disse år. Naturligvis skulle jeg med i en studentforening. Jeg valgte »Studentersamfundet«, skønt det ikke kunne siges at være et sted, hvor teologisk studerende var i høj kurs. Det var af politiske hensyn, jeg indmeldte mig der. Min fader var nemlig gammel »Bergianer«,¹⁴ og jeg belavede mig også på at blive venstremand. Under disse forhold fandt jeg det rimeligt at melde mig til Studentersamfundet. Jeg stillede da til rusgildet, som afholdtes i en sal henne på Nørrevold, hvor Studentersamfundet dengang havde til huse. Da hørte jeg første gang Georg Brandes,¹⁵ om hvem alt samlede sig, skønt det ikke var ham, der havde holdt festtalen. Såvidt jeg husker, var det en dr. med., men navnet erindrer jeg ikke. Derimod står det tydeligt for mig, hvilken hyldest eller rettere tilbedelse Brandes var genstand for. Da han ad en særskilt indgang førtes ind i salen, var det som en guddom kom til stede. Efter festtalen blev der talt og talt og kun talt om Brandes, der naturligvis også selv talte. Det var noget om, hvad, jeg tror nok, det var Fr. Paludan-Müller,¹⁶ havde sagt til de unge studenter, da han – Brandes – var bleven student. Jeg var ikke nær så imponeret af alt det, jeg der hørte, som jeg var af København hin aften, jeg stod uden for banegården og skulle prøve at finde min vej til min bopæl. Da jeg fra dette rusgilde i den sene natte time vandrede ud til Østerbro, hvor jeg dengang boede, var jeg klar over, at den mand, jeg havde hørt, skulle jeg

ikke være allieret med. Min sunde bondenatur og den realisme, det nære forhold til Vendsyssels muldjord gav, følte rent instinktmæssigt modvilje mod den »realisme« jeg her gjorde bekendtskab med. Det hele syntes mig uhyre opstyltet og forlorent.

Jeg følte lede ved en sådan menneskedyrkelse og selvgladhed. Jeg kom uden nogen som helst uvilje mod Brandes og hans retning, men den blev vakt hin aften og voksede i de år, da jeg var medlem i Studentersamfundet. Jeg blev ved i nogle år at være medlem der. Og jeg kan sige, at jeg altid senere er glad over det. Studentersamfundet var vel nok på det tidspunkt i nedgang som hele Brandes's retning, skønt det i rent ydre forstand kulminerede lidt senere, da det fik sit eget store hus på Frue Plads, hvor jeg var med ved indvielsen og hørte Erik Skram¹⁷ holde tale om, at dette nu var hedningenes stolte hus, der knejsede trodsigt ligeoverfor alt det ærværdige, gamle, forbenede i naboskabet. Vi kunne jo fra vinduerne se over til Frue kirke og universitetet og var nærmeste nabo til bispegården. Joh. Jørgensen¹⁸ har åbenbart ret i, at der med århundredskiftet var ved at foregå en åndelig omvendelse. Man kunne også på mange ting, også på møder oppe i Studentersamfundet, mærke det, men endnu syntes Brandes og hans folk at beherske sindene. Det var dem, der førte det store ord, og det gjorde de med stor selvfølelse. Nu fik jeg da i al fald lært at kende den stjerne, der havde lyst så flimrende på vor nordiske himmel og fik derigennem hjælp til at forstå meget, som jeg måske ellers ville have haft vanskeligere ved at forstå i vort åndelige liv. Jeg kunne kende mærkerne af den vind, der blæste fra den kant, også når jeg mødte disse mærker på egne, hvor der ellers havde været forholdsvis læ imod den. Jeg kunne forstå, hvor dybe spor den havde sat også indenfor den grundtvigske kreds, skønt mange af de mest mærkede vel næppe vidste det. Der var ikke så få, som havde deres rod og hjemsted i den grundtvigske bevægelse, men alligevel i allerhøjeste grad var forblæste af den »realistiske« vind. Ved enhver lejlighed var de parate til at gøre stramt honnør for en brandesiansk ånd og nærrede en panisk skræk for at komme i altfor stærk miskredit hos den brandesianske retnings mænd. Vi, der først kom i forhold til denne retning, da dens stærke farver var slemt falmede, måtte føle helt anderledes over for den. Vi kan vel ikke undgå at synes, at mange af disse »grundtvigianere« egentlig var nogle tragiske skikkelser. Deres hele åndelige udvikling var præget af, at de skulle, naturligvis for det meste dem selv ukendt, forene det uforenelige. Og den var fuldbyrdet inden den store åndelige omsindelse kom, så de blev ved at leve videre i deres gamle verden ude af stand til at forstå det nye, der allerede var i vækst. Troels-Lund har i sin bog »Bakkehus og

Solbjerg«¹⁹ vist, hvorledes Rahbek omgivet af romantiken, den ny tids mænd, deres elskværdige og gæstfri vært, altid sammen med dem, alligevel aldrig nåede ud af den gamle tid og ind i den ny, ja slet ikke forstod, at den ny tid var kommen. På samme måde var det med mange af disse grundtvigske folk, hvis udvikling var forbi, inden tidsskiftet kom. De forstod ikke mere noget af det nye, der kom frem. Det er åbenbart således med de allerfleste mennesker, at når vi har nået en vis alder, så er vi ude af stand til at forstå, ja knap nok se det, der kommer frem. Man bliver ved at leve i den tilvante tingenes orden, ser alt i de gamle farver.

Det eneste udbytte, jeg fik ud af »Studentersamfundet« var dog ikke alene et studium på stedet af realismens topskud herhjemme. Jeg fik der lejlighed til at høre og se mange ejendommelige personligheder og var med til mange møder, jeg kan blive ved at mindes. Engang var der Drachmann-aften. Drachmann skulle læse op, hvorefter der skulle være festligt samvær med ham.²⁰ Han mødte i underlig påklædning, rimeligvis noget, han plejede. Han trådte frem og oplæste et lille digt på fire vers, han vist havde skrevet i dagens anledning, hvorefter oplæsningen var forbi. Måske i erkendelse af, at det fyldte noget lidt, erklærede han, at han ville tale til os, skønt det ikke lå for ham. Han ville sige os nogle sandheder. Da han var færdig med det, blev bordene sat frem og dækket. Men imidlertid forsvandt digteren, så vi måtte holde fest uden ham. En anden aften hørte jeg Johs. V. Jensen tale om »Danmarks fremtid«.²¹ Han var lige i begyndelsen af sit ry, hvorfor der også kun var mødt en temmelig lille forsamling. Han var da talsmand for »den jyske bevægelse« og udviklede som sin anskuelse, at fremtiden beroede på muligheden af at udvikle jysk race og ejendommelighed. Der var naturligvis i et sådant emne god lejlighed til at sige en hel del til både københavnere og jøder.

Der var også engang en vældig holmgang mellem højskolens folk og Studentersamfundets. Georg Brandes havde holdt en lignende – vist ikke den første eller sidste – over den grundtvigske bevægelse. Holger Begtrup havde besvaret den.²² Begge havde de talt ved sommermøder ude på Sjælland. Men nu var det meningen, at der skulle finde et opgør sted i form af diskussion inde i Studentersamfundet. Brandes kom imidlertid ikke, hvorfor mødet blev noget af en skuffelse. Vi havde jo især været spændt på et møde mellem ham og højskolens folk, der forøvrigt havde let nok ved at stå sig i debatten.

Jeg var også medlem af den lille grundtvigske »Studenterkredsen«.²³ Den bestod mest af unge, der var udgået fra grundtvigske hjem. Når jeg fandt vej ind i den, var det, fordi jeg allerede dengang fandt mig

bedst hjemme i den grundtvigske kreds. Jeg kom stadig om søndagen i kirke ude i Valgmenighedskirken, hvor Jungersen var præst.²⁴ Det var vist ikke så meget for at høre Jungersens prædikener som for at være med i gudstjenesten i denne menighed. Jeg havde aldeles ingen grundtvigske meninger, men følte umiddelbart, at her levede et ordets liv, som det var en lykke at være med i. Da der senere for mig faldt lys over Gudsordet som livets kilde, indså jeg, at gudstjenesterne derude i valgmenighedskirken havde været mig en hjælp til at få dette lys. Engang imellem kom jeg også i Vartov, hvor Hoff var præst. Men mit hjemsted blev valgmenigheden. Derfra førtes jeg også ind i »Kredsen«. Der var ikke mange medlemmer dengang. Jeg tror nok, det var hver fjortende dag, vi samledes til møde oppe i Højskoleforeningen, hvor Harald Holm var vært.²⁵ J. P. Bang, der senere blev professor i dogmatik, var formand.²⁶ Jeg gjorde der bekendtskab med en hel del unge, som jeg senere har mødt ude i livet, bl.a. højskoleforstander Erik Appel i Rødning,²⁷ højskoleforstander Monrad i Ryslinge,²⁸ biskop Ludwigs,²⁹ højskoleforstander Fr. Nørgaard i Antvorskov.³⁰ Undertiden blev vi bedt ud til aftensammenkomst i forskellige hjem, der kunne modtage os. Foreningen førte i min tid en såre beskeden tilværelse, men jeg mindes alligevel vore sammenkomster med glæde. Vi fik noget ud af dem.

(Da Anders Nørgaard havde studeret i tre år, kom han på Regensen, men her faldt han ikke til. Han gik ofte i teatrene og til koncerter, men fik ikke læst meget andet end sit eksamenspensum – det er ferierne i Vendsyssel, han husker med størst glæde. Han gik til embedseksamen omkring nytår 1905 og fortæller:)

Det var nok lidt tidligt efter de almindelige regler. Men jeg mente nok at kunne klare den. I december var der skriftlig eksamen hver dag i en uge. Da censuren faldt over de skriftlige arbejder, var jeg klar over, at jeg kunne få laudabilis, hvis jeg ikke var alt for uheldig til mundtlig eksamen.

Den 24. januar 1905 gik jeg en rigtig tåget gråvejrsdag fra Regensen op til Universitetet. Nu skulle det gå løs. Jeg følte mig vel tilpas. Thi nu var det jo sidste gang, jeg skulle være med til den slags. Min broder var kommet til København for at overvære begivenheden. Det gik ret godt. Jeg fik mit laud, gik tilbage til Regensen, hvor jeg sammenkaldte nogle af mine kammerater. Derpå stablede jeg alle mine kollegiehefter op, tilbød kammeraterne at tage, hvad de kunne have brug for, og alt det andet pattede jeg i kakkellovnen til bølgebrændet. Det var en forunder-

lig lykkelig følelse ikke at have eksamen stående et stykke foran en som en advarsel. Og nu var jeg fri. Jeg kunne have favnet alverden i min lykke.

Ikke således at forstå, at jeg følte, jeg nu havde nået det sted, hvor himmel og jord gik sammen. Jeg var blevet klogere end før. Jeg havde nået det mål, jeg havde stirret imod og stræbt at nå fra den dag, da jeg drog ud i verden for at finde lykken. Nu var målet nået. Men jeg følte godt, at jeg slet ikke dermed var nået til den sorte prik, hvor himmel og jord mødtes. Jeg følte det kun, som jeg nu havde fået adgangskort til livets fest, nu kunne jeg træde ind, nu ville jeg træde ind, nu var skoletiden forbi, nu skulle jeg ud i livet efter at have erhvervet adgangskortet. Jeg var ikke så indbildsk, at jeg mente, alle min eksaminer gjorde mig særlig skikket til at gå ud i livet og virke til dåd. Jeg forstod nok, at jeg vel havde fået en del kundskaber og fået nogen forstand på, hvorledes jeg skulle erhverve mig kundskaber. Men jeg vidste også nok, at hele eksamensvæsenet ikke gjorde en skikket til at træde ud i livet. Det var den billet, som samfundet nu engang krævede af en under farten her i livet. Nu havde jeg den. Og jeg mente som sagt dermed at have adgangskort til de steder, hvor jeg helst ville færdes.

Min studentertid var ikke falden i en frugtbar tid. En gammel, udlevet, forvrænget realisme var i færd med at visne, men stod dog i sin falmede og forslidte glans med traditionens magt som det, der ragede op i tiden. Det nye, der skulle afløse den, var endnu ikke kendeligt. Hele den engelske bevægelse, som Ricard³¹ var hovedmanden for, holdt sit indtog i min tid. Jeg hørte engang Ricard tale. Men min sjæl droges ikke i den retning. Allerede da havde jeg dybest inde følt mig draget til det menighedsliv, som jeg senere følte mig kaldet til at tjene. Men endnu var det, som før nævnt, kun dunkelt og uklart. Dog, ind på sporet var jeg kommet. Det havde jeg i al fald fået ud af læreårene ved siden af alle de dejlige eksamenspapirer, der nu fyldte min lomme. Og en ting havde jeg bevaret, jeg tror, jeg kan sige, uskadt igennem disse år: min oprindelighed, min natur. Jeg var ikke blevet lavet om, men var den samme, om jeg end i visse henseender naturligvis var mere udviklet. Jeg var den samme jyde som før.

(Efter at have aftjent sin værnepligt i Ålborg blev Anders Nørgaard i 1905 lærer ved Vrå højskole. Her befandt han sig godt, og det var meningen, at han skulle være hjælpepræst i valgmenigheden. Men det blev ved tanken, og han afslog nogle forslag om at blive højskolelærer andetsteds og præst for en grundtvigsk kreds i Saltum. I 1906 havde han forlovet sig med en pige fra Haderslev, Helene Bohnfeldt, og da de

unge mennesker gerne ville stifte hjem, søgte han flere små præsteembeder. Sidst i 1907 udnævntes han til et lille kapellani i Eltang-Sønder Vilstrup mellem Kolding og Fredericia, og han tiltrådte det i februar 1908. Om forholdene på egnen sammenfatter han følgende:)

Koldingegnen er i mere end en måde noget for sig selv. De store bondegårde, der vel kan kappes i størrelse med de såkaldte proprietærgårde og små herregårde mange andre steder og vist kun har deres lige i Sønderjylland, giver egnen både socialt og folkeligt et eget præg. Det er støtte, selvbevidste bønder med en i mange måder fin bondekultur. Det er forståeligt, at Jakob Knudsen³², der en tid havde sit barndomshjem på disse egne, lægger varm sympati for dagen for den virkelige storbonde, men gennemhegler ham, når han laver sig om til den uhyggelige »proprietærtype«. Syd for fjorden havde bønderne ord for at foragte bondenavnet og den solide bondekultur og at stræbe efter at være »proprietærer«, hvilket de nordenfjords bønder naturligvis foragtede. Dog var der enkelte, som var noget anstukne af proprietærnykker, kun ikke så meget i Vilstrup som i nabobyen Nørre Bjært, hvor jeg skulle prædikede en gang om måneden. Det var jeg ikke på forhånd klar over og var nær kommet galt af sted allerførste gang, jeg kom til Nørre Bjært. Da jeg om morgenen tidlig kørte fra Vilstrup til Bjært, kendte jeg ikke et eneste menneske i sidstnævnte by, vidste ikke, hvor jeg kunne køre ind og få herberge. Men »Madam« Hansen (som Anders Nørgaard boede hos i den første tid) havde sagt, at jeg som min formand kunne køre ind hos en gårdmand Ole Pedersen. Jeg kørte da også ind i gården, som jeg let fik opspurgt, en herre kom ud af døren. Jeg spurgte, om det var gårdmand Ole Pedersen og fik bekræftende svar. Jeg blev meget elskværdig modtaget og yderst elskværdig behandlet i de halvtredie år, jeg stadig huserede hos Ole Pedersen, men forstod jo nok, at jeg ikke havde været helt heldig med min indgang, da jeg brugte »gaardejer« og hele fornævnet i steden for »proprietær« og bogstavet »O.« med efternavn. I det hele brødes i den sydlige del af pastoratet den gamle solide bondekultur og den sydfra fremtrængende mindre solide finhed. Og naturligvis går den sidste af med sejren, thi menneskens børn er jo engang således indrettede, at de stadig med lethed giver de ypperligste værdier bort for noget ringere for derefter atter møjsommeligt at arbejde noget værdifuldt og ægte frem.

På Koldingegnen har vor nationalitetskamp i Sønderjylland sat sit præg, vel mere end andre steder i landet. De otte sogne er jo gammelt slesvigsk land. De store møder på Skamling og i Skibelund har gjort deres dertil. De grundtvigske højskoletanker har også mange steder

fundet god jordbund. De åndelige strømninger inden for kirkelivet har få steder draget så dybe furer som her. Det var, som jeg senere kommer tilbage til, især i Hjarup halvanden mil sydvest for Kolding, at den gudelige bevægelse med Peder Larsen Skræppenborg³³ som hovedmand blev stærk i Jylland. I dens spor groede det grundtvigske liv frem med først og fremmest Askovlærerne som talsmænd, men også med en hel række dygtige grundtvigske præster som arbejdere. Der var Jens Lassen Knudsen i Lejrskov,³⁴ Ludvig Wagner³⁵ i Seest og Alminde, provst Hey³⁶ i Alminde, der blev min provst og nabopræst, mens jeg var i Vilstrup. Men også Indre Mission havde stærkt tag på egnen. Der var ikke langt hverken til Stenderup eller Sønder Bjært, hvor Moe'rne residerede.³⁷ Trekanten Vejle – Kolding – Fredericia var vel et af de steder i landet, hvor Indre Mission var stærkest. I min Vilstruptid var Indre Missions formand provst Zeuthen i Fredericia,³⁸ som også en enkelt gang kom til Vilstrup, f.eks. da en indremissionær, der havde bopæl i Vilstrup og var en skikkelig, men ikke så lidt uvidende og temmelig småt udviklet mand, blev begravet med taler i hjemmet og fire i kirken, hornmusik i kirken, løfter om at fortsætte den afdødes store værk o.s.v. Der var få sogne, hvori der ikke var et eller flere missionshuse.

I Vilstrup var der en del mennesker, som havde modtaget påvirkning fra grundtvigsk side. Jeg fik blandt dem mine venner og min bedste støtte. I kirken mødte de trofast. Men de var kun den mindste part af befolkningen. En vist noget større part var Indre Missionsfolk. De kom ikke i kirken, uden de ønskede at gå til alters, idet de nemlig havde den forståelse, at enhver præst, der var ordentlig beskikket, nok kunne gøre tjeneste ved døbefont og nadverbord, men ellers nok kunne være ubrugelig. Jeg stod ikke på nogen krigsfod med disse folk, men de var på forhånd uvenligt sindede overfor mig. Dog prøvede de en enkelt gang på at drage mig til deres side, f.eks. indbød de mig til at tale i missionshuset ved en såkaldt missionsuge, hvilket jeg gik ind på, idet jeg dog lod dem på forhånd forstå, at hvad jeg havde at sige ved en sådan lejlighed, ikke ville blive anderledes, end når jeg talte enten i kirken eller ved møder, hvor de folk, jeg ellers havde med at gøre, var til stede. Jeg hørte bagefter, at de havde været meget misfornøjede med mig, ikke for, hvad jeg havde sagt, men fordi jeg havde sagt det på min egen måde. Der kom intet ud af det forsøg, og al videre tilnærmelse hørte op.

Men så var der i sognet en hel del mennesker, som ikke var påvirkede hverken af grundtvigsk eller indremissionsk liv. De var meget venlige og imødekommende. Jeg kunne ikke klage over, at jeg ikke mødte

venlig modtagelse både i kirken og i hjemmene. Jeg havde overtaget en ungdomsforening, som var stiftet under min formand og hørte til den store sammenslutning: De danske Ungdomsforeninger. Jeg har aldrig været nogen beundrer og tilhænger af den slags organisationer, som jeg stedse har set på som et umuligt forsøg på ad ydre vej at bringe liv, hvor intet var, eller holde på det, som alt var til stede. Men naturligvis tog jeg fat blandt de unge, som kom fra de forskellige hjem, kun ikke fra de indremissionske. Og jeg havde den glæde, at disse unge fyldte bedst op ved gudstjenesterne. Noget lignende som i Vilstrup var forholdene i Nørre Bjært og Eltang, dog var der i Lilballe en temmelig stor og sluttet grundtvigsk kreds med ikke så lidt fællesskabsfølelse. Men det var først efter pastor Plesners³⁹ forflyttelse til Vendsyssel, at jeg rigtig fik noget med folk i Bjært og Eltang kirkedistrikter at gøre.

Da Plesner rejste, blev jeg konstitueret som præst i hele pastoratet og var ene i et godt halvt år. Plesners eftermand tilhørte Indre Mission, skønt 8 af de 12 menighedsrådsmedlemmer havde indstillet en grundtvigsk mand. Den dag, indstillingen fandt sted, var biskoppen⁴⁰ til stede. Det var en højst underlig forestilling. Det var klart, at biskoppen havde sin egen kandidat, en vestjysk, skrap missionsmand. Men den stedlige Mission ville have en anden, som de mente at have udsigt til at få kaldet, om de blot fik ham indstillet, fordi han havde gode forbindelser i ministeriet. Timevis sled biskop Koch for at få sagen bragt i lave, først med sin egen kandidat i spidsen, derefter med den stedlige Missions kandidat. Midt under handlingen kaldte han mig ud med den bemærkning: »Vil De ikke gå med ud og vise mig nogle af de kønne udsigter, så kan menighedsrådet forhandle lidt uden min nærværelse«. Jeg gik naturligvis med, klar over, at det ikke var udsigterne, det drejede sig om, thi det var så tåget, at vi ikke kunne se hundrede alen bort, vi var da heller ikke så snart uden for døren, før han spurgte mig efter, hvorfor Missionen holdt så hårdt på den af dem foreslåede. Jeg forklarede ham, at de vist mente at have særlige chancer for hans kaldelse, når de indstillede ham. Dernæst skulle han have rede på, hvorfor en af menighedsrådsmedlemmerne uden for Missionen også syntes at have noget tilovers for Missionens kandidat. Jeg forklarede, at jeg ikke kunne tænke mig nogen anden grund, end at manden, der var proprietær og kreaturhandler, kendte og handlede med missionskandidatens slægt, idet nemlig denne var født på den anden side fjorden og var en proprietærsøn. Endelig prøvede Koch sin undersøgerlyst på mig, idet han spurgte: »Vil De nu ikke helst have en missionsmand? Missionen er jo kun de få. De fik så den store part at være præst for.« Jeg husker, at jeg fandt det lidt ringe af en bisp at tage sagen på den

måde, og jeg afviste ham brat med den bemærkning, at det betød jo ikke meget, hvad der passede mig bedst, men det kom an på, hvad der var bedst, og jeg syntes, det var bedst, der kom en mand, der ville fortsætte den gerning, som nu Plesner forlod, og som Holger Rosenstand⁴¹ før havde stået i. Dertil sagde han intet, men gik atter ind og straks prøvede han, om de af mig givne oplysninger slog til. Han fik bekræftet, at manden, der ikke ville have en missionsmand, og dog ville i al fald tilsyneladende gerne have denne bestemte, som talen var om, netop ønskede ham, fordi han var fra egnen og ud af en passende slægt. Først sagde bispen: »Der er meget, som taler for pastor L., han er jo her fra egnen og familien kendt«. »Netop!« sagde manden. »Ja«, vedblev bispen, »man kan sige, at han er tillagt her på egnen«. »Netop!« svarede manden ivrigt, åbenbart særlig tiltalt af udtrykket »tillagt«. Iøvrigt blev forholdet mellem den nye præst⁴² og mig godt, men som rimeligt var, fik vi i det hele hver sin kreds at virke i.

(I 1908 efterkom Anders Nørgaard en opfordring til at blive valgmenighedspræst i Hjarup og Skanderup sydvest for Kolding. Om det kirkelige liv på denne egn fortælles følgende:)

Hjarup var jo som før nævnt det sted i Sydjylland, hvor Peder Larsen Skræppenborg havde haft sine mest forstående folk.⁴³ På en rejse til Sønderjylland var han, uden at det egentlig var hans bestemmelse, kommet til Hjarup. Han havde besøgt familien på Riglandseg, en gård i Ødis sogn, tog derfra til Hjarup, hvor han holdt gudelig forsamling, der kom til at sætte dybe spor. Mange af de Hjarup gårdmænd blev vakte. Den sædvanlige modstand fra myndighederne udeblev ikke. Niels Thomsen af Hjarup, senere Langholdtgaard i Seest, der blev hovedmand i bevægelsen, og Anders Østergaard fra Hjarup Østergaard, der også var blandt de førende, måtte vandre i arrest, men det tjente naturligvis ikke til at hæmme, men snarere fremme bevægelsen. Det gik således, at der virkelig blev den kreds, der samledes i fællesskab. De fik forsamlingshus og løste sognebånd til pastor Meyling⁴⁴ i Kolding. Senere fik de hjælp af pastor Wagner³⁵ i Seest og Hey³⁶ i Alminde. Da jeg kom til Skanderup og blev deres præst, var de sognebåndsløserne til pastor Jessen⁴⁵ i Ødis, tidligere præst for valgmenighederne i Bøvling, Lemvig og Holstebro, en sjælden mand, som det var en stor glæde at komme i nærmere forhold til. Det var rart at komme i hans hjem, gør i det hele godt at have truffet den slags mennesker på sin vej. Under vanskelige kår havde Hjarupperne alligevel holdt fast ved det oprindelige. Der var nu nogle få familier af ældre, ellers var det

mest helt unge folk. Min hustru og jeg kom i et sådant forhold til disse Hjarupper, at vi vel næppe mere i livet kan blive som hjemme blandt mennesker, som vi var blandt dem.

I Skanderup var forholdene ikke så lidt anderledes. Der lå ikke en gammel grundtvigsk bevægelse bag ved valgmenigheden. Skanderup havde før den store Indre Missionsbevægelse brød frem efter pastor C. Moes komme til sognet 1885 været en »død« egn. Der var enkelte familier, som var med i Hjarupbevægelsen, men ellers var alt som i rationalismens tid. Bønderne havde for en del levet i sus og dus, så de ikke ret kunne blive ved deres gårde. De fleste i Skanderup var tilflyttede fra andre steder, da vi kom derhen. Derimod var de allerfleste i Hjarup gamle slægter. Denne stærke tilflytning af folk udefra havde naturligvis også ført en del mennesker dertil, som var påvirkede af den grundtvigske strømning. Der var enkelte familier, der havde hørt til frimenigheder i Sønderjylland, mange havde hørt til valgmenigheder forskellige steder i landet. Men en meget stor part af sognebåndsløserne var folk, der ikke kunne med vort menighedsliv, men heller ikke kunne være med i den stærke Indre Missionsbevægelse. De ville sikkert fra først af hellere have set mig som deres sognepræst end deres valgmenighedspræst. Dog skal jeg ingenlunde klage over disse folk, der ikke af princip var valgmenighedsfolk, de var både trofaste og redelige. Efterhånden fik de smag på, hvorledes fællesskabet i en fri kreds kan være noget værdifuldt. Skanderup sogn var et stort sogn og sognebåndsløserne mange. Vi kunne under gunstige omstændigheder helt fylde kirken. Men helt den samme farve over livet blev der aldrig i Skanderup som i Hjarup. Foruden de to hovedkredse i Hjarup og Skanderup var der en enkelt familie med i Vamdrup. Den første var gamle Knutzen⁴⁶ – kendt fra prøjserregimentets tid i Sønderjylland. Hans hustru Frederikke havde udøvet tandlægevirksomhed, men blev både fængslet og udvist af de preussiske myndigheder. Hun havde nu fået tilladelse til at praktisere i Vamdrup. Senere kom andre familier til. Også fra Seest kom der efterhånden en del familier, da de havde haft tid til at se lidt på os og tænke dem en smule om.

Den største tilgang kom imidlertid fra Andst, det store sogn, der ligger vest for Skanderup. Der havde de ikke så lidt missionsbevægelse ovre. Men heller ikke så få påvirkedes mere eller mindre fra grundtvigsk side. Der var jo ikke så langt til Askov til den ene side, til Skanderup til den anden, så det var ikke underligt, at der kunne mødes forskellige strømninger der. Da jeg kom til Skanderup, havde de en missionsmand til præst, der i det hele stod sig nogenlunde vel til alle sider.⁴⁷ Men et stykke tid efter fik de en ret fanatisk missionsmand, der

især ved en begravelse talte så udfordrende, at det affødte bladpolemik og tanker om at søge anden præstelig betjening.⁴⁸ Det var 7. september 1911, at de bad mig om at komme derover og tale med dem, da de havde tænkt eventuelt at benytte mig som præst, om jeg var villig dertil. Dog kunne de også tænke dem at henvende sig til pastor K. G. Konradsen⁴⁹ i Gjesten, der var et nabosogn til den anden side. Jeg var langt fra begejstret ved tanken om, at jeg måske skulle være præst for en hel del misfornøjede foruden dem, jeg allerede havde i Skanderup. Så det var ikke med de mest velvillige følelser overfor Andstfolkene, jeg kørte derover. Men enden på vore forhandlinger blev, at jeg skulle betjene dem, således at jeg tog over i Andst kirke en eller to gange om måneden, og de skulle løse sognebånd til mig. Når jeg tog mod dem, skyldes det for det meste, at jeg aldrig har haft let ved at sige nej til folk, selvom jeg egentlig helst ville. Jeg kom nu ikke til at fortryde mit ja til Andst, tværtimod, der blev efterhånden en både stor og festlig kreds derovre. Den gamle »sognekonge« Thomas Jensen, der var en god mand at gæste, blev en naturlig formand for dem. Men fra sognets forskellige byer var der folk med. Næsten hele Gamst by sluttede sig til.

Nu havde jeg altså tre kirker at prædike i, egentlig tre forskellige og temmelig vidt forskellige kredse at betjene, så jeg havde rigeligt af arbejde. Når jeg tænker tilbage på de første år i Skanderup, så er der en åndelig festglans over dem, men det skyldes ikke mindst det arbejdstempo, der var over dage, uger, måneder og år. Jeg sled i det tidlige og sent. Næppe forstår jeg nu, hvorledes jeg sådan kunne komme rundt i de mange forskellige hjem, tale med folk, være med ved så mange lejligheder. Jeg var på færde tidlig og sent. Rundt omkring i forsamlingshusene, som der var adskillige af, holdt vi møder og sammenkomster. Vi samledes engang om måneden til store menighedsmøder, hvor de kom fra alle kredsene, den eneste lejlighed, hvor de alle kom sammen. Jeg holdt møder særlig for ungdommen og var naturligvis bestandig anden taler ved efterårsmøderne de forskellige steder inden for mit område.

(I det følgende fortæller Anders Nørgaard om sine gode og nære forbindelser til sønderjyder i Nordslesvig, om en rejse til Berlin i 1915 og overhovedet om livet i grænseegnen under første verdenskrig. Han beretter om valgmenighedens arbejde med at få bygget en efterskole, og om de grundtvigske præster på egnen og nogle lærere fra Askov, der var hans nærmeste omgangskreds. Større interesse her har dog den følgende skildring om hans forhold til Indre Mission i Skanderup og til sognepræsten, Indre Missions formand, Carl Moe. Anders Nørgaard

havde ikke truffet ham, før han tiltrådte som valgmenighedspræst, og provst Hey i Alminde havde derfor advaret ham og sagt: det bliver let at kende ham, for man kan næppe undgå at komme til at tænke på Mefistofeles, samt føjet til: »Pas nu på, at De aldrig stoler på, hvad han siger, thi han går fra sit ord.«)

Den ualmindelig stærke Indre Missionsbevægelse kunne jeg intet få med at gøre. Alle missionsfolk skulle simpelthen betragte mig som en vantro mand, en lejesvend, som en sagde til mig engang, fordi jeg fik løn af disse mennesker, som havde valgt mig. Da jeg gjorde opmærksom på, at C. Moe fik tre gange så meget og derfor ikke i al fald kunne siges at være mindre lejesvend, kunne han slet ikke indrømme mit arguments rigtighed, thi det var jo staten, der betalte ham. Mit arbejde blev betragtet som en »dødens tjeneste«, som pastor C. Moe udtrykte sig – naturligvis ikke i kirken, men ved en bandedåb hos en af vore naboer. Og valgmenigheden blev betragtet som den rene ugudelighed. De jævne, simple, enfoldige mennesker kunne komme ned til mig for at prøve, om de dog ikke kunne overbevise mig om min vejs vildfarelse og deres egen fortræffelighed. Min lille, troskyldige og lidet udviklede nabo trængte sig undertiden på, andre anholdt mig på vejen o.s.v. Meget forbavsede var de over, at jeg f.eks. holdt kirkelige blade, thi de mente, at jeg kun brød mig om det verdslige.

Jeg er tilbøjelig til at tro, at intetsteds i hele landet var Indre Missionsbevægelsen så stærk som på Skanderupegnen. Ikke alene i Skanderup, men i mange af nabosognene som Vamdrup, Hjarup, Andst, Seest, men Skanderup var centralen og C. Moe var generalen. Ikke blot var kirken propfuld søndag efter søndag, men deres store missionshus fyldtes også, og de store efterårsmøder, kaldt Harboøremøder, fordi der kom en hel del gæster fra Harboøre, samlede masser af mennesker. Et sådant møde varede altid to dage og satte hele egnen i bevægelse.

Jeg fik i det hele rig lejlighed til at lære Indre Mission at kende i dens stærkeste form. Der var noget meget stærkt over denne bevægelse. Men vanskeligt kunne det være at få klarhed over, hvor meget denne styrke skyldtes den utvivlsomme vækkelse, og hvor meget den stramme organisation, der omspandt og overvågede de enkelte. Vor vaskekone, der tilhørte Indre Mission, fortalte lejlighedsvis, at hvis hun skulkede fra møder eller kirke, blev hun taget i forhør af distriktsforstanderen i hendes distrikt om grunden til, at hun ikke havde været til stede. Hun fortalte også, at hun havde modtaget bebrejdelser, fordi hun ville vaske for os. I det hele holdt den skarpe organisation disse folk indenfor

meget snævre grænser og forledte dem til at bruge alskens uåndelige midler over for andre mennesker. De tvang ved boykotning en bager til at tage sin sognebåndsløsning tilbage o.s.v. Pastor C. Moe var altid personlig elskværdig over for mig, når vi traf hinanden. Han lagde ingen skjul på, at han ikke havde den allermindste tiltro til, at vi virkelig ville leve kristenliv. Engang, sagde han til mig, har grundtvigianerne været Guds børn i Danmark, men det er meget længe siden; nu er de gennemsyrede af den modbydeligste verdslighed. Det er nogle løjerlige mennesker, sagde han engang i Ødis kirke, thi de render omkring i deres forsamlingshuse, så de er færdige at brække både arme og ben, og så synger de endda: Stol på Gud, om det end ser broget ud.

Han kunne sige de allermærkeligste ting til folk, som han mødte på sin vej. Og han havde åbenbart stor lyst til at tage et tag med adskillige af vore folk. Ved en eksamen i Gelballe skole sagde han til en af skolekommissionens medlemmer: »De er en vantro mand!« Det kom ganske umotiveret inde ved middagsbordet. Manden, der var en ilter natur, sagde: »Hvor tør De sige det?«, »Jo, fordi De ikke tror alt, hvad der står i Biblen«. Dertil svarede manden, at det gjorde han egentlig nok. Men Moe sagde: »Nej, De tror ikke, at Jonas var tre dage i hvalfiskens bug«. Manden sagde så: »Ja, det skal vel ikke forstås helt bogstaveligt, thi Jonas' skrift var vel et digt«. »Der kan De se«, sagde så Moe, »jeg vidste nok, at De skulle til at fortolke«. Men så sagde manden: »Ja, på den måde, De forlanger, jeg skal tro alt i Biblen, tror De det heller ikke. De tror ikke, at Samson fangede 300 ræve og bandt dem sammen ved halerne, thi hvorledes skulle han få fat på alle disse ræve? De er ikke sådan at fange«. Dertil svarede Moe: »Jo, det gør jeg da, thi jeg skal sige Dem, dengang var rævene nok tammere!«

Naturligvis var valgmenigheden ham en torn i øjet. Han var noget af et koldt juridisk hoved. Det mindste jeg kom til at overtræde de strengt juridiske former, så var han der. Engang jeg skulle kaste jord på et barn, der var død under ophold hos sine bedsteforældre, fik jeg et brev fra ham, at han ikke skulle undlade at meddele mig, at det var hans ret at foretage denne begravelse. Jeg turde ikke benægte, at han måske havde ret, men foreslog ham, at vi under vore forhold ikke skulle tage det så nøje med den slags ting, og jeg kunne henvise til, at han havde for nylig døbt et barn ude i kirken, hvis forældre strengt taget var sognebåndsløserne, idet faderen i sin tid imod konens vilje havde løst sognebånd og aldrig taget det tilbage.

Efter loven skulle han lyse til ægteskab for de folk, der fra Skanderup sogn skulle vies af mig. Det viste sig, at han var meget ked af det.

Engang ude ved kirken sagde han til mig: »Kan jeg ikke blive fri for denne lysning? Det er jo slet ingen nytte til«. Jeg kunne naturligvis kun sige, at stod det til mig, var der intet i vejen derfor, men loven bød det jo, og jeg kunne ikke fritage ham. Men ville han skrive, at han havde lyst på lovbealet måde og føre det ind i kirkebogen, var jeg naturligvis tilfreds, selvom han slet ikke havde gjort det. Jo, det ville han da gerne. Og så gik det sådan, at han aldrig mere lyste for dem, der hørte til valgmenigheden, men alligevel skrev, at han havde gjort det. Det ville han hellere end nævne disse folks navne. Den allerførste gang, han skulle lyse, gjorde han det på den måde, at han efter prædiken sagde: »Ja, så skulle jeg lyse til ægteskab for nogle folk, men jeg ved ikke, hvorfor jeg skal det, thi det er ikke folk, jeg ellers har med at gøre, men de hedder sådan,« og så nævnte han navnene.

Noget af det, der har undret mig mest, er, at Indre Mission kunne vælge en mand af hans støbning til formand; trods hans ubestridelige dygtighed var han en så bornert person, at man skulle lede om magen. Da pastor Helweg⁵⁰ fra Askov kom til Skanderup før valgmenighedens dannelse, var det Helweg en lidelse at have Moe som tilhører, og det pinte ham over al måde, at Moe ikke fandt det under sin værdighed at skrive til Helweg f.eks., at han havde begyndt sin prædiken med en løgn. Helweg var så fin en natur, at han ikke kunne tåle en sådan behandling. En enkelt gang var han også i kirke hos mig, men mærkede åbenbart, at det ikke generede mig og blev så borte. Før loven om kirkernes brug⁵¹ holdt han hårdt på, at der ikke måtte være gudstjeneste i kirken, med mindre der var indtegnet altergæster, og det skulle gøres til ham. Ved en bestemt lejlighed måtte Helweg døbe et barn oppe i kirken og hele forsamlingen måtte så gå til et hotel i Lunderskov, hvor Helweg prædikede. Moe holdt på, at var der ikke hos ham indtegnet altergæster, havde de ikke ret til at holde fuld gudstjeneste.

Jeg kan ikke sige, at hans adfærd pinte mig. Vi havde vort regulativ for brugen af kirken. Min natur var ikke så sart, at jeg kunne lade mig alt for stærkt påvirke af de enkelte ting, han gjorde og sagde. Men alligevel var der noget ubehageligt ved hele det overspændte forhold, der altid var mellem valgmenighedsfolkene og Indre Mission. Intet som helst kunne de være fælles om. Indre Mission havde egne mejerier, egne hesteforsikringer o.s.v. Moes teori var, at der skulle sættes forsvarligt skel i alle sager, også de økonomiske. Og folk lystrede ham blindt. Sagde han, at sådan skulle det være, var der sikkert ingen, der knyede.

Som forholdene var på Skanderupegnen, var der ikke andet at gøre end at arbejde og leve hver for sig. Jeg bestræbte mig altid for, at jeg

ikke i min tale skulle komme til at uddybe modsætningerne og derved bidrage til, at vi blandt os skulle leve for meget på de andres fejl. Der var jo mere end tilstrækkelig anledning for folk til at tale om, hvorledes de gode Indre Missionsfolk bar sig ad, og hvad de sagde ved denne eller hin lejlighed. Faren for at leve højt på modsætninger og på de andres åbenbare fejl var meget nærliggende, så meget mere som en stor part af valgmenighedens folk jo ikke havde sluttet sig til valgmenigheden, fordi de helst ville leve deres liv under denne form, men fordi de ikke kunne have med Missionen at gøre og alligevel ikke kunne undvære at være med i et menighedsliv.

Da jeg havde været i Skanderup nogle år, anmeldte biskop Koch sit besøg. Han ville holde visitats en søndag eftermiddag. Jeg fik den sædvanlige besked om, hvorledes det hele skulle gå til. Jeg skulle prædike, derefter skulle der være katekisation med de sidste årgange konfirmander. Jeg havde læst hans skrivelse op i et menighedsmøde, men havde gjort den bemærkning, at jeg ikke ville katekisere, så skulle der blive noget deraf, måtte biskoppen være ene derom. Om formiddagen havde der været visitats i sognemenigheden, og biskoppen kom kørende fra Nagbøl præstegård lige til vor gudstjeneste det meste af en halv time over tiden. Straks han kom, meddelte jeg ham, at jeg ikke ville katekisere, men at han naturligvis godt derfor kunne, skønt jeg ikke turde love ham, at børnene ville være alt for villige til at troppe op. Tillige meddelte jeg, at jeg havde ordnet det således med en familie, at de fik deres barn døbt ved gudstjenesten. Det var tydeligt, at han ikke var alt for vel tilfreds med denne ordning, men sagde dog intet dertil, andet end at nu måtte så katekisationen falde bort. Efter at jeg havde prædikeret, talte han, og hans tale formede sig som en eneste lovtale over sognemenigheden og en stærk formaning til valgmenigheden om at have den til forbillede.

Jeg var meget forbavset over en sådan bispetale og erfarede siden, at det var der mange, der var. Da vi kom hjem, sagde jeg ligeud til ham, at jeg syntes ilde om hans tale, og at han vel dog måtte kunne forstå, at vi, der daglig havde hele Indre Missions værdi for øje, umulig kunne lade os belære af ham, der kom udefra og naturligvis manglede alle forudsætninger for at kunne dømme os imellem. Jeg fik uhyre lede ved visitatsvæsenet ved denne lejlighed. Jeg synes, det er en spot og skam, at disse biskopper rejser omkring på en sådan måde og optræder som en slags åndelige vejledere, som de jo absolut ingen berettigelse har til. Måske det på grund af forholdene blev særlig utiltalende hos os. Det blev jo almindelig sagt, at biskop Koch var en svag karakter, der gerne ville bære kappen efter vinden. Og han kom jo lige fra pastor Moe,

fyldt med alt det, han der havde hørt, og vidste nu ikke rigtig, hvorledes han skulle gribe sagen an hos os, så meget mere som han vel vidste, at der var adskillige missionsfolk til stede om eftermiddagen ved vor gudstjeneste. Han har vel så ment, at han skulle vise sin respekt for Missionen ved at tale således til os. Imidlertid begyndte han om aftenen inde ved aftenbordet at rose mig og udtale sin glæde over valgmenigheden o.s.v. Det hele var en meget sørgelig historie.

Imod nord havde jeg Ågård valgmenighed til nabo. Det var ikke særlig meget, jeg kom til Ågård eller fik med pastor Brücker⁵² at gøre. Dog skete det lejlighedsvis. Ved et møde i Kolding i anledning af hundredeårsdagen for Kolds fødsel talte vi. Brücker havde fået tildelt hvervet at skildre Kolds liv, hvad han gjorde meget dygtigt og omstændeligt, jeg tror, det tog det meste af to timer. Jeg havde fået opgaven at fremstille Kolds skoletanker, hvilket jeg gerne ville, men ikke fandt så morsomt alligevel ovenpå Brückers meget lange foredrag. En dag fik jeg et maskinskrevet brev fra Brücker, der altid skrev med maskine, fordi hans håndskrift var ganske umulig, at han plejede hvert andet år at indbyde hele valgmenigheden til hans fødselsdag, der faldt i december, men som han af praktiske grunde fejrede ved midsommerstide. Han ville nu gerne indbyde mig til fødselsdagen og så bede mig holde et foredrag for »forsamlingen«. Jeg sagde ja. Ved denne fødselsdag talte først højskoleforstander Munck,⁵³ Høng, efter en fællesspisning talte jeg, begge i kirken. Derefter antog jeg, at festen var forbi. Men da var det først, den begyndte. Thi da jeg var færdig med min tale, bød Brücker folk ind i højskolens foredragssal, hvor der da blev serveret vin i mængde og cigarer. En mængde fødselsdagstaler holdtes til ære for fødselsdagsbarnet. Alt forekom lidt underligt, fordi det slet ikke var virkelig fødselsdag. Men festen var et vidnesbyrd om, hvor højt anskrevet Brücker var i sin menighed.

En lille sammenkomst fortjener også omtale. Den kom i stand på følgende måde: pastor Iver Thomsen⁵⁴ i Nørre Bjært plejede hvert år mellem jul og nytår at indbyde mig og et par andre præster til en lille sammenkomst. Vi spiste til middag ved femtiden, samtalede til langt ud på natten, sov resten af natten og tog af sted efter frokost næste dag. Ved en sådan sammenkomst var Brücker bedt med. Han fandt åbenbart behag i sammenkomsten, thi han indbød os – foruden Thomsen og mig provst Gad⁵⁵ i Veerst, der også var med – til at komme til Ågård til en lignende sammenkomst, når »varmen kom i luften«. Vi sagde tak. Et stykke ind i maj modtog vi så indbydelse til at komme. Og det blev en »fest«, der forslog noget. Spisestuen var festligt pyntet med grønt. På bordet, hvor der var dækket til fire, stod en vældig vase

med bøgeløv, omkranset at et endnu vældigere batteri af vinflasker, foran hver kuvert desuden en vinkande. Højtideligt bød Brücker velkommen og henstillede nu til os at tage god tid. I kanden, ville han til orientering oplyse, var der rødvin, som vi selv efter behag måtte skænke i glassene, når tiden var inde. Her blev så serveret en ualmindelig fin middag med mange retter. Taler holdtes. Derefter kaffe med to slags likører. Ovenpå middagen spadserede vi i haven, der var såre velholdt, samtalede om forskellige ting. Senere på aftenen meldte Brücker, at der nu skulle nydes »en kop the«. Vi blev da beværtede med smørrebrød, hvortil meningen var, at vi da også skulle nyde de forskellige – såre mange – slags brændevin, Ålborg, Hobro, Lysholm, Trondhjem o.s.v. Da jeg afslog for min part at have med disse stærke sager at gøre, sagde B. i dyb alvor, at han næsten måtte tvivle om min ægte nationalfølelse, eftersom jeg ikke kunne lide nationaldrikken, der var noget helt andet end al den »internationale« vin, man jo kunne få alverdens steder. Jeg skylder at tilføje, til fornøden forklaring af gæstebudets noget ejendommelige karakter, at Brücker netop på det tidspunkt arbejdede ivrigt mod forbudsfolkene og lige havde tiltrådt et mandat i »Den personlige friheds værn«, at han var en meget sober mand, at der absolut ikke ved gæstebudet blev nydt til overmål, hvilket Brücker fastslog som en kendsgerning i den brændende sag. Forøvrigt var det åbenbart det græske symposion, der var forbilledet. Jeg tror nok, at han tillagde slige symposier en ikke ringe åndelig værdi. Såvidt jeg ved, holdt han lignende med Jakob Knudsen som eneste gæst. Vi har jo hele fire. Nogle dage efter var der »Almindeligt dansk præstekonvent« på Fanø, ved hvilken lejlighed man allerede vidste at berette om vort gevaldige gæstebud.

Jeg tror nok, at Brücker ellers følte sig som en ensom mand. Folk anså ham for en uforbederlig radikal mand, der med sin hvasse pen maltrakterede al slags hæderlighed. Personlig var Br. imidlertid såre elskværdig, aldeles ikke stridslysten, kunne tåle al slags modsigelse. Kundskabsrig og åndfuld, som han var, var det nok værd at være sammen med ham. Skulle jeg nævne det, der synes mig det ejendommelige for ham, var det en ualmindelig evne til at få rigtig fat i en ting, men en slet ikke tilsvarende evne til at udføre den. Udgangspunktet var for det meste rigtigt, men vandringen kunne nok blive lidt til en side. Han var udpræget mærket af, at han havde tilbragt sin ungdom i »realismens« Danmark og havde ikke let ved at se det, der kom efter århundredskiftet, hvilket forøvrigt ikke kunne lægges ham til last, thi det viser sig bestandig, at når folk har nået en vis alder, kan de ikke se livet i en anden farve end den, der hidtil har været over det. Jeg kunne godt lide

B. og mener, at han havde sin mission. At affeje hans ord som en yderliggående stridsmands indlæg var meget snæversynet.

(I 1917 fik Anders Nørgaard besøg af to udsendinge fra Vejstrup valgmenighed på Fyn, der opfordrede ham til at blive valgmenighedens præst. Tilbuddet blev modtaget, og resten af erindringerne handler næsten udelukkende om hans små og store oplevelser i denne kreds).

1. Oprettet af operasanger J. F. Døcker (1832-1905) efter afskeden fra Det kongelige Teater i 1879, hvorefter han også ernærede sig som oplæser bl.a. på højskoler.
2. Johan Borup (1853-1946), senere forstander for Borups Højskole i København, havde i 1891 begyndt sit »Kursus for ikke-studerende herrer og damer«.
3. Wilhelm Grønbech (1873-1948), professor i religionshistorie 1914-1943.
4. Henrik Steen Hansen, f. 1869, cand.mag 1896 i latin, græsk og fransk. 1898-1919 lærer ved Schneekloths skole.
5. Andreas Hansen, f. 1874, forstander for Bornholms Højskole 1906-1933.
6. Harald Høffding (1843-1931), docent i filosofi 1880, professor 1883-1915.
7. Universitetspedel M. A. Mule (Kraks vejviser 1911).
8. Kristian Kroman (1846-1925), docent i filosofi 1883, professor 1884-1922.
9. Louis Schat Petersen (1851-1903), professor i nytestamentlig eksegese fra 1887.
10. Johannes Christian Jacobsen (1862-1948), professor i gammeltestamentlig eksegese 1891-1929.
11. Ove Valdemar Ammundsen (1875-1936), professor i kirkehistorie 1901, biskop over Haderslev stift fra 1923.
12. Peder Madsen (1843-1911) docent i dogmatik 1874, professor 1875, Sjællands biskop fra 1909.
13. Carl Henrik Scharling (1836-1920), docent i Etik 1867, professor 1870-1916.
14. Tilhænger af Venstres førende politiker Chresten Berg (1829-91).
15. Studenterksamfundet var stiftet 1882 af radikalt sindede udbydere fra Studenterforeningen, og Georg Brandes (1842-1927) var naturligvis en ledende skikkelse i denne kreds.
16. Digteren Frederik Paludan-Müller (1809-76).
17. Forfatteren Erik Skram (1847-1923) havde allerede fra 1870'erne været med i den brandesianske bevægelse.
18. Bemærkningen kan sigte til, hvad digteren Johannes Jørgensen (1866-1956) f.eks. skriver i »Mit Livs Legende« bd. 2 (1916) p. 28 ff.
19. I T. Troels-Lund: Bakkehus og Solbjerg (I, 1921) er litteraten Knud Lyne Rahbek (1760-1830) en af hovedpersonerne.
20. Digteren Holger Drachmann (1846-1908).
21. Johs. V. Jensen havde 1900 udsendt »Kongens Fald« og i 1904 fortsatte »Nye Himmerlandshistorier« »Himmerlandsfolk« fra 1896.
22. Højskoleforstander Holger Begtrup (1859-1937) har berettet om sit forhold til Brandesianismen i »Holger Begtrups Levned, fortalt af ham selv« (1929) bd. 2, s. 18 og 100.
23. Studenterkredsen var stiftet 1892.
24. Frederik Jungersen (1836-1912), fra 1890 præst for Københavns Valgmenighed, der fra 1893 holdt til i Immanuelskirken.

25. Politikeren Harald Holm (1948-1903).
26. Jacob Peter Bang (1865-1936), docent i nytestamentlig eksegese 1904, professor i samme fag og dogmatik 1910-24.
27. Højskoleforstander, senere domæneforpagter Erik Appel (1880-1964).
28. Johannes Monrad (1876-1948), 1917-29 medforstander på Ryslinge højskole.
29. Christian Ludwigs (1877-1930), biskop over Ålborg stift fra 1915.
30. Frederik Nørgaard (1878-1945), højskoleforstander på Antvorskov højskole 1920-35.
31. Naturligvis pastor Olfert Ricard (1872-1929).
32. Forfatteren Jakob Knudsen (1858-1917) havde fra 1872 til 1886 sit barndomshjem i Lejrskov præstegård.
33. Lægprædikanten Ole Peter Holm Larsen (Skræppenborg) (1802-73).
34. Jens Lassen Knudsen (1819-86) præst i Lejrskov fra 1872.
35. Ludwig Wagner, f. 1838, sognepræst i Almind-Viuf 1869-77, derefter i Seest til 1885, derpå i Sakskøbing.
36. Vilhelm Hey, f. 1847, kapellan i Alminde-Viuf 1875, sognepræst sstds. 1877-1927, provst for Brusk og Nørre Herred 1900.
37. D.v.s brødrene Carl Julius Moe, f. 1848, sognepræst i Harboøre 1877, i Skanderup 1885-1922, Indre Missions formand 1915-27, og Otto Fritz Moe, f. 1846, sognepræst i Ærøskøbing 1879, i Skern 1885, i Sdr. Bjært 1901-22, medlem af Indre Missions bestyrelse fra 1881.
38. Frederik Zeuthen (1837-1915), præst ved Sct. Michaelis kirke, Fredericia, samt Er-ritsø 1890, provst for Elbo m.fl. herreder 1900-07, Indre Missions formand fra 1901.
39. Julianus Hastrup Plesner, f. 1859, sognepræst Eltang-Sdr. Vilstrup 1905-9, derefter i Vrensted og Tise til 1929.
40. Peter Gabriel Koch (1858-1922), biskop over ribe stift fra 1901.
41. Holger Vilhelm Rosenstand, f. 1849, i Eltang-Sdr. Vilstrup som kapellan 1879, som sognepræst 1883-1904.
42. Der må sigtes til Johannes Lind, f. 1871 i Skartved, Sdr. Bjært sogn, sognepræst i Rimsø-Kastbjerg 1903, i Eltang-Sdr. Vilstrup 1909-15.
43. Om Peter Larsen Skræppenborg, Niels Thomsen, Anders Østergaard og den øvrige forsamlingsbevægelses første tid i disse sogne se Frands Ole Overgaard og Anders Pontoppidan Thyssen: Forsamlingsbevægelsen på Koldingegnen, p. 86-97 i De senere jyske Vækkelser, Bd. V. (1970) af Vækkelsernes Frembrud i Danmark.
44. Hans Emil Meyling, f. 1837, residerende kapellan i Kolding 1872-81.
45. Jes Anton Jessen, f. 1858, valgmenighedspræst i Bøvling m.v. 1875, sognepræst i Ødis 1891-1917.
46. Hverken personnavn eller stednavn kan identificeres efter folketællingslisterne for 1906 og 1911.
47. Antagelig Niels Bernhardt Godtfredsen, f. 1863, sognepræst i Andst 1896-1910.
48. Der må sigtes til Christian Frederik Hansen, f. 1871, sognepræst i Andst 1910-15.
49. Kristian Glud Konradsen, f. 1877, sognepræst i Gesten 1908-14.
50. Axel Helweg, f. 1853, valgmenighedspræst i Askov 1900-14.
51. Der sigtes til lov nr. 284 af 30. juni 1922 om sognebåndets løsning og brugen af kirkerne.
52. Georg Valdemar Brücker, (1852-1929), frimenighedspræst i Ågård fra 1887, valgmenighedspræst 1896-1922, derpå igen frimenighedspræst.
53. Einar Munk, f. 1875, højskoleforstander, Høng 1914-25, derefter lærer ved Høng Gymnasiekursus.

54. Iver Hansen Thomsen, f. 1867, kapellan i Eltang-Sdr. Vilstrup og Nørre Bjert 1913-18.
55. Josef Christian Sørensen Gad f. 1869, sognepræst i Veerst-Bække 1908-19, provst over Malt m.fl. herreder 1914.

Et brev fra Otto Møller

af P. G. Lindhardt

Under en difteriepidemi i 1882 mistede Otto Møller, sognepræsten i Gylling, to af sine tre børn; en datter var død 11 år forinden. Det ældste barn døde 9. januar, det næste 13. januar, men den yngste (Erik – den senere historiker) begyndte 24. januar at vise tegn på bedring. Ulykkens betydning for udfoldelsen af Otto Møllers forløsningsteologi skal ikke omtales her; de nærmere omstændigheder ved børnenes sygdom og død har han, med en udførlig skildring af sin sindstilstand, fortalt om i et brev til Skat Rørdam, 25. januar 1882 (Otto Møller og Skat Rørdam: *En Brevveksling II*, 1916, 22 ff.) Nedenfor gengives et brev (af samme dato) til en nabopræst, G. N. Bugge (1827-97, sognepræst i Torrild-Vedslet 1875-94), hvis kone lå syg og døde 25. april 1882. Brevet er nylig kommet mig i hænde fra en privat kilde og nu indlagt i Otto Møllers arkiv i Det kongelige Bibliotek.

Kjære Bugge. Jeg vil med et Par Ord takke Dem for Deres Medfølelse med os, De der selv har nok at bære på. Nu synes det dog at være bedre med vor lille Erik, men at Angsten for ham svinder, giver os Ro til mere at føle det pinlige Savn af dem, der er borte. Jeg kan alligevel ikke fuldtakke Vorherre for, som han i Naade har holdt ved os i denne Angestens Tid og baaret os hidtil gennem det, jeg ikke troede, vi kunde bære. Han se nu i Naade til Deres stakkels Kone og lade hende snart finde Fred; jeg kommer hende ihu hver Dag i mine fattige Bønner. Hils hende og sig, at det hver Dag i denne Tid har lydt for mig med en trofast Røst: »Herren er god og evig er hans Kjærlighed«; han give hende Naade til at hvile i denne Tro og vente paa hans Time; »tøver han længe, han kommer dog vist, glæder os saa desto mer«. Ja det er meget lettere at tale om Lidelse end at gennemgaa den; men han som styrker alle efter sin Visdom og Naade og ikke efter vor Uforstand og Synd, han afpasser dog altid Byrden efter Ryggen og gjør baade Prøvelsen og dens Udgang, saa vi kan taale det. Han se i Naade til Dem alle i den trangt besøgte Præstegaard og lade alt tjene til det, som er Hovedsagen af det hele, til evig Frelse og salig Taksigelse.

Deres hengivne
Otto Møller

I 1934

Fra Tidehvervskredsens opgør.

af P. G. Lindhardt

I begyndelsen af 1934 sattes kirken (og hele landet, ialtfald pressen, især den kbhvske) på den anden ende, i anledning af den såkaldte Schack-Adamsen-sag. Kort forinden havde fængselspræst N. I. Heje¹ (Tidehverv 1929, 160, jfr. 1932, 24) skarpt angrebet den netop afdøde Olfert Ricard² for i religionens tjeneste at udnytte ungdommens seksuelle problemer og med sin bog Ungdomsliv være »helt ude i det homoseksuelles sfære«, og i 1933 erklærede et af tidehvervske studenter ledet teologisk studenterblad, at menighedens reaktion mod homoseksuelle præster var hyklerisk, og at man betragtede sådanne tilfælde som »en himmelsendt måde at blive befriet for kirkelige modstandere på« (jfr. Den danske Kirkes Historie VIII, 1966, 178 f. 187 ff). Baggrunden for det sidste angreb var, at den tidehvervske præst, K. R. Adamsen,³ havde været indblandet i homoseksuelle affærer og, da han 1932 blev sognepræst i Jelstrup-Mårup, kom ud for pengeafpresning. Der blev ikke rejst kriminel tiltale imod ham, men i forbindelse med pengeafpresningen optaget politirapport, og på det grundlag fik Adamsen 1933 sin afsked uden at miste kjole og krave og altså med ret til fortsat at fungere på en fastansat præsts ansvar.

I februar 1934 indbød præsten ved Filipskirken i Kbhvn, Tage Schack,⁴ Adamsen (der endnu i januar og februar 1934, men aldrig siden, skrev i Tidehverv) til at prædike ved en fastegudstjeneste. Biskop Ostfeldt⁵ henstillede at aflyse gudstjenesten, men Schack fastholdt sin indbydelse, hvorefter Kirkeministeriet nedlagde forbud. Gudstjenesten blev dog holdt, men fra prædikestolen oplyste Schack forhistorien og sagde, at Adamsen var en af »de få præster i Danmark, om hvem man ved at han kan og vil forkynde evangeliet«, men bispren havde lagt det »hindringer i vejen, i stedet for at støtte det som hans pligt er«. Forbitrelsen i tidehvervskredsen var så meget større som man vidste at biskoppen i et lignende tilfælde, hvor det drejede sig om en præst af KFUM-retningen, havde været langt mildere, og at der iøvrigt fandtes fortillfælde, hvor kirkestyrelsen havde handlet meget lempeligt. Heje udtalte da også til Ekstrabladet (jfr. p. 214), at man plejede at lade homoseksuelle præster sidde (under opsyn!), når sagen ikke havde vakt

K. Robert Adamsen (1896-1960), præst ved Nathanaelskirken i Holmbladsgade i København 1925, sognepræst i Jelstrup-Mårup i Vendsyssel 1932-33. Derefter leder af A. F. Høst og Søns antikvariat i København. Foto fra 1947, Høst og Søns Forlag.

offentlig skandale. Det var klart nok meningen at vise, at tidehvervspræster var ude for en speciel forfølgelse, og det så meget mere som en gruppe kbhvske tidehvervspræster kort forinden havde haft en skarp konfrontation med biskop Ostenfeld og i vidners nærvær fået en irettesættelse i anledning af et opgør om det kbhvske kirkefond (jfr. p. 210). På Schacks ytringer ved fastegudstjenesten reagerede biskop Ostenfeld med at forlange en undskyldning; han blev støttet af ministeriet, men Schack nægtede at undskylde og blev suspenderet. Der var åbenbart lagt op til det helt store kirkelige opgør, men pludselig tilbagekaldte Schack, beklagede sin indbydelse til Adamsen og sin protest mod biskoppen. Det hed sig at man, ved et møde hvor kredsens planlagde næste fremstød, havde fået »nye oplysninger« om Adamsens færd efter afskedigelsen – de skulde endda stamme fra politiet – men det viste sig at være et falsum. Adamsen der jo aldrig havde været anklaget af politiet, bestred da også de »nye oplysninger« og erklærede (jfr. p. 209) at han var blevet hårdt presset til at holde sit løfte om at prædike. Biskop og minister⁶ var ikke på talefod, og udenom biskoppen ophævede ministeriet Schacks suspension (6/3-34). Trods mange forsøg lykkedes det aldrig at få tidehvervskredsens til at forklare hvordan de eventuelt »nye oplysninger« pludselig kunde gøre Adamsen uegnet til at forkynde evangeliet, og affæren – der havde vakt kolossal opsigt og fik brede efterdønninger – blev kommenteret fra mange kanter, skarpest af provst Hans Koch,⁷ fordem Tidehvervs beundrede »fører«, der bittert talte om »den ynkeligste, mest beskæmmende sag vi i mands minde har måttet opleve« (Præsteforeningens Blad, 1934, 159 f., jfr. DDKH, VIII, 188). Det stort anlagte kirkelige opgør var endt i totalt sammenbrud.

I Vækkelser og kirkelige Retninger (1951, 231) havde jeg – uden at nævne Adamsens navn – kort omtalt sagen, kaldt anledningen til angrebet på biskoppen ligegyldig og fremhævet dets »demonstrative tendens«. Ikke uden grund kunde derfor Tage Schacks broder, provst Egede Schack,⁸ bebrejde mig at selve kortfattedheden kunde virke vildledende; derefter fortsatte han (brev af 29/9-51): »De kan sikkert ikke have glemt, at for min Broder laa der ingen personlig Uvilje mod Ostenfeld bagved ud over, at han virkelig mente, at han ved at formene Adamsen Ret til at prædike virkelig forhindrede Evangeliets Forkyndelse. Der var visselig her tale om en principiel Sag, om Evangeliets Forkyndelse ved dem, der menneskeligt var mere Syndere end de fleste andre. ... Jeg kan ærlig talt overhovedet ikke se, der i denne Sag er mere demonstrativt end i alle de andre Sager, som »Tidehverv« tog

under deres mere eller mindre velvillige Behandling. Jeg forstaar naturligvis godt, hvad De mener med at tale om, at »der var meget at hævne«. Men de, der ikke kender Forhistorien, kan meget let misforstå dette Udtryk, som om der her ligger nogen Hævnlyst bagved, især naar De lige i Forvejen har talt om Sagens demonstrative Karakter. Maa jeg endelig minde om, at det rent embedsmæssige i Sagen var ikke mindst fra Biskoppens Side gjort saa lidet gennemsigtigt, lidet klart – for ikke at sige det skarpere – at man skal være varsom med at betegne netop dette Angreb som det, der virkede »overordentligt frastødende«. – Maa jeg tilføje, at jeg ikke var enig med min Broder i hans Adfærd i de pågældende Dage. Alligevel synes jeg, at Deres Fremstilling under dens antydningvisse Form giver et skævt Billede af, hvad der virkelig fandt Sted«.

På mit svar (som ikke findes i kopi), modtog jeg (17/10-51) atter et brev fra Egede Schack: »Der er overmaade meget, som jeg giver Dem Ret i, ikke mindst i Deres Vurdering af Aflæsningen af Sagen som et principielt ubegrundet Tilbagetog. Jeg mener ærlig talt, at Kredsen herved i anden Omgang, som De skriver, kom til at lægge Hindringer for Evangeliets Forkyndelse. – Det hele var en overmaade tragisk Sag, ikke mindst paa Grund af min Broders Andel i den. Jeg fulgte den for saa vidt paa nært Hold, og alligevel i Afstand. Jeg nærer ikke Tvivl om, at min Broder selv rejste den, og at hans Motiver var en virkelig Harme over Biskop Ostenfelds Adfærd. Jeg mener, at han saa galt paa Biskoppen, og jeg mener, at han burde have kaldt Biskoppen ud til den paagældende Gudstjeneste og overladt ham at forklare Menigheden Aarsagen. Jeg mener forøvrigt også, at Biskoppen skulde have indberettet Sagen til Ministeriet, hvorved Ansvarret var blevet placeret, hvor det i vor Folkekirke retteligt hører hjemme. Men Biskoppens Uvilje mod Kirkeminister Dahl hindrede ham i denne Bevægelse. – Jeg mener derfor, at min Broder for saa vidt mente det rigtigt *til at begynde med*, men at hans tragiske Afhængighed af »Kredsen« hindrede ham i at føre Sagen igennem. Jeg sagde dette til ham selv, fik naturligvis ikke Medhold; dog forekommer det den eneste virkelig holdbare Forklaring, ogsaa den eneste, som han *nu* virkelig kan være tjent med«.

Da jeg 1955 udgav Kirken igår og idag blev affæren (p. 167 f.) naturligvis mere udførligt omtalt (sagligt i nogenlunde overensstemmelse med W. Westergaard Madsens referat i Dansk Kirkeliv, 1934, 127 ff.), og Adamsen var nævnt ved navn. Herpå reagerede han med følgende brev:

Kongelig Hofboghandel
Andr. Fred. Høst & Søn

København K, d. 3/9 1956

Kære professor Lindhardt.

Jeg har i længere tid haft lyst til at skrive til Dem, og idag synes jeg, jeg vil gøre det. Anledningen er, at jeg, da jeg kort før jul læste Deres bog *Kirken igår og idag*, blev lidt ked af at se mig selv optaget i »kirkehistorien«. Når man har prøvet at falde lidt til ro i tilværelsen og har fundet et tilflugtssted i et arbejde, der interesserer en, gør det lidt ondt at se, at ens navn stadigvæk skal nævnes i forbindelse med den ulyksalige sag fra dengang. Tilmed er der jo så meget, der ikke er kommet offentligt frem – og heller ikke skal – men som kaster et lidt andet lys over forskellige ting. Men det, jeg ville spørge Dem om, er, om det ikke er overflødigt at nævne mit navn. Jeg er jo sådan set en ganske ligegyldig person, og hvad jeg hedder betyder jo intet – sagen kan jo behandles principielt alligevel. Jeg ville så gerne have lov at leve i fred de få år, jeg har tilbage, og jeg kan ikke se, at jeg gavner nogen ved at nævnes. De må undskylde at jeg skriver dette. Jeg vilde ikke gøre det, hvis jeg ikke satte stor pris på at læse, hvad De skriver, men jeg regner med, at De forstår mig, og at De vil tage under overvejelse, om De ikke kan slippe mig ud af Danmarks kirkehistorie igen.

Med venlig hilsen
Deres hengivne

K. Robert Adamsen
Fuldmægtig.

Nogen kopi af mit svar findes ikke, men det gik ud på, at det ikke var muligt at fortie navne, da sagen var blevet så kraftigt omtalt og kommenteret i både den kirkelige og den verdslige presse (i *Tidehverv* dog kun rent sporadisk) og at den efter mit skøn var et vigtigt led i Tidehvervs udvikling fra kirkeligt opgør til kirkeligt parti (jfr. iøvrigt J. H. Schjørring i *Dansk teologisk Tidsskrift* 1976, 97 f.), og endelig at jeg anså Adamsen for at være forrådt af sine venner og gjort til en brik i et kirkepolitisk spil, hvor »evangeliet« var ligegyldigt, men vægten des mere lagt på sagens formentlige egnethed til opgør med kirkestyrelsen. Herefter indløb følgende svar:

Park Avenue Hotel
Göteborg

16. oktober 1956

Kære professor Lindhardt!.

Tak for Deres brev, som jeg jo fik for længe siden. Det har hele tiden været min agt at skrive til Dem og sige tak, men sommeren og den første del af efteråret er min travleste tid. Jeg var i London i forsommeren og købte en hel del bøger – de kommer så hjem, og på grundlag af dem og hvad jeg ellers har samlet sammen har jeg skullet lave et par kataloger over zoologi og botanik. Ved et lune af skæbnen er jeg blevet ført til at specialisere mig i disse to ting. Så havde jeg i september endelig otte dage, jeg kunne holde ferie i, og dem tilbragte jeg hos pastor Chrillesen⁹ i Randlev. Men al denne travlhed har gjort mig træt, så jeg ikke har kunnet tage mig sammen til at skrive – og i Randlev bestilte jeg ikke andet end at drive.

Nu er jeg et par dage i Göteborg for at se på en Linnésamling – og jeg synes, jeg har så meget ro på mig, at jeg gerne vil sende Dem et par ord.

De må endelig ikke tro, at jeg i mindste måde er Dem uvenlig stemt, fordi De har nævnet mit navn. Jeg ved da godt, at De har gjort det, fordi De syntes det hørte med. Min hovedindvending er nærmest, at mit navn er uden betydning. Det er det principielle, det kommer an på, og jeg har kun været en ganske ubetydelig menig i Tidehvervs hær.

Dertil kom – det indrømmer jeg gerne – at jeg var lidt ømskindet. Nu har jeg f.eks. været ansat hos Høst i over tyve år – og skulle nogen af de yngre herinde kigge i Deres bog er der fare for, at de – uforstående (eller rettere ikke forstående) som de er, vil få et billede af mig, som jeg selv i alt fald ikke synes passer med virkeligheden.

Det, De skrev, at jeg blev svigtet, gjorde et meget stærkt indtryk på mig.

Det mærkelige er, at den opringning til »lederen« som gav dem de »nye oplysninger«, foregav at stamme fra politiet, men da Schack senere fik en anden opringning – også fra »politiet« – protesterede en af mine gode venner så kraftigt overfor Schack, at han (= Schack) ringede til politiet og fik at vide, at det i begge tilfælde var et falsum. Der var aldrig ringet fra politiet angående den sag. Jeg forstod det slet ikke dengang. Jeg har aldrig haft noget med politiet at gøre. – Og selvfølgelig var der ikke noget nyt i disse oplysninger. Jeg synes selv,

jeg blev *aftvunget* en tilståelse om noget, jeg af private grunde ikke kunne forklare dem alligevel. Jeg fortrød også bagefter, at jeg ikke i sidste øjeblik havde sagt nej til at prædike. Biskop Ostenfeld sendte bud efter mig og bad mig om at trække mig tilbage, men da syntes jeg – især bagefter – at Schack lagde et stærkt pres på mig for at jeg skulle holde mit løfte og prædike.

Nu er jeg jo blevet så skeptisk, at jeg tvivler på, om man fra en ganske bestemt side – ikke Schack! – mere var interesseret i at »lave ballade« end i at få evangeliet forkyndt. Det var noget lignende, der skete ved Schacks begravelse.

Schack var mig en god og trofast ven, til han døde – og senere har jeg løst sognebånd til Krarup,¹⁰ hvis forkyndelse jeg gerne hører – de andre »ledere« har jeg jo praktisk taget ikke set eller hørt noget til senere, hvad jeg heller ikke har savnet. Jeg kan da godt fortælle Dem, at jeg har raset over Tidehvervs Behandling af Dem. Den kan ikke være saglig begrundet, hvad Chrillesen og jeg i sommer blev enige om for femte eller sjette gang. Mere og mere er det gået op for mig, at der har været alt for meget arrogant diktatur med i spillet.¹¹ Og når det er gået så vidt, at man forpagter sandheden og mener, at man har eneret på den, så at man – når andre forkynder det samme – krampagtigt forsøger at konstruere »falske lærdomme«, så kan jeg ikke følge med længe. Kan De hitte ud af dette brev? Det er ment som en tak.

Med venlig hilsen
Deres hengivne

K. Robert Adamsen.

Iøvrigt havde jeg allerede 16/2-51 fået en indsigelse mod min fremstilling af sagen i *Vækkelser og kirkelige Retninger* – fra K. S. F. Wilhjelm¹² (den gang ofte omtalt som den »gale« Wilhjelm, til forskel fra den »rigtige«, tidehvervspræsten Tage Wilhjelm). Han var en højst original personlighed, cand.theol., aldrig præst, men beskæftiget i telegrafvæsenet. Han nærrede høj Kirkelige sympatier, men stod tidehvervskredsen og især Tage Schack meget nær. Hans viden – også i almindelighed – var overordentlig; han må anses for en god »kilde«, hvis breve giver værdifulde oplysninger også om denne sags forhistorie og forløb.

Efter nogle venlige ord om bogen sættes der »spørgsmålstejn ved og korrektiv til hvad jeg mener, De har fejlbedømt«. Skildringen af Tidehvervs første aar og bevægelsens forudsætninger peger vel nok med rette på *en del af de momenter*, der har spillet ind; man sammenlig-

ne med P. Schindlers skildring af de religiøse strømninger i studenterverdenen i aarene op til den første verdenskrig.¹³ KFUM-sentimentalitet, godtkøbsidealisme og liberaltheologi, indsvøbt og kamoufleret i orthodox-klingende floskler. – Men skildringen s 231 er forfejlet; jeg er tilbøjelig til at tro, at den hviler først og fremmest paa hukommelsen; begivenhederne i 1932-1935 udspillede tildels i Deres sidste studenteraar, det er forstaaeligt, om De har ment det overflødig at sammenligne med dagspressen, f.ex. Ekstrabladet, som var godt fyldt med stof i den periode. – Det, der gav bolden op, var Olesen Larsens¹⁴ udnævnelse til res.kap. ved Esajas K. i foraaret 1932, indsættelsesprædiken 2. paaske-dag. Det kom Kirkefondet paa tværs og gav anledning til en artikel af Ussing,¹⁵ enten i Kirkefondets aarbog eller tidsskrift; en artikel, som affødte en meget skarp protest fra 6 yngre københavnske præster, tidehvervsfolk eller nærstaende, deriblandt Robert Adamsen. De 6 blev indkaldt til en juridisk set meget misliebige tjenstlig aførling hos biskoppen – som havde sikret sig to provster som bisiddere, uden at der, som foreskrevet i Tjenestemandsløven, var givet de indstævnte lejlighed til ogsaa at medtage bisiddere. – Oscar Geismar¹⁶ kommenterede begivenheden med, at han fandt at »en gammel Herrens krigskarl som Ussing var ikke saa lidt bedre tjent med de 6 hedspørers angreb end med biskop Ostenfelds forsvar«, og Olesen Larsen gav i en anmeldelse i Tidehverv Ussings artikel det skudsmaal, at han var »fyldt med beundring for en mand som stiftsprovsten, som endnu i sin høje alderdom var fyldt med en saadan vivacitet og viljestyrke, at selv kendsgerningerne blev bøjelige som voks imellem hans hænder«. ¹⁷ – Der skete hverken Geismar eller Olesen Larsen noget, saa lidt som det rent personlige venskab mellem Ussing og O-L led noget skaar; Ussing har sikkert moret sig ustyrligt over ondskabsfuldhedens elegance. – Umiddelbart efter disse spektakler mellem Ostenfeld og tidehvervs-kredsen blev Adamsen forflyttet til Maarup og Lønstrup; faa maaneder efter, efteraaret 1932, dukkede pengeafpresningssagen op; Adamsen havde i sine studiedage, ca. 16 aar tilbage, været ude i noget roderi, betinget af arvelig belastning, men af en saadan beskaffenhed, at det ikke faldt ind under straffeloven, saaledes som den blev praktiseret og fra 1933 kodificeret. – Forseelser i hans præstetid har der efter alt at dømme ikke været tale om, og lad mig tilføje: havde det været tilfældet, burde der være rejst og gennemført straffesag af rent verdslige grunde; forældre maa i tryghed kunne sende deres børn og unge i skole, til præst eller til de kirkelige ungdomsorganisationer; den præst eller ungdomsleder, der ikke forstaaer det, uanset hvordan han biologisk er af-

marscheret, maa betale prisen for sine overgreb, uanset hvilket kirke-
ligt eller politisk parti, han eller hun har i ryggen.

– Til trods for, at sagen efter almindelig borgerlig vurdering maatte anses for at være forældet, og uagtet Adamsen, som nævnt, ikke syntes at have forbrudt sig i sine præsteaar, men havde været i kløerne paa pengeafpressere, som havde faaet fat i den gamle historie, blev han, efter at have været til observation hos Helweg¹⁸ paa Oringe, hos hvem han fik en gunstig udtalelse, afskediget i sommeren 1933. Det var dette, som *Tidehvervskredsen* betragtede som en hævnakt – en tak for Adamsens delagtighed i polemikken mod Ussing og indkaldelsen til Ostenfeld. Man byggede formodningen paa behandlingen af lignende sager. Jeg skal senere komme tilbage til et eksempel, som ikke virker pyntelig, og som jeg udmærket forstaar har gjort sit til, at Tidehvervskredsen regnede med grumsede motiver i sagens behandling. – Saa var det, at Tage Schack i begyndelsen af 1934 havde indbudt Adamsen til at holde en fasteprediken i Filips og i sidste øjeblik fik biskoppeligt forbud mod Adamsens optræden, uagtet Adamsen ikke (saaledes som en i 1925 udsmidt præst) havde faaet suspension af udøvelsen af præstelige rettigheder. Det fik hele striden til at blusse op igen. Desværre viste det sig, at der vistnok var al god grund til at formode, at Adamsen efter afskedigelsen i desperation («nu kunde det jo altsammen være ligemeget»), igen var kommet i forbindelse med individer af samme tragiske belastning som han selv. Det gav tilsyneladende den kirkelige administration et forspring i vurderingen. – Det var kun faa, der havde kendskab til forhistorien og dermed til hulheden i hele forargelsen, da i sommeren 1934 en mand blev hentet tilbage til København til en af byens hovedkirker, hvis sognepræst havde været en af de hidsigste i polemikken mod Schack og i forfølgelsen af Adamsen, selv flere aar efter afskedigelsen. Denne mand havde i begyndelsen af tyverne som kaldskapellan ved en af de københavnske forstadskirker været inde i uheldige forhold over FDF-dreng og KFUM-dreng. Forældrene klagede, men da den unge præst var en mand af positiv indstilling og havde den levende menigheds tillid, gik biskop Ostenfeld (hvad der tjener ham til ære som menneske, hvad angaar næstekærlighed, men ikke hvad angaar forstand, naar det drejer sig om en sag af netop den beskaffenhed, navnlig ikke, naar man ved, at han i andre og mere forstaaelige sager kunde slaa endog unødigt haardt) fra hjem til hjem og snakkede med forældrene og fik derved sagen dysset ned; sporvognsfunktionærer og overpostbude, folk, hvis kirkelige berøringsflade ogsaa bestaar i honnet ambition, er næppe særligt standhaftige anklagere,

naar en aften i et pænt, men beskedent hjem, en hel bisp dukker op og snakker venligt og usnobbet om alt og dertil roser mandens tobak og konens hjemmebag. Han fik reddet den unge præst, som blev forflyttet til et jysk sogn, og, hvad der i mine øjne grænser til en forbrydelse, man fik ham gift med en ung pige, som han var lidt beslægtet med. I begyndelsen af tyverne vidste unge piger næppe alt for megen besked med bisexualisme. – Men som sagt, i 1934 blev manden hentet tilbage til København, hvad der var at sætte ham paa en uriaspost. Afdøde Brasen¹⁹ ved Taksigelsen blev saa fnysende fløjtende gal, at han vilde gaa til Ostenfeld og P. Dahl og slaa i bordet; det fik Schack og Heje ham fra, fordi en genoptagelse af den gamle sag vilde faa de alvorligste følger, ikke for dem, der var ansvarlig for forflyttelsen, men for den ulykkelige mand, hans kone og børn. – Saa meget om Tidehvervskredsens hævnakter«.

Efter nogle bemærkninger om Tage Schacks død og begravelse (jfr. min afhandling i *Fønix* 1982, 97 ff.) fortsætter Wilhjem: »Det er nu 6 aar siden Tage Schack blev myrdet. Vi var sognebaandsløser hos ham og havde haft ham som præst, siden han 1925 døbte vor dreng. For os er savnet af Tage Schack et stadigt sviende saar; min dreng, der som flygtning i Sverige hørte om mordet i radioen, græd. Min bedømmelse er, at Tage Schack var den mest værdifulde i hele Tidehvervskredsen; hans forankring i gammel lutherdom, højkirkeligt orienteret i ordets rette betydning; hans optræden i Adamsen-sagen betragtede han selv som en afgjort højkirkelig manifestation, en tilkendegivelse af at kirken var uafhængig i sin udvælgelse af tjenere og forkyndere; den vælger og maa altid vælge syndere til at virke iblandt syndere; det skal fastholdes om saa skal være paa tværs af den borgerlige honette ambition med den opportuniste, som den *empiriske* kirke er en altfor villig pyntekone for. – Schack var den i kredsen, som bedst kunde komme paa bølgelængde med mennesker, som ikke sluttede sig til partiet, men som kunde sympatisere med kredsen og følge den et stykke paa vej og saa heller ikke længere. Og som antydet repræsenterede han det højkirkelige islæt, som var kommet ind i kredsen. Det var det jeg, foruden hans menneskelige værd, satte højt hos ham«.

I et nyt brev (19/2-51) skriver Wilhjem efter endnu nogle bemærkninger om sit nære forhold til Schack og sin ambivalente stilling til »partiet«: »jeg var til studenterkomsammen hos Olesen Larsen den aften i februar 1934, da Chrillesen og P. Westergaard-Nielsen²⁰ kom ind pr. bil fra Filips med førstereferat af begivenhederne, hvad der bragte en vis dyster stemning, fordi ingen kunde ane, hvad det vilde blive til; da

situationen var mest spændt, kom Ebbe Juul²¹ en aften til mig og spurgte os om vor stilling i fald Schack blev hældt ud – alternativ valgmenighed eller frimenighed. Mit svar var at vi fulgte med, omend jeg foretrak valgmenighed for frimenighed. Schack fik breve, baade hvori folk skældte ham ud og paaduttede ham de frygteligste forbrydelser inklusive menneskeæderi, og andre, der opmuntrede ham af principielle grunde. Saaledes en pens. officer, jeg tror det var en oberst, i embedsmændenes bolig paa Amagerfælledvej, han tilbød at slutte sig til en eventuel frimenighed om saa skulde være. Indimellem uundgaaelige oplivende momenter som da en repræsentant Vald. Nielsen kom ind hos en købmand i sognet og fik forelagt spørgsmaalet »hvad fanden den satans bisp bildte sig ind, om saadan en fyr troede, at det var ham, der regerede paa Amager«, eller en mand, som under syndikalistoptøjerne efter den første verdenskrig havde været med til rudeknusning og anden politisk skæmt og havde siddet et aars tid derfor, men nu gik i kirke hos Schack, som undertiden gav ham en håndsækning – hvad manden altid prompte betalte tilbage – han kom til Schack med de ord: »herr Schack, det koster Dem kun et ord, i morgen skal der ikke være en hel rude i hele bispegaarden«. Schack fik det afværget. – Naar sagen blev afblæst var det fordi man følte sig ført bag lyset af Adam. Og jeg tror det maa være rigtigt; en mand som Schack, der i 1945 betalte sit »amputerede evangelium« med livet, hørte næppe til de vakleворne, naar principper stod på spil.

Jeg er ikke enig i Wilhjelm's vurdering på dette punkt; det var ikke Adamsen som svigtede sine venner, men (nogle af) dem der svigtede ham, jfr. hans brev til mig af 16/10-56.

Efter endnu engang af have omtalt den »parallelsag« der især skulde have ophidset tidehvervskredsen og fortalt en del om andre lignende tilfælde som, skønt de var af langt grovere art, blev behandlet mildere af kirkestyrelsen, oplyser Wilhjelm, at »ifølge Schack skulde Adamsen have betroet sig til sin biskop,²² da han var blevet forflyttet til Jelstrup-Maarup, og ligeledes, efter hvad Schack dengang fortalte, skulde bisp'en have svaret: enhver kan have begaaet noget i de unge aar, som der senere er al god grund til at angre (fornuftigt sagt af en bisp). Havde han tilføjet: dukker der noget op om historien bliver jeg nødt til, uanset hvordan jeg personlig ser paa den og paa Dem, at tage affære og simpelthen droppe Dem – saa havde Adam vidst, hvordan landet laa. Ydermere bar Adam sig ad som en Idiot. Da han havde faaet Helwegs lægeerklæring, viste han den til P. Dahl. Lægeerklæringen gik ud paa, at Adam var konstitutionelt galt afmarscheret, men hans særlige anlæg var ikke af en saadan intensitet, at man kunde

forvente »fald«, endsige kriminelle udslag; en kur vilde forventelig kunne give et gunstigt forløb og resultat. P. Dahl raadte ham til udfra lægeerklæringen at søge afsked, saa vilde han forventelig faa lidt pension, maaske hjælp til kur og ad aare, naar han kunde fremvise en gunstig lægeerklæring, have mulighed for genansættelse som efter sygdom. Dette fortalte Adam mig i det kgl. bibl. forhal i forsommeren 1933 efter hans hjemkomst fra Oringe. »Hvad sagde du til P. Dahls forslag« spurgte jeg. »den ordning vilde jeg ikke gaa ind paa, saa jeg afslog« var svaret. »Saa er du idiot« var min kommentar. – I erklæringskrigen Holbøll²³-Heje, dels i Berl. Tid. dels derefter i Extrabladet skal man lægge mærke til, hvad Holbøll *ikke* sagde ... Heje havde faaet den langet ud, at administrationen dækkede i visse tilfælde. Holbøll blev interviewet og svarede, at saadan noget kunde Heje aldrig have sagt. Interview med Heje, som bedyrede rigtigheden med tilføjelsen: og departementschefen ved, at jeg har ret. Nyt interview med Holbøll: De maa have ganske misforstaaet Heje. Den misforstaaede Heje blev indkaldt til »konference« i Kirkeministeriet hos Holbøll, hvor disse to kloge rotter følte hinanden paa tænderne og legede kat og mus; hver af parterne fik efterhaanden det indtryk, at modparten vidste en hel masse, som han af næstekærlighed ikke brød sig om at kramme ud med. Saa løb konferencen ud i sandet – hvad Holbøll vistnok var himmelhenrykt for. Og saa havde han haft en morsom eftermiddag med klopfægteri med Heje. Hvis det indtryk, Holbøll bibragte bladnegrene med sine interviewsvar, dækker situationen, er det intet mindre end beundringsværdigt, hvad man ikke ved eller husker i Kirkeministeriet«.

De her offentliggjorte breve findes i mit »privatarkiv« (Rigsarkivet) og er med rigsarkivarens tilladelse tilgængelige.

1. N. I. Heje (1891-1974), fængselspræst i Vridsløse 1922-61.
2. O. H. Ricard (1872-1929), sekretær i Kbhvns KFUM 1896-1908, præst ved St. Johannes kirke 1908-17, sognepræst ved Garnisons kirke 1917-29; formand for KFUM i Danmark til 1924; Ungdomsliv udkom 1905 – og siden i talrige oplag.
3. K. R. Adamsen (1896-1960), præst ved Nathanaelskirken i Kbhvn 1925, sognepræst i Jelstrup-Mårup 1932-33. Derefter leder af A. F. Høst og Søns antikvariat. Se bilag I.
4. P. T. Schack (1892-1945), præst ved Filipkirken i Kbhvn 1926, sognepræst ved Simon Peters kirke 1938-45.
5. H. Ostfeldt (1864-1934), Sjællands biskop 1911, biskop over Kbhvns stift 1923-34. Se bilag II.
6. N. P. L. Dahl (1869-1936), kirkeminister 1924-26 og 1929-35.
7. H. W. Koch (1867-1949), sognepræst ved Solbjerg kirke 1911-37; provst 1925.
8. Egede Schack (1895-1957), sognepræst i Hvidovre 1930, ved Vor Frelsers kirke i Kbhvn 1944-57; provst 1947.

9. C. G. Chrillesen (1912-63), sognepræst i Randlev-Bjergager 1938-63.
10. V. Krarup (1904), sognepræst ved Simon Peters kirke 1945-70.
11. I sine erindringer (Set fra Smallegade, 1956, 63) siger N. J. Rald, at Tidehvervs polemik var »præget af for megen urenhed, for megen unødigt brutalitet, for megen uretfærdighed, for lidt solidaritetsfølelse med modstanderne. Forklaringen på Tidehvervs smålighed og uretfærdighed kan man finde i erkendelsen af opgørets nødvendighed for enhver pris, men man kan ikke komme udenom, at rent personlige egenskaber hører med til forklaringen. Sagt lige ud, at Hejes diktatur var stærkere end Schacks kultur«.
12. K. S. F. Wilhjelm (1900-55), cand.theol. 1932, ansat i telegrafvæsenet 1923.
13. P. Schindler (1882-1967), katolsk præst og forfatter, udgav 1949 Vejen til Rom; se især p. 54 ff.
14. K. Olesen Larsen (1899-1964), præst ved Esajaskirken i Kbhvn 1932-64.
15. H. B. Ussing (1855-1943), stiftsprovst i Kbhvn 1915-33, en af Det københavnske Kirkefonds pionerer og dets formand fra 1929.
16. O. H. Geismar (1877-1950), sognepræst ved Slotskirken i Kbhvn 1931-47.
17. Her foreligger en erindringsforskydning: de seks tidehvervspræsters protest mod Ussings angreb (1932) er udførligt omtalt af en af dem (N. J. Rald: a.s. 81 ff.), og protesten er gengivet in extenso. Olesen Larsens bemærkning (sagligt, men ikke formelt korrekt refereret af Wilhjelm) faldt senere (Tidehverv 1934, 155), i en anmeldelse af Dansk Kirkeliv, årgang 1934.
18. Hj. Helweg (1866-1960), overlæge ved statshospitalet Oringe 1919, professor i psykiatri og overlæge ved Rigshospitalet 1937-51.
19. E. Brasen (1896-1943), præst ved Taksigelseskirken i Kbhvn 1922, sognepræst i Brøndbyvester-Brøndbyøster 1932-43.
20. P. Westergaard-Nielsen (1913), sognepræst i Åsted-Skærum 1939-79; provst 1970.
21. E. Juul (1910-63), præst i Nykøbing F. 1935, i Obbekær 1946, sognepræst i Gylling 1959-63.
22. P. Oldenburg (1870-1951), biskop over Ålborg stift 1930-40.
23. V. K. Holbøll (1871-1954), departementschef i Kirkeministeriet 1923-42; kirkeminister 1942-45.

BILAG I.

1. 22/6-1933 indstillede Kirkeministeriet at afskedige Adamsen. Kongen bifaldt indstillingen 26/6-1933.

Fra Københavns Politi har Min. modtaget Meddelelse om, at det under en i Københavns Byret behandlet Sag er oplyst, at Sp. for Jelstrup og Maarup Menigheder i 1930 her i København, hvor han havde Embede, i flere Tilfælde har udvist usædeligt Forhold overfor en ung Mand.

Uanset om dette Forhold vilde kunne medføre Straf efter den borgerlige Straffelov, vil Spst Adamsen efter det oplyste ikke kunne vedblive at være Præst i Folkekirken.

Idet bemærkes, at Pastor Adamsen overfor Ministeriet har udtalt, at han ikke ønsker sin Sag behandlet ved Provsteret, skal jeg, med Bemærkning, at Pastor Adamsen er født 1896, i 1925 udnævntes til res. Kap. ved Nathanaels Kirke i København og i 1931 (NB 15/2-1932!) kaldedes til sit nuværende Embede, tillade

mig at indstille, at der maa meddeles Spst for Jelstrup og Maarup Menigheder i Aalborg Stift Karl Robert Adamsen Afsked fra det ham betroede Embede. (kladde).

Til sagens forhistorie kan yderligere oplyses: hurtigt efter sin ansættelse ophørte Adamsen at fungere som sognepræst (måske på grund af suspension) og 20/3-1933 tilskrev formanden for Maarup menighedsråd, R. V. Jensen, departementschef Holbøll således:

2. Den 14. Decbr. f.A. var jeg i Ministeriet og talte med Departementschefen om Sagen vedrørende vor Sognepræst K. R. Adamsen. Hvis der skete noget her i Sognene skulde jeg lade Dem det vide, og jeg vil derfor kort meddele, hvad man her i Sognene drøfter.

Forrige Maaned var begge Menighedsraad samlet her i Lønstrup og til Stede var der en Pastor Andersen*, der kendte en Del til Pastor Adamsen, og han vilde da gerne tale med os om Sagen og fremkom herunder med varmtfølt og godt Forsvar for Pastor A.; der er nu indenfor Menighedsraadet og blandt Menighederne nogen Stemning for at faa Pastor Adamsen tilbage. Der kan maaske opnaas et Flertal indenfor Menighedsraadene om at faa Præsten tilbage, men nogen Modstand er der ogsaa. Jeg vil nu gerne forespørge, om det er muligt man fra Ministeriets Side vil støtte en saadan Henvendelse: det var mit Indtryk under Samtalen med Kirkeministeren, at han var venligt sindet og forstaaende herfor.

Pastor Adamsen har intet større Ønske end at komme tilbage og tage Gerningen op, og naar han selv mener at kunne komme tilbage, fordi han stadig føler sig som Præst og har et Budskab at bringe Mennesker, vil det vel være bedst – baade for Menighederne og for ham der gaar i stadig Uvished om Fremtiden – at faa en Ende på Sagen.

Det vilde glæde os meget om Hrr. Holbøll kunde meddele os, hvilke Overvejelser der gøres, og om hvad vi her kan vente, da der ret snart skal være fælles Menighedsraadmøde, og et Svar fra Dem vilde klare Stillingen.

* Formentlig Otto P. Andersen (1890-1974), sognepræst i Karlbj-Volby 1930-59.

Desuden foreligger to henvendelser direkte til Kirkeminister P. Dahl fra en af Adamsens nabopræster, Aage Stevns (1903–52, sognepræst i Vrensted-Tise 1930-52; provst 1948).

- 3 A. (10/5-1933): Først vil jeg sige Kirkeministeren rigtig hjertelig Tak for sidst. – Det glædede mig ganske overordentlig meget at tale baade med Kirkeministeren og Departementschefen om Pastor Adamsen. Hvordan saa end Sagens Udfald bliver, vil jeg altid være meget taknemmelig for den Forstaaelse og Kærlighed, hvormed jeg blev modtaget i Ministeriet angaaende denne Sag, der har pint mig dagligt, siden Pastor Adamsen maatte rejse fra sit Embede.

Paa Pastor Schacks og mit Raad rejste Pastor A. til Vordingborg i Lørdags (d. 6. ds.) for at tale med Overlæge Helweg om Sagen. – Overlægen bad Pastor A. om at komme igen om Mandagen (d. 8. ds.) og saa blive der i 14 dage, – det mente Overlægen vilde være tilstrækkeligt til at faa et Skøn over Pastor A.s mentale Tilstand. Endvidere vilde Overlægen foretage en lille Operation paa Pastor A., en Operation, som Overlægen mente vilde virke beroligende.

Kunde det nu tænkes (– det er i dybeste Nød, jeg beder derom –), at Adamsens

e.v.t. Afskedigelse kan blive udsat, indtil der foreligger Erklæring fra Overlæge Helweg? – Og kunde der ikke være Mulighed for, hvis Overlægen finder det fuldt ud forsvarligt, at Pastor A. overtager sit Embede igen, at Pastor A. da faar lov til at vende tilbage eventuelt paa Prøve en to-tre Aar.

Det er ganske givet, at det vil vække Uro, naar Pastor A. kommer tilbage; men det er lige saa givet, at det vil vække endnu mere Uro, om han ikke kommer tilbage (forudsat Erklæringen siger god for ham, – i modsat Fald vil alle naturligvis bøje sig for A.s Afskedigelse).

Under Forudsætning af at Overlægen tør sige god for A., vil hans Afskedigelse af en meget stor Del af Menigheden blive betragtet som et kirkeligt Overgreb mod Vorherres Aand, og jeg tror det vil kunne gøre ubodelig Skade i Menighederne deroppe, – ja, ikke alene der, men mange andre Steder, hvor Sagen er bleven bekendt.

Derfor beder jeg endnu engang i dybeste Nød, af Kærlighed til Menigheden deroppe og af Kærlighed til den danske Folkekirke, om ikke Kirkeministeren vil afvente en saa fremragende Lægeautoritets Erklæring i denne Sag, før A.s e.v.t. Afskedigelse foreligger som Kendsgerning, og om ikke Kirkeministeren i Fald Lægeerklæringen taler til Gunst for Pastor A. vil arbejde paa, at A. vender tilbage til sit Embede igen eventuelt (som ovenfor nævnt) paa Prøve en to-tre Aar.

Jeg ved, at en stor Del af Menigheden med stor Glæde og med stor Kærlighed vil tage imod deres Præst igen – til Menighedens Ære, til Guds Ære – ja, og til den danske Folkekirkes Ære.

Hvordan end Sagens Udfald bliver er jeg dog altid (taknemmelig?) for Kærlighed og Forstaaelse i en Sag, der har forvoldt mig mange vaagne Nætter og bitre Dage.

- B. (8/6-1933): Atter tillader jeg mig ærbødigst at henvende mig til Kirkeministeren angaaende Sagen med Pastor R. K. Adamsen, Jelstrup-Maarup, – atter med Bøn til Kirkeministeren.

Jeg har nu modtaget Afskrift af Overlæge Helwegs Erklæring om Pastor A., og da Kirkeministeren ved mit Besøg i Ministeriet primo Maj udtalte, at Pastor A. vilde faa sin Afsked, hvordan end denne Erklærings Ordlyd blev, kan jeg deraf slutte, at Pastor A.s Afskedigelse er nær forestaaende. – Naar samtlige Danmarks Bisper finder, at den eneste endelige Løsning paa Sagen er Pastor A.s Afskedigelse, kan det vel ikke nytte at stampe mod Brodden og atter bede om en anden Løsning, – og derfor vil og maa jeg nøjes med at lade Sagen ligge, nøjes med at bede Kirkeministeren meget indtrængende for Personen, Pastor Adamsen.

Er det ikke muligt, at Kirkeministeren kan formulere Indstillingen om A.s Afskedigelse saadan, at Adamsen bliver afskediget *paa Grund af Sygdom og med Pension?*

Jeg har *meget* stærke Grunde til at bede derom.

Se, først paa Vinteren var der i Menighedsraad og Menighed afgjort Stemning for, at Pastor A. skulde vende tilbage til sit Embede; men efterhaanden som Tiden gik og Modstanderne fik Lov at arbejde faldt Stemningen noget; – der skete jo intet. – Primo Maj (da jeg var i Kirkeministeriet) laa Landet saadan, at Halvdelen af Menighedsraadet og bag dem Halvdelen af Menigheden af deres Hjerter ønskede Pastor A. tilbage (– paa dette Tidspunkt har der altsaa endnu været Mulighed for Dannelse af en Valgmenighed under de Former som Kirkeministeren kort skitserede for Pastor Schack og mig under vor sidste Samtale med Kirkeministeren). – Kort efter at jeg var vendt hjem fra København, rejste en Deputation derind for ligele-

des at tale A.s Sag. Vi vilde helst og har under hele denne Sag helst villet kæmpe med blanke og ærlige Vaaben, derfor havde vi indtrængende bedt Formanden for det samlede Menighedsraad, Gaardejer Martin Jensen fra Gølstrup, der hele Tiden har været den ledende indenfor Modstanden mod Pastor A., om at rejse med. Det nægtede han imidlertid ganske afgjort.

Efter at Deputationen var vendt hjem fra København, sker der et afgjort og voldsomt Omslag i Stemningen i Adamsens Disfavør, – et Omslag, der gør det umuligt for Pastor A. at vende tilbage – baade som Sognepræst og som Præst under en hvilken som helst anden Ordning.

Grunden til dette Omslag fremgaar tydeligt af et Brev, som Lærer Jørgensen, Hundslev, der var med i København, skriver til mig d. 15. Maj. Bl.a. indeholder det følgende:

»— Medens vi var i København har Modstanden herhjemme arbejdet for fuld Pres. En Deputation bestaaende af 3 Mand har været hos *Biskoppen* og har hos ham faaet indgaaende Oplysninger om Pastor A., som nu spredes rundt til alle lyttende i Sognet. *Den mest vægtige og ødelæggende af disse Oplysninger er denne, at P. A. selv Gang paa Gang har tilkaldt det unge Menneske med hvem han plejede unaturlig Omgang*, — — — og vi kan da vist godt sige, at P. A. har ikke handlet rigtigt ved at lade os i Uvidenhed om, at »Fjenden« havde saa stærke Vaaben at slaa med, og jeg tror ikke, at der nu er flere af hans Venner, der ønsker at forfølge Sagen videre«.

Saa snart jeg havde modtaget dette Brev, tog jeg til Hjørring og bad indtrængende Politifuldmægtig Barfod, der i sin Tid optog Forhør over Pastor A., om jeg maatte se den i sin Tid udfærdigede Politirapport. Det fik jeg Lov til.

Samtidig skrev jeg til Pastor A. og bad ham om snarest at sende mig en Erklæring ang. det omtalte Forhold. Denne Erklæring modtog jeg d. 22. Maj.

Med politirapporten og Adamsens Erklæring i Hænde viser det sig til min store Sorg og Forfærdelse, at »den mest vægtige og ødelæggende« Oplysning, der efter Lærer Jørgensens Brev skal stamme fra Aalborg, er i direkte Modsætning til Sandheden.

Jeg kan ikke sige Kirkeministeren, hvor ondt det gjorde mig, da jeg konstaterede dette.

Denne Oplysning vil vel i et hvert Fald umuliggøre Pastor A.s Tilbagevenden, – og hvor saa end Oplysningen stammer fra, saa vil det sige, at Muligheden for Pastor Adamsens Tilbagevenden til Sogn, Menighed og Kirke bliver tilintetgjort ved en Løgn. – Det er ondt, – og det er dobbelt ondt for en Sognepræst i Aalborg Stift Gang paa Gang at faa opgivet Kilden til denne »mest vægtige og ødelæggende« af alle Oplysninger om Pastor Adamsen.

Lærer Jørgensens Brev og det pludselige voldsomme Omslag i Stemningen deroppe tog til at begynde med helt Modet fra mig; – først idag faar jeg mig taget sammen til at udøse mit Hjerte og min bitre Viden for Kirkeministeren.

Muligheden for Pastor A.s Tilbagevenden kommer som sagt til at hvile paa usandfærdige Rygter. Derfor beder jeg af Hjertet, i Sandhedens og Kærlighedens Navn, Kirkeministeren om at indstille Pastor Adamsen til Afsked paa Grund af Sygdom og med Pension, – saa vil Adamsen da i det mindste have en lille Smule at leve af. – Pastor Adamsen staar mere ene i Verden end andre og har derfor om nogen Brug for den Hjælp en Pension kan være og blive.

I modsat Fald er der vel nogen Sandsynlighed for, at han vil gaa til Grunde, og det bliver saa meget mere forfærdeligt for mig og hans Venner at tænke paa det,

naar vi sidder med den bittere Viden, at hans Tilbagevenden til Arbejde deroppe er umuliggjort af det hæslegste af alt: usandfærdige Rygter.

Jeg er fortvivlet over dette og beder Kirkeministeren tilgive mig, at jeg blander mig i noget, der tilsyneladende ikke vedkommer mig – men jeg kan ikke andet end endnu engang at bede for Adamsen. – Var Adamsen blevet fældet rent sagligt, med blanke og ærlige Vaaben, burde jeg ikke have skrevet: – men nu tør jeg, – ogsaa fordi jeg fra mine Samtaler med Kirkeministeren i Begyndelsen af Maj ved, at Kirkeministeren har et stort Hjerte.

Til slut sender jeg Hilsen og atter Tak for Forstaaelse i denne onde Sag.

Uanset hvilken betydning man tillagde de omtalte rygter – som ifølge Stevns stammede fra biskoppen i Ålborg – blev der (jfr. ovenfor) ikke tale om afskedigelse på grund af sygdom og med pension.

BILAG II.

1. 1/2-1934 tilskrev biskop Ostenfeld Kirkeministeriet således:

Gennem Provsten for Søndre Provsti har jeg i Dag modtaget indlagte Skrivelse med Meddelelse om, at Pastor Adamsen skal prædike i Filipskirken den 22. d.M. om Aftenen.

Jeg har i Dag haft en Samtale med Pastor Adamsen og Pastor Schack. Pastor Adamsen henstillede jeg til at lade denne Gudstjeneste bortfalde. Pastor Schack erklærede, at han ikke vilde give efter, og da jeg for Tydeligheds Skyld udtalte, at jeg forbød Gudstjenesten, svarede han, at han ikke vilde rette sig derefter.

Naar jeg ikke har sendt en Skrivelse rundt til Præsterne med Forbud mod at lade Pastor Adamsen prædike, men nøjedes med en Skrivelse til Provsterne, var det af Hensyn til Pastor Adamsen for ikke at give hans Sag større Offentlighed end nødvendig.

Jeg indberetter denne Sag til det høje Ministerium, idet jeg maa beklage mig over, at en Præst rent ud nægter at følge en Henstilling om at afstaa fra at lade Pastor Adamsen prædike.

Naar Kirkestyrelsen har valgt som den lemfældigste Fremgangsmaade, at afskedige administrativt og ikke efter Dom, er det at misbruge denne Lemfældighed, naar man giver Pastor Adamsen Lejlighed til at bestige Folkekirkens Prædikestole.

Jeg henstiller til Kirkeministeriet om det har Midler i Hænde til at hindre dette.

2. 22/2-1934 tilskrev Ministeriet Tage Schack:

Fra Biskoppen over Kbhvns Stift har Min. modtaget Indberetning om, at der til den 22. Februar 1934 er berammet en Gudstjeneste i Filips Kirke her i Staden, ved hvilken fhv. Spr. for Jelstrup og Maarup Mgh.er i Aalborg Stift Karl Robert Adamsen skal prædike.

Biskoppen har samtidig meddelt, at han i Gaar har haft en Samtale med Dem og Pastor Adamsen ang. Bortfald af denne Gudstjeneste, men at De ikke har villet give efter paa dette Punkt og endog har nægtet at ville rette Dem efter Biskoppens Forbud mod Gudstjenestens Afholdelse.

Sluttelig har Biskoppen bemærket, at det, naar den lemfældige Fremgangsmaade at afskedige Pastor Adamsen administrativt og ikke ved Dom i sin tid er valgt, er et

Misbrug af denne Lemfældighed, naar man giver Pastor Adamsen Lejlighed til at bestige Folkekirkens Prædikestole, hvorfor Biskoppen har henstillet til Min.st om det har Midler i Hænde til at hindre dette.

Med Henviisning hertil skal man meddele Dem, at Min.st herefter maa paalægge Dem at drage Omsog for, at Pastor Adamsen ikke prædiker ved Gudstjenesten i Filips Kirke den 22. Februar 1934. (kladde).

Af kopien af ovenstående skrivelse til biskoppen fremgår klart, at den biskoppelige indberetning rettelig skal dateres til 21/2-1934.

3. Der har åbenbart foreligget et slags paralleltilfælde i Ålborg stift – ialtfald skrev biskop Oldenburg (udateret! – men i foråret 1933) til departementschef Holbøll:
Pastor Adamsen har i Søndags holdt Gudstjeneste i Vrensted-Tise Kirker, nær sit gamle Pastorat. Jeg har spurgt sognepræsten i Vrensted om, paa hvis Foranstaltning A. har været Prædikant. Jeg er ikke hyggelig ved dette og ønsker, at Afgørelsen snart maa komme. Politichef Thune-Jacobsen har meddelt mig, at Akterne er oversendt Kirkemin.

De i bilagene meddelte aktstykker befinder sig endnu i Kirkeministeriet og er herfra stillet til min rådighed.

1984 – en oversigt

af Leo Kamstrup Olesen

Året 1984 begyndte juleaften 1983 – kirkeligt set – idet TV-transmissionen af juleaftensgudstjenesten fra Lundehus kirke i København gav anledning til en voldsom polemik i samtlige medier i de første måneder af 1984. Aviserne gav dag for dag en udførlig beskrivelse af begivenhedernes forløb. Sagen, der gav anledning til en principiel debat om forholdet imellem kirke og stat, nåede sit højdepunkt den 30/1 ved KMs møde med biskopperne. Men så sent som i april måned (27/4) havde folketinget en forespørgselsdebat på grund af denne gudstjeneste. Efterdønningerne varede ved til langt hen på året ved de kirkelige organisationers årsmøder.

1984 blev også året hvor folkekirken første gang rigtigt kom i mandtal, idet Danmarks Statistik kunne oplyse, at folkekirkens samlede medlemstal pr. 1/1-84 var opgjort til 4.684.000 svarende til 91,6% af hele befolkningen (jvf. KD 23/6 og MrBI 11, 366 f.).

Lundehussagen

Der kom utrolig mange reaktioner på den TV-transmitterede juleaftensgudstjeneste fra Lundehus kirke i København ikke bare negative, men også positive, jvf. avisernes læserbrevsspalter i januar 1984.

I første omgang drejede debatten sig kun om, hvorvidt pastor Birte Andersen i sin prædiken havde overtrådt grænserne for en præsts forkyndelsesfrihed. Men da KM Elsebeth Koch-Petersen fastslog, at hun som minister havde kompetencen til endelig at afgøre, om forkyndelsesfrihedens grænser var overskredet eller ej (KD 3/1), rejste hun dermed spørgsmålet om, hvem der har tilsynet med kirkens indre liv, som blev det helt centrale problem i den videre debat. Derudover rejste debatten også spørgsmålet om, hvorvidt en seer eller lytter overhovedet kan klage over en gudstjeneste, der transmitteres i TV eller radio. De tre spørgsmål skal behandles i den nævnte rækkefølge.

I fremstillingen bruges – især ved henvisninger – følgende forkortelser: beh., behandling; BeT, Berlingske Tidende; DBI, Dansk Bibelinstitut; DKt, Dansk Kirketidende; DFSB, Danmarks folkekirkelige Søndagsskoler og Børnegudstjenester; Ft, Folketinget eller Folketingets forhandlinger; HskBl, Højskolebladet; IM, Indre Mission; IMH, Indre Missions hovedbestyrelse; IMT, Indre Missions Tidende; JyPo, Jyllands-

Posten; KC, Kirkeligt Centrum; KD, Kristeligt Dagblad; KM, kirkeminister(en); KS, Kirkeligt Samfund; LafM, Landsforeningen af Menighedsrådsmedlemmer; LVF, Det lutherske Verdensforbund; MrBl, Menighedsrådenes Blad; MF, Menighedsfakultetet; MKR, Det mellemkirkelige Råd; Pol, Politiken; Prf, præsteforeningen; PrfBl, Præsteforeningens Blad; WA, Weekendavisen. Årstal angives kun, hvor der ikke er tale om 1984. Årstal i parentes med sideangivelse henviser til tidligere årsoversigter og går på udgivelsesåret

Forkyndelsesfrihedens grænser

Mange reagerede voldsomt imod denne gudstjeneste. Ved gudstjenesten fandt der en fredsdemonstration sted, der var vendt imod USAs atompolitik, pastor Birte Andersen sammenlignede i sin prædiken bl.a. den romerske fred, som man levede under i Israel på Jesu tid, med den fred, som vi siden 2. verdenskrig har levet under her i Vesteuropa, som hun kaldte den amerikanske fred.

Der opstod nogen uklarhed om, hvorvidt Birte Andersen havde godkendt demonstrationen inde i kirken, men til KD (28/12) erkender hun, at hun var orienteret på forhånd, dog havde hun ikke godkendt uddelingen af foldere og protester udenfor kirken efter gudstjenesten, hvilket hun tog afstand fra. Dog sagde hun senere i TV (8/1), at hun ikke havde godkendt demonstrationen (jvf. KD 10/1). KDs leder (9/1, jvf. KD 10/1) undrer sig over, at Ole Bertelsen ikke beskæftiger sig med denne demonstration. Senere beklager Birte Andersen demonstrationen (KD 11/1, jvf. 12/2 og 28/12-83, BeT 10/1). Men hun slår fast, at hun ikke var medarrangør (KD 12/1). Der opstod en polemik imellem pastor Kaj Bollmann og Arne Schmidt om, hvorvidt Birte Andersen havde aftalt denne demonstration eller ikke (jvf. Havnen nr. 5, PrfBl 3, 45 ff., 1985). Denne gudstjeneste vakte megen harme, og en del kirkegængere forlod straks kirken (KD 28/12-83), og efter læserbreve at dømme lukkede mange seere for deres TV.

BeTs leder (29/12-83) hæftede sig især ved den aftalte demonstration imod atomvåben og fandt, at der var tale om en skamløs udnyttelse af kirkens gudstjeneste. KDs leder (30/12-83, jvf. 4/1) fandt, at der var tale om evangelieforfalskning, og at Birte Andersen's optræden var meget uheldig ikke mindst, fordi det skete midt under en valgkamp. Netop dette faktum fik vel en stor indflydelse på sagens videre forløb, fordi Centrumsdemokraternes leder, Erhard Jacobsen, brugte anledningen til at fastslå, at »Vi kan ikke have præster, der bruger prædikestolen til at forkynde venstrefløjspolitik, og som ensidigt angriber de vestlige samfund (KD 30/12-83, 3/1, jvf. Jørgen Hornemann's randbemærkning i KD 23/1). Jeg vil klage til samtlige biskopper efter valget

over »politisk misbrug af prædikestolen«, sagde Erhard Jacobsen (KD 30/12-83), hvad han dog ikke gjorde. Hvis der er nogen, der politiserer i kirken, så er det Erhard Jacobsen, fastslår lektor Erik A. Nielsen (KD 4/1). Pastor Elisabeth Uldall beklager, at KD deltager i den ensidige hetz imod Birte Andersen og kan ikke undlade at bemærke, at bladet er gået ind i denne debat lidt forsinket i forhold til JyPo (KD 4/1). KD forklarer (10/1), at det allerede den 27/12-83 havde aftalt med Birte Andersen, at man skulle bringe hendes prædiken i fuld udstrækning, men på grund af uenighed om tekniske detaljer fik man aldrig bragt hendes prædiken. Uddrag er dog bragt (5/1). Erik A. Nielsen mener i en randbemærkning (KD 4/1), at KD har valgt den forkerte side i denne sag.

Selv i TVs afslutningsdebat op til folketingsvalget blev emnet bragt på bane (jvf. læserbrev i KD 23/1).

Et par af biskopperne (Herluf Eriksen og Olav C. Lindegaard) blev af KD (30/12-83) spurgt, hvad de mente om gudstjenesten, men de ville ikke udtale sig om forhold, der ikke vedrørte deres eget stift. Men begge ville se meget alvorligt på eventuelle klager over en ensidig partipolitisk prædiken. Københavns biskop, Ole Bertelsen, anførte, at det var en præsts pligt at forkynde evangeliet rent og purt, og mente ikke, at Birte Andersen i sin prædiken tilsigtede at formidle private politiske synspunkter. Derimod mente han, at kritikken af hende var politisk bestemt (jvf. KD 30/12-83, 7/1).

Ole Bertelsens passivitet i sagen ophidsede LafMs formand, Erik Davidsen. Han hæftede sig især ved den demonstration, der fandt sted under gudstjenesten (BeT 8/1, KD 9/1). »Der er tale om sløvhed, pligtforsømmelse og udenomssnak fra Bertelsens side, hvis han ikke skrider ind over for præster, der arrangerer demonstrationer«. Davidsens indblanding i sagen blev hårdt angrebet fra mange sider. Bestyrelsen i Distriktsforeningen for Silkeborg og omegn sendte et brev til LafMs hovedbestyrelse, hvori man tager afstand fra Davidsens kirkepolitiske linje (MrBl 4, 113, jvf. KD 23/1). Redaktøren af DKt, Lars Holm, tager i bladet (2, 19 f., jvf. KD 20/1) afstand fra Davidsens utidige indblanding. Provst Vagn Kvist advarer imod Davidsens forsøg på at håndhæve det »folkekirkelige pavedømme« (DKt 2, 20 ff., jvf. KD 20/1). Under overskriften »Nekrolog« skriver sognepræst N. J. Carstens, at Davidsen med sin sidste utidige indblanding har underskrevet sin egen dødsdom som formand for LafM (DKt 2, 22 ff., jvf. KD 20/1). Hovedbestyrelsesmedlem i LafM, overlærer Edel Hertz kritiserer skarpt både form og indhold i Carstens' »Nekrolog« (DKt 6, 91 f., jvf. Carstens' gensvar smst. 7, 112 f.). Menighedsrådet ved Lunde-

hus kirke truer med at melde sig ud af LafM i protest imod Davidsen, såfremt han ikke trækker sig tilbage som formand ved næste landsmøde (MrBl 2, 56, KD 20/1, jvf. MrBl 4, 114). Og formanden for menighedsrådet forsikrer, at der ikke vil blive »krummet noget hår på Birte Andersens hovede« for hendes prædiken i TV juleaften (KD 4/1). LafMs hovedbestyrelse erklærede, at den stod bag Davidsen, fordi han på intet tidspunkt har udtalt sig imod forkyndelsesfriheden (MrBl 2, 35, jvf. KD 25/1). Provst N. C. Lilleør støttede også Davidsen. »Landsformanden og hovedbestyrelsen har i *denne sag* ubetinget ret« (MrBl 4, 120).

En seer klager. Nu kom der en klage over denne juleprædiken fra en seer til kirkeministeren. Denne videresendte hun til præstens biskop, Ole Bertelsen, og hun bad ham om en udtalelse om prædikenen. Samtidigt tilkendegav hun over for offentligheden, at det i sidste instans tilkom hende som KM at tage stilling til, om der forelå en overskridelse af forkyndelsesfrihedens grænser (jvf. KD 5/1, 7/1).

Under disse omstændigheder nægtede Bertelsen at udtale sig om sagen, idet han hævdede, at han som biskop havde den endelige myndighed til at afgøre, om forkyndelsesfrihedens grænser var overskredet, og derfor burde klagen være sendt til ham, men KM skulle i alle tilfælde have videresendt klagen til ham til endelig behandling uden at forlange en udtalelse (KD 7/1, 9/1). Endvidere fastslår han, at den præstelige forkyndelsesfrihed består i bundethed til evangeliet (KD 7/1). Det samme er P. G. Lindhardt inde på, når han hævder, at forkyndelsesfrihed ikke må forveksles med ytringsfrihed (BeT 15/1).

Med denne udvikling drejede sagen sig ikke længere om, hvorvidt forkyndelsesfrihedens grænser var overskredet eller ikke, men om, hvem der havde kompetencen til at afgøre, om der forelå overskridelse. Nu blev det en strid imellem Københavns biskop og KM (KD 10/1).

Forholdet stat – kirke

Præsteforeningens formand, E. Albinus, mener ikke, at denne sag kan bære at være platform for en principiel strid mellem stat og kirke (KD 10/1). Men Bertelsen fastholdt, at han ikke ville udtale sig om sagen, førend han fik vished om, at hans udtalelse ikke skulle bruges i en tjenestemandssag imod Birte Andersen. Men til offentligheden udtalte han, at han intet havde at indvende imod prædikenen (KD 7/1). Fhv. KM Tove Lindbo Larsen var enig med ham i, at han måtte vide, hvad hans udtalelse skulle bruges til (KD 10/1).

For Ole Bertelsen var spørgsmålet af principiel betydning, ikke bare

for ham som biskop, men for hele folkekirken eksistensgrundlag. Spørgsmålet drejede sig om, hvem der har kompetence i kirkens indre forhold. Og han mente, at såfremt han gav KM den ønskede erklæring, så accepterede han, at KM kunne træffe den endelige afgørelse i forkyndelsesspørgsmål (KD 9/1). Provst Vagn Kvist undrer sig over, at Bertelsen nægter at komme med en udtalelse, eftersom det er hans tjenestepligt. Og han finder hans begrundelse besynderlig (DKt 2, 20 ff.). Forstander Oluf E. Påske fastslår, at klagevejen går ikke over menighedsråd til kirkeminister, men over provst til biskop. Han alene har myndighed til eventuelt at skride ind (IMT nr. 6). Helge Larsen finder det besynderligt, at den *politisk* udnævnte biskop mener, at han kan undlade at svare sin minister, når han finder det ubekvemt (HskBl 5, 50). I øvrigt mener han ikke, at det er ministeren, der truer folkekirken, som sognepræst N. H. Borup skrev (HskBl 3, 19 f., jvf. KD 17/1). Borup mener, at det er selve det grundtvigske frihedssyn og frisind, som har givet den danske folkekirke sin egenart, der står i fare. KM afviser hans kritik og gør opmærksom på, at hun ikke på noget tidspunkt har udtalt sig om selve gudstjenesten. »Det jeg har gjort, er, at jeg har givet den banale juridiske oplysning, at såfremt der i en sag om præsten som tjenestemand skal være tjenstlige konsekvenser, ligger denne kompetence hos ministeren. Jeg har samtidigt fastholdt, at biskoppen har pligt til som tjenestemand i folkekirken at svare kirkeministeriet, men han kan svare som han vil«. (HskBl 6, 66, jvf. Borup's replik hertil smst. 8, 103 f.). Flemming Behrendt skriver i en leder i WA (26/2), at KM »meget sympatisk (har) retfærdiggjort sig med, at hun ikke »på nuværende tidspunkt« (...) er fremkommet med *sine* synspunkter, men alene fastholdt sin principielle ret til at gøre dem gældende, når sagen skulle endeligt afgøres.«

Professor Jens Glebe-Møller støttede Bertelsen i sin afvisning af at fremkomme med en udtalelse til KM og mente, at hele den teologiske verden var enig i dette synspunkt (KD 13/1, BeT 13/1). Dette bestred afdelingsleder dr. theol. Knud Banning. Endvidere sagde han, at Glebe-Møller kom sin politiske meningsfælle, Ole Bertelsen, til undsætning i et rent politisk spørgsmål, der var camoufleret som neutral kirkepolitik. Banning slog fast, at KM optræder som folkets repræsentant. »Folkekirken er folkets, ikke biskoppernes og de kirkelige kredses og heller ikke de politiske partiers kirke«. (KD 16/1, BeT 15/1). Forstander Kurt Andersen, Horne ungdomsskole, er ikke enig i Banning's udtalelser om Glebe-Møller og Bertelsen (KD 19/1, jvf. 13/1). Og han fortsætter: »Det er lige så galt, som når (JyPo) bringer Ole Bertelsens politiske partitilhør ind i debatten«. Flemming Behrendt skriver i en

leder i WA (26/1), at Bertelsen har »et enigt bispemøde bag sig og kan derfor ikke med føje mistænkes for i det stykke at gå et politisk ærinde i meningssympati med præsten.« (jvf. KD 6/1). Den 14/1 kan KD meddele, at alle betydelige retninger i dansk kirkeliv støtter Bertelsen i hans afvisning. Men Lars Paludan ligger på linje med Banning, idet han hævder, at KM og folketinget har »en myndighed af åndelig art, som er givet dem af folket. Den myndighed må de udøve under hensyn til sagens egenart, d.v.s. som man nu engang forvalter åndelige sager. Og det vil sige med jura!« (DKt 4, 52 f.). I Grundtvig's fædreland skal der ikke være en højtidelig klagevej over biskop til KM, »Når det mest indlysende svar på sådanne klager må være et gummistempel med følgende ord: Find en anden præst!«, skriver Ricardt Riis (DKt 5, 80 f.).

KM fastholdt, at hun ville have den udtalelse, som hun havde bedt om og satte en seneste dato på, nemlig den 21. jan. (KD 9/1). Alle ventede med spænding på, hvad der ville ske, da Bertelsen stadig ikke ville udtale sig. Kirkeministeriets departementschef, Maria Topp, fastslår, at KM ikke er på tilbagetog, som det har forlydt i pressen, og samtidigt siger hun, »at der kan blive tale om en irettesættelse, men ikke nødvendigvis om at rejse tjenestemandssag, hvis biskoppen ikke svarer, som han som tjenestemand skal«. (KD 19/1). Allerede tidligere havde fhv. departementschef i kirkeministeriet, A. Roesen, til KD udtalt, at der i denne sag næppe ville blive tale om en tjenestemandssag, men højst om næser, selv om han anså det for biskoppens helt klare pligt at komme med den fordrede udtalelse (11/1, jvf. 19/1).

Mandag den 23/1 får ministeriet ikke kun et svar fra Bertelsen, men to. Det vigtigste svar er en ny begrundet afvisning af at komme med en direkte udtalelse. Om sin skrivelse af den 12/1 (jvf. KD 16/1, 17/1) og KMs presseudtalelse om samme og om KMs svarbrev fra den 20/1 skriver han: »Ministeren tager ikke stilling til grundpåstandene i mit brev af 12.1. Kernen i sagen er, at bispeembedet ved tilsynsretten og tilsynspligten har kompetence til endeligt at træffe afgørelse i sager angående præsters varetagelse af prædikeembedet. Dette principielle er så væsentlig i Den danske Folkekirkeordning og så livsvigtigt for Den danske Folkekirke, at jeg som biskop ikke kan være med til at gøre dette principielle uklart ved at fremkomme med en udtalelse direkte til ministeriet, idet en sådan udtalelse i kraft af ministerens almindelige påstand om ministerens kompetence i forkyndelsessager og specielle påstand om, at ministeren ikke er bundet af biskoppens udtalelse i sådanne sager, eo ipso vil medvirke til en de facto og de jure anerken-

delse af en kirkeministers ret til vurdering af kirkens forkyndelse, en ret, som ministeren ikke har«. (KD 24/1).

I den anden skrivelse, som ministeriet modtog, gør han rede for, hvorledes han ville have besvaret klagen, hvis den var videresendt til bispeembedets selvstændige behandling. Han fastslår heri, »at den nævnte prædiken ikke svigter de normer, som præsten er forpligtet til at forkynde udfra«. Desuden gør han opmærksom på, at han ikke kun har modtaget klager over den omtalte prædiken, men også adskillige meget positive tilkendegivelser (KD 24/1).

Nu skete der det, at KM til pressen (middagsradioavisen 23/1) meddelte, at hun havde fået den vurdering, som hun havde brug for (jvf. KD 24/1). I en skrivelse af den 23/1 til biskoppen meddeler KM, at ministeriet »På baggrund af de foreliggende omstændigheder (ikke finder det) nødvendigt at gå ind i en vurdering af den konkrete sag, som man nu betragter som afsluttet.« (KD 24/1). I en pressemeddelelse samme dag skriver Bertelsen, at det er usandhed, at han skulle have givet en udtalelse til brug for en vurdering af Birte Andersens juleprædiken. Og han må nu konstatere, »at ministeren har etableret sig som åndeligt overtilsyn med den danske kirkes forkyndelse. Det er en rystende farlig situation for kirken, at vi har en minister, der mener, at en kirkeminister har ret til at vurdere forkyndelsen og at give retningslinjer for denne. Striden om, hvorvidt det er kirkeministeren, der skal fastsætte forkyndelsesfrihedens grænser, fortsætter.« (KD 24/1).

KD kalder i en leder (24/1) disse ytringer for »meget stærke ord i en embedsmands pen over for en minister«. Bladet mener, at »den uklarhed omkring Folkekirkens forhold til staten, som altid har eksisteret, (er blevet) så tilspidset, at den næsten råber på en afklaring«.

Bispemøde hos kirkeministeren. Selv om KM anså den aktuelle sag for afsluttet, så indbød hun med yderst kort varsel alle biskopperne til et møde i kirkeministeriet mandag den 30/1, hvor alle biskopperne gav tilsagn om at møde (jvf. KD 24/1, 25/1).

Til mødet havde de 9 provinsbiskopper i fællesskab udarbejdet en udtalelse: »Efter vor opfattelse bør den konkrete sag ikke forårsage revnedannelse i forholdet stat og kirke. Det tjener folkekirkens tarv, at den hidtidige kirkeordning fastholdes. De principielle aspekter giver os anledning til at udtale, at eventuelle kommende klagesager vedrørende forkyndelsen behandles, afgøres og besvares af vedkommende biskop. I tilfælde af, at klageren ikke finder biskoppens besvarelse tilfredsstillende, må klageren henvises til kirkeministeren, der derefter træffer afgørelse i henhold til gældende love og bestemmelser.« Denne udtalel-

se blev underskrevet af de 9 biskopper, og KM Elsebeth Koch-Petersen tilsluttede sig den, efter at hun til sidste afsnit fik tilføjet: »Kirkeministeriet har den endelige afgørelse vedrørende konsekvenserne i forhold til præsters tjenslige forseeelser.« Ole Bertelsen, der slog fast, at der ikke var tale om et forligsmøde mellem ham og KM, ville ikke underskrive erklæringen. Henrik Christiansen sagde, at man havde regnet med, at han skrev under. Men Johs. W. Jacobsen sagde efter mødet, at Bertelsen *ikke* havde været med til at udarbejde udtalelsen (KD 31/1, jvf. 3/2), det forklarer måske hans manglende underskrift. Selv ville han efter mødet ikke begrunde sin underskriftsvægring, men sagde, »Jeg er da glad for udtalelsen.« Og han understregede, at der ikke er tale om en personstrid, men om et principielt spørgsmål for folkekirken, og at der havde været ført en meget frugtbar debat (KD 31/1). Senere på året – ved det Københavnske landemøde – sagde han, at udtalelsen ikke havde den tilstrækkelige klarhed om kompetenceforholdene mellem minister og biskop. Endvidere sagde han: »Det er min klare fornemmelse, at debatten kirke – stat i denne bestemte anledning var klarende« (Årbog for Københavns stift 1984, 57, jvf. KD 12/10).

Der opstod straks uklarhed om tolkningen af udtalelsen. Hvem tabte og hvem vandt?, blev der spurgt. BeTs leder (1/2) anførte, at udtalelsen ikke var krystalklar. Dog mente bladet, at det er klarlagt, at KM ikke handlede korrekt, da hun ikke undlod at ville svare på klagen. Men det er også klarlagt, at KM efterfølgende kunne være kommet ind, hvis biskoppens afgørelse ikke vandt tilslutning. KD mente, at med Bertelsen's manglende underskrift er dokumentet nok mere en folkekirkelig end en stringent juridisk udgang på sagen (31/1). Fornuftent sejrede, mens Bertelsen tabte, mente JyPo (1/2). Derimod mente P. G. Lindhardt ikke, at sagens afslutning hverken kunne gøres op i sejr eller nederlag for nogen, fordi udtalelsen følger hidtidig praksis (KD 1/2). Det samme mente A. Roesen (KD 1/2). Hele affæren har intet ændret ved folkekirkens og præsternes situation, skriver lektor Jørgen Stenbæk i Haderslev stiftbog for 1984 (s. 66, jvf. KD 21/12). Niels Holm mener ikke, at man skal ønske sig klarere juridiske formuleringer af den folkekirkelige ordning, end det er kommet til udtryk i biskoppernes og KMs fælleserklæring. For »En folkekirkelig ordning som vores lever faktisk af, at ingen lægger vægt på at få det sidste ord« (DKt 5, 79). Lars Holm skriver (DKt 5, 71), at uklarheden går på den manglende underskrift fra Bertelsen og 2 grundtvigske biskoppers udtalelser om den, »der vist siger det modsatte af, hvad fælleserklæringen går ud på.« Bertil Wiberg har til TV sagt, at KM er appellinstans ved

en klagesag over forkyndelsen, mens K. C. Holm til Morgenposten (5/2, jvf. KD 21/2) har udtalt, at biskoppens afgørelse er endelig, og at KM ikke er appelinstans. Noget lignende har Johs. W. Jacobsen udtalt (KD 22/2).

De to sidste udtalelser foranledigede et par spørgsmål fra folketingets kirkeudvalg til KM. Ligeledes afføder Prf's erklæring (PrfBl 8, 117) et spørgsmål fra udvalget. KMs svar viser, at hun stadig mener, at hun er ankeinstans i forkyndelsessager, men hendes afgørelse kan indbringes for domstolene. Frimenighedspræst Niels Thomsen mener, at det er klart, »at bispeerklæringen stort set er indholdsløs, hvis bisperne kan acceptere kirkeministerens tolkning«. (PrfBl 17, 285 f.).

Herefter skal vi gå nærmere ind på kompetencespørgsmålet, som især er blevet behandlet af professor, dr. jur. Hans Gammeltoft-Hansen.

Forkyndelsesfriheden i retlig belysning

Gammeltoft-Hansen behandlede spørgsmålet i flere mindre artikler i KD 25/1, 30/1 og 26/4, men en mere fuldstændig gennemgang af problemet offentliggjorde han i PrfBl 37, 593 ff., der er gengivet i MrBl 12, 390 ff.

Selvom KM fastslår, at hun har den endelige kompetence i forkyndelsesspørgsmål, så er det ikke sådan, fordi hun siger det, fastslår Gammeltoft-Hansen (KD 25/1). Og det nytter heller ikke særlig meget, at hun henviser til en række kirkeministerielle afgørelser og fastslår, at det er administrationens praksis, fordi en administrativ myndigheds praksis er ikke en retskilde af særlig høj værdi (KD 30/1, MrBl 12, 393). Han påpeger, at det er en jævnlig begivenhed, at en myndigheds administrative praksis bliver underkendt af domstolene. Derudover fastslår han, at KMs eksempelsamling (KD 17/1) ikke underbygger KMs opfattelse af den konkrete sag, og han opfatter den nærmest som en boomerang (smst.).

Gammeltoft-Hansen's hovedudgangspunkt er en sondring mellem to slags tjenstligt ansvar: Et forkyndelsesansvar og et tjenstligt ansvar i øvrigt (jvf. MrBl 12, 391 f.). Og han mener, at det er evident, »at reguleringen af deres overholdelse næppe kan være ganske ensartet.« (smst. 392). Han slår fast, at forkyndelsesansvaret står i relation til præsteløftet, som er afgivet til biskoppen. Og han mener ikke, at man kan sætte præsteløftet i relation til Tjenestemandslovens § 10, stk 1 og Danske Lov 2-4-9 (smst.).

KMs hovedargument består i en henvisning til grundlovens løfteparagraf om en kirkeforfatning (§ 66), som aldrig er blevet udmøntet i en forfatningslov. »Da lovgivningsmagten dermed ikke har delegeret nogen kompetence fra statsmagten til biskopperne (eller andre kirkelige myndigheder), henhører den administrative kompetence uafkortet under kirkeministeren.« (smst. 392 f.). Gammeltoft-Hansen mener ikke, at dette synspunkt er holdbart. »Der gives eksempler på, at lovgivningsmagten eller retssædvanen har henlagt visse afgørelser vedrørende kirkelige anliggender til andre myndigheder end ministeren; biskoppens kompetence til at meddele kollats er et sådant eksempel.« (smst. 392 f.). Han gør opmærksom på, at denne biskoppelige kollatsret er blevet respekteret af kirkeministeriet hidtil. Og da præsteløftet afgives til biskoppen, der derefter giver kollats, må det betyde, at KM ikke efter forgodtbefindende imod en biskop kan rejse en tjenestemandssag med baggrund i en formodet overskridelse af forkyndelsesfrihedens grænser (smst. 393). Og han beklager, at KM »har overset betydningen af den klare indholdsmæssige sammenhæng mellem kollatsen og forkyndelsestilsynet.« (smst. 394, jvf. biskop Henrik Christiansen i PrfBl 1, 5 ff. om kollats og præsteløfte m.m.). Og han mener, at KM går udenom det egentlige spørgsmål i sin redegørelse til folketinget i forespørgselsdebatten den 27/4, for »Det interessante er ikke, hvem der skal skride ind med sanktioner, når det står fast, at grænserne for forkyndelsesfriheden er overskredet; det interessante er, hvem der skal afgøre, om disse grænser er overskredet. Dette er to vidt forskellige spørgsmål, og man gør sig selv og debatten en ringe tjeneste ved at blande dem sammen.« (smst. 394).

Gammeltoft-Hansen fastslår, at det er det retlig gældende, og hvis KM vil have ændret dette, så har hun to muligheder: 1) at gå til domstolene, og han er sikker på, at afgørelsen vil være på linje med hans opfattelse af retstilstanden (KD 25/1), og 2) ved ny lovgivning (smst.). Ud fra ordførertalerne ved forespørgselsdebatten den 27/4 i folketinget bedømmer han den mulighed som yderst ringe (MrBl 12, 395 f.).

Lektor Jørgen Stenbæk, der gennemgår denne sag i Haderslev stiftbog for 1984, finder Gammeltoft-Hansen's skarpe sondring »mellem forkyndelse som gejstlig anliggende og tjenstlig anliggender i øvrigt« utilfredsstillende (s. 65). Det forekommer ham »mere hensigtsmæssigt, med kontorchef Asger Jørgensen i kirkeministeriet, at sondre mellem biskoppen som førstestans og mite ved Folkekirken og præsternes situation.«, slutter Stenbæk (smst. 66).

Hvem kan klage over en prædiken?

Det må slås fast, at i denne sag kom der ingen klager fra sognet. Det, der gav anledning til hele postyret, var vel først og fremmest Erhard Jacobsen's udtalelser om, at han ville klage til samtlige biskopper efter valget. Og det må nok formodes, at det var det politiske røre, der affødte den klage fra en seer, som KM modtog. Det faktum, at det var en seer, der klagede, rejste spørgsmålet, hvem har egentlig ret til at klage?

Det er betegnende, at den, der tilsyneladende først satte spørgsmålstegn ved denne juleaftensgudstjenestes lødighed, nemlig formanden for Kristeligt Lytter- og Fjernseerforening, pastor Villy Mølgaard (Jy-Po 27/12-83), fastslår, at det kun er medlemmer af præstens egen menighed, der kan klage (KD 11/1). Biskop Herluf Eriksen, der behandlede forholdet mellem stat og kirke i et foredrag på Liselund i aug., vil tillægge »en klage fra sognemenigheden langt større vægt end en klage fra en udensogsboende, også selv om der klages i forbindelse med en radio- eller fjernsynsprædiken« (DKt 18, 276). Noget lignende mener Prf's hovedbestyrelse (PrfBl 8, 117). Det samme fremhæver Prf's formand, E. Albinus, i en kronik i KD (27/1, jvf. 10/1). Fr. Stordal mener, at TV-seere og radiolyttere aldrig kan være andet end gæster i den menighed, hvis gudstjeneste transmitteres (DKt 4, 57).

Denne problemstilling er irrelevant, mener provst emeritus Anker Vestergaard (KD 21/1, jvf. 2/3).

1 Stat og kirke

1.1 Kirkelig lovgivning

Havde man forventet, at den nye regerings tiltrædelse i sep. 1982 ville betyde stop for nye lovgivningsinitiativer på det kirkelige område, så blev man sørgeligt skuffet. 1984 blev det rigeste lovgivningsår i mange år på dette område.

1.1.1 Ny menighedsrådsvalglov. For at bevare kontinuiteten fra 1983, også fordi der ikke er en oversigt for 1983, skal vi begynde med en kort gennemgang af den nye menighedsrådsvalglov.

Den 6/10-83 fremsatte ministeren et forslag til Lov om valg til menighedsråd (Ft. sp. 122 f., Till. A. sp. 455). Ministeren siger i forelæggelsestalen, at forslaget tilsigter at samle bestemmelserne om valg til menighedsråd i én lov, idet de gældende regler i loven fra 1922 er blevet uoverskuelige på grund af mange ændringer siden da. Den eneste saglige ændring i forhold til gældende bestemmelser er, at kirkefunktionærer og ægtefæller til præster nu skal løse sognebånd, såfremt

de ønsker at have valget ved den kirke, hvor de selv eller ægtefællen er ansat, medmindre de bor i sognet (§ 5), jvf. bemærkningerne til samme §. Ligeledes får præster nu kun valget i det sogn, hvor de er ansat (§ 5, stk. 2). Jvf. til beh. i folketinget: 1. beh. 12/10, Ft. sp. 629 ff., betænkn. Ft. Till. B. sp. 93, 2. beh. 29/11, Ft. sp. 2295, 3. beh. 2/12, Ft. sp. 2692, loven i Till. C. sp. 115.

1.1.2 Ny menighedsrådslov. I ovennævnte lovforslags bemærkninger oplyses det, at det er hensigten i indeværende samling »at forelægge Ft.forslag til en ny redaktion af lov om menighedsråd« (jvf. Till. A. sp. 455 ff.). Dette løfte opfyldte ministeren ved den 15/2-84 at fremsætte lovforslaget i Ft. (Ft. sp. 658 f., forslaget i Till. A. sp. 1291 ff.). I de almindelige bemærkninger til lovforslaget siges det, at forslaget skal ses som et led i en bedre systematisering af den kirkelige lovgivning, hvor en ny ansættelses- og økonomilov vil komme senere, og i sin fremsættelsestale siger KM bl.a., at reglerne for medlemsskabet (bl.a. sognebåndsløsningssspørgsmålet) af folkekirken vil blive opført i en særlig lov (Ft. sp. 658 f.), som sandsynligvis vil blive fremsat i folketingsåret 1985-86 (se bilag til betænkn. Till. B. sp. 359 ff.).

Forinden fremsættelsen var et udkast til lovforslaget i efteråret 83 sendt ud til høring hos biskopperne, præsteforeningen og LafM, og udkastet med bemærkninger blev offentliggjort i MrBl 10, 1983, 318 ff.

Ændringerne i forhold til den gældende lovgivning var få, men de to vigtigste fremkaldte i kirkelige kredse megen debat, som bevirkede, at den ene ændring ikke kom med i det forslag, der blev forelagt for folketinget. Den første af de to nævnte ændringer stod i § 7, stk. 1, 1. punktum: »Menighedsrådets formand vælges af og blandt de valgte medlemmer« (Fremhævet af mig) (jvf. MrBl 10, 1983, 320). Og den anden ændring kommer i § 26, der omhandler rådighedsbeløbet. Efter forslaget er det alene menighedsrådet, der – sammen med provstiudvalget som budgetapproberende myndighed – afgør, hvilket kirkeligt formål de vil støtte, dog med en øvre beløbsgrænse, der er nævnt i lovforslaget (for tiden kr. 70.000), og som kan forhøjes af ministeren i takt med prisudviklingen. I bemærkningerne til §en nævnes det, at man anser det for en naturlig følge af decentraliseringsbestræbelserne, at mulighederne for rådighedsbeløbenes anvendelse ikke længere fastsættes centralt (jvf. MrBl 10, 1983, 326). Endelig skal det også nævnes, at det i udkastets § 11 er anført, at menighedsrådets møder er offentlige (jvf. MrBl 10, 1983, 326). Dette punkt gled også ud i det endelige lovforslag.

Den debat, som dette forslag fremkaldte i efteråret 83 og i begyndelsen af 84, centrerede sig – som tidligere nævnt – om §erne 7 og 26.

Formanden for Sct. Markus sogns menighedsråd i Århus, landsrets-sagfører E. Lund-Sørensen meldte sig straks som modstander af, at menighedsrådene ikke længere skal have mulighed for at vælge sin præst til formand eller næstformand (MrBl 10, 1983, 330 ff.): det samme gjorde den tidligere næstformand for LafM, provst Sv. Ebbe Jacobsen, Tarm (smst. 332 f.). Desuden mener Jacobsen, at der er »betydelig mere saglig grund til at overveje et forslag om, at kirkefunktionærer ikke kan vælges til formand/næstformand. Her er forholdet jo nemlig det, at menighedsrådet er kirkefunktionærernes arbejdsgiver, hvilket jo ikke er tilfældet, når det gælder præster« (smst. 333). Det sidste er jo i hvert fald juridisk set rigtigt, eftersom provsterne altid har været præsternes nærmeste foresatte. Derfor kan det undre, at SF's to medlemmer af det kirkelige udvalg under udvalgsbehandlingen foreslår denne bestemmelse indføjet i loven, nu da ministeren ikke har den med, netop med den begrundelse, at det er uheldigt, at præsten derved bliver sin egen arbejdsgiver (jvf. udvalgsbetænkningen Ft. Till. B. sp. 359 ff., jvf. PrfBl 49, 1983, 821 f.).

Efter alt at dømme var den store modstand imod, at præsterne skulle forlade formandsposten i menighedsrådene, skyld i, at forslaget ikke kom med i det forslag, som blev forelagt for Ft., og derfor kom det ikke til en virkelig styrkeprøve i Ft. om dette. Vi ved intet præcist om de enkelte medlemmers standpunkt til dette spørgsmål, hvilket man kun kan beklage nu mere end 10 år efter, at daværende kirkeminister Dortehe Bennedsen sidst forsøgte at få præsterne væk fra menighedsrådenes formandsplads (jvf. Roesen's kirkeret 33 og 1974, 211 ff.). Advokat R. Dueholm, Tjæreborg, nævner, at nu har man i årevis hørt om præsternes store arbejdsbyrde, så derfor forstår han ikke modstanden imod, at præsten ikke kan være formand længere. Han mener, at forslaget er et skridt i den rigtige retning, og provsten burde heller ikke længere kunne være formand for provstiudvalget (MrBl 12, 1983, 408).

Ser man på menighedsrådenes arbejdsgiverfunktion overfor kirkefunktionærerne, så burde ikke alene præsterne og kirkefunktionærerne ikke kunne blive formænd, men kirkefunktionærerne skulle helt udelukkes fra at kunne få plads i menighedsrådet, vil jeg mene.

Aksel Astrup, Slagelse mener ikke, at præster bør være fødte medlemmer af menighedsrådene (MrBl 11, 1983, 377). Et menighedsrådsmedlem i Odense, lærer Niels Gertsen, mener ikke, at præster under nogen omstændigheder bør have stemmeret i personsager (MrBl 10, 1983, 334).

Til dette vil jeg henvise til, hvad J. C. Christensen sagde til socialdemokraten Borgbjerg under debatten om menighedsrådene i 1901. Borgbjerg fremkommer med en meget skarp indvending imod, at præsten skal være født *medlem* og *formand* for menighedsrådet. Dertil svarer J. C. Christensen, at uden præsterne er med, så bliver det ikke rigtige menighedsråd vi opretter (jvf. Ridsdagst. 1901-02, Ft. sp. 928 f., 1060 ff.).

Det skal nævnes, at ministeren i det kirkelige udvalg blev spurgt om grunden til, at hun havde udeladt dette punkt i lovforslaget. Hun svarede bl.a., at LafM i deres hørings svar ikke havde ment, at det var noget påtrængende problem, som burde løses ved lovindgreb. Dette bekræftedes også af LafM's hovedbestyrelse, der havde haft foretræde for udvalget.

Selvom modstanden imod den nye bestemmelse om rådighedsbeløbet (§ 26) var stor, var den med i det lovforslag, der blev fremlagt for Ft., og den var også med i det vedtagne lovforslag.

»Syv biskoppers mistillid til landets menighedsråd« skriver Arne G. Larsen, Kristeligt Pressebureau, i en kommentar til nogle biskoppers betænkeligheder imod liberaliseringen af rådighedsbeløbet (MrBl 1, 27). De svar, som biskopperne har givet om deres syn på § 26, er gengivet i MrBl 3, 99 ff., men det forekommer mig vanskeligt at se deres svar som udtryk for mistillid til landets menighedsråd. Biskop Helge Skov har givet det mest udførlige svar. Og han skriver, at med den ændring af rådighedsbeløbets anvendelse, der blev lovfæstet med ændringen af menighedsrådsloven den 26/4-73, blev der skabt mulighed for, at menighedsrådet kunne anvende rådighedsbeløbet til aktiviteter, der gik imod sognets præsts indstilling, og han mener, at den foreslåede ændring af bestemmelserne kan forstærke denne tendens. Desuden nævner han, at der dermed er skabt mulighed for, »at menighedsrådene udøver funktioner, som har meget lidt at gøre med deres status som administrative organer« (med et citat fra Roesen's kirkeret s. 48). Disse ord fra Skov er ikke udtryk for mistillid til menighedsrådene, men derimod er det en gentagelse af et gammelt grundtvigsk standpunkt, at menighedsrådene helst ikke skal have nogle »kirkelige« opgaver. For at bevare folkekirken og for at sikre dens karakter af »ikke-eksklusiv« institution, så må man indskrænke sig til de aktiviteter, der er bred og almindelig enighed om og helst undgå flertalsafgørelser, der kan gå imod præsten. Tillige mener han, at en større adgang til at give tilskud til kirkelige opgaver undergraver frivillighedsprincippet. For

at beskytte mindretallet må der udstedes centrale regler for anvendelsen af rådighedsbeløbet, skriver han (MrBl 3, 99 f.). Herluf Eriksen's, Johs. Johansen's, Olav C. Lindegaard's og Bertil Wiberg's betænkkeligheder går i samme retning (smst. 100 f.). Th. Græsholdt og Johs. W. Jacobsen kan begge gå ind for liberaliseringen, men fastere bestemmelser for anvendelsen ønskes (smst.). Ole Bertelsen og Henrik Christiansen er de eneste, der ubetinget kan gå ind for forslaget (smst.). K. C. Holm udtaler sig på falderebet ikke om spørgsmålet (jvf. KD's leder 17/2, pastor H. Gamst-Pedersens læserb. 6/3).

Provst Sv. Ebbe Jacobsen tvivler på, at det vil blive lettere for menighedsrådene at udarbejde budgetterne og for provstiuvalgene at føre tilsyn med dem med den nye form for budgetlægning på dette punkt (MrBl 10, 1983, 349). E. Lund-Sørensen mener, at det vil blive en »næsten umulig og i hvert fald særdeles (u)populær (!) opgave« ... »at bortluge de værste vildskud«, ... »som de fleste provstiuvalg sikkert vil vige tilbage for.« (MrBl 10, 1983, 331 f.).

Præsteforeningen går også imod den nye bestemmelse i § 26 (jvf. PrfBl 49, 1983, 821 f.). Disse bemærkninger får Johs. Lind til at sige, at præsteforeningen har blandet sig i kirkepolitik, hvilket er præsteforeningen uvedkommende (PrfBl 2, 25). Hans opfattelse afvises pure af formanden, E. Albinus (smst. 25 f.). Det forekommer ikke helt rimeligt, at Erik Kjær-Pedersen med henvisning til den udsendte avis: »Forbøn for fred« opfordrer folketingset til at undlade at vedtage § 26 for at hindre, at et flertal i menighedsrådene bl.a. kan tildele FDF/FPF og KFUM og K penge af rådighedsbeløbet (PrfBl 20, 338 ff.).

I en kommentar i MrBl med overskriften: Menighedsrådene skal styrkes, siger kirkeministeren, at bestemmelsen i § 26 er den, hun lægger størst vægt på, for derved får menighedsrådene større kompetence. Til de mange modstandere af liberaliseringen siger hun, at ved den seneste ændring i 1973 så mange, at kimen blev lagt til alvorlige kirkepolitiske modsætninger mellem menighedsråd og præst, men virkningen af bestemmelsen siden da har vist, at denne frygt var stærkt overdrevet, og det samme vil vise sig at være tilfældet med denne lov, skriver hun (smst. 3, 76 f.).

1. beh. af lovforslaget i Ft. den 22/2 (jvf. Ft. sp. 1077 ff.) blev kort og viste, at der var en generel tilslutning til forslaget. Alle ordførere omtalte det positive i de nye bestemmelser om rådighedsbeløbet (§ 26). Dog konstaterede Mette Madsen (V) med glæde, at der i lovforslaget står, at det arbejde menighedsrådet støtter, skal være til gavn for det kirkelige liv i sognet m.m., men hun ønskede at få oplyst, »hvem der

så afgør, om det, et flertal har vedtaget at støtte, er til fremme af det kirkelige liv.« (Ft. sp. 1080). I sit 1. svar giver ministeren ikke noget klart svar på dette spørgsmål, idet hun siger, at provstiudvalgene som budgetapproberende myndighed må påse, at lovens regler overholdes. Skulle der opstå uenighed, så kan man prøve at spørge i ministeriet, hvordan man nu skal fortolke den lovbestemmelse (Ft. sp. 1084 f.). Dette svar er Mette Madsen ikke helt tilfreds med, eftersom hun forstår bemærkningerne til lovforslaget således, »at provstiudvalget ikke har nogen indflydelse på ... ideologiske beslutninger, der bliver truffet i menighedsrådene.« Og hun ønsker, at det i folketingsudvalget kan klargøres »helt præcist: hvor langt går provstiudvalgets myndighed med at approbere beslutningerne som helhed og ikke kun ud fra budgetterne?« (Ft. sp. 1085 f.). KM slår fast, at provstiudvalgets opgave først og fremmest er økonomisk og ikke ideologisk, men det skal »påse, at man rent juridisk har holdt sig indenfor lovens bestemmelser.« (Ft. sp. 1087).

Under udvalgsarbejdet får ministeren bl.a. stillet spørgsmålet (nr. 14), om disse bemærkninger under 1. beh. skal forstås således, »at det er menighedsråd og provstiudvalg, der tilsammen afgør, om en aktivitet er til »fremme af det kirkelige liv i sognet, pastoratet eller kommunen«?« (jvf. betænkn. Ft. Till. B. sp. 359 ff.). Dette kan ministeren svare bekræftende på, for så vidt menighedsråd og provstiudvalg er enige, men finder et provstiudvalg, at et tilskud klart falder uden for loven, så har provstiudvalget pligt til at sørge for, at udgiften udgår af budgettet. Men, slutter ministeren, »provstiudvalgets afgørelse kan indbringes for kirkeministeriet.« (smst.).

Dette svar lægger et mindretal i udvalget (C, V og B) stor vægt på.

Under 1. beh. beklagede SF's Inger Harms, at præsten stadig kan blive formand og næstformand ifølge lovforslaget, og under udvalgsarbejdet fremsætter hun det ændringsforslag, at formanden vælges blandt de *valgte* medlemmer af menighedsrådet. S's medlemmer af udvalget er i princippet enige med SF, men man ønsker, idet man henviser til tilkendegivelser fra LafM, at overlade dette spørgsmål til de enkelte menighedsråd og vil ikke afskære de få menighedsråd, der ønsker det, fra at vælge en præst som formand eller næstformand. S's medlemmer erkender, at præsten som formand i nogen grad kommer til at stå som sin egen arbejdsgiver (Ft. Till. B. sp. 359 ff.).

Den meget korte 2. beh. den 4/5 drejede sig kun om de to ovennævnte spørgsmål (jvf. Ft. sp. 5506 ff.). Inger Harms anbefaler SF's ændringsforslag til vedtagelse og kan ikke forstå, at man kan gå imod forslaget med den begrundelse, at LafM ikke kan anbefale det. Hun

nævner, at antallet af præster i LafM er »betragteligt. Selv da Landsforeningen var i deputation i udvalget, var det en præst, der første ordet.« (smst. sp. 5507). Mette Madsen siger, at det som V sammen med C og B fik ind i betænkningen (jvf. ovenfor), skal opfattes »som en vejledning for dem, der nu skal bruge denne lov« (smst. sp. 5509).

Ved 3. beh. den 16/5 blev forslaget uden debat vedtaget med 122 st. for 4 (VS) imod (jvf. Ft. sp. 6085, loven i Till. C. sp. 271).

1.1.3 Ny økonomilov. Allerede i efteråret 83 offentliggør kirkeministeren et udkast til en ny lov om folkekirkens økonomi (jvf. MrBl 12, 1983, 398 ff.). Lovens hovedformål var at samle bestemmelserne om folkekirkens økonomi i én lov, bestemmelser der nu er spredt i mange love. Selvom hovedsigtet altså var en systematisering af de enkelte bestemmelser, en fortsættelse af det arbejde, der blev påbegyndt med den nye valglov og menighedsrådslov, så var der også saglige ændringer af hidtidig praksis i udkastet. En del ændringer blev begrundet med, at det skulle blive mere gennemslagsligt at bruge loven (jvf. kirkeministeren i MrBl 5, 148).

Hidtil har kirkeministeriet kunnet bruge op til 4% af landskirkeskatten til nedbringelse af størrelsen af den lokale kirkelige ligning i kommuner, der har en ekstrem høj kirkeskat, det drejer sig især om mindre kommuner med mange middelalderkirker. Denne procentsats foreslås forhøjet til 6 (§ 13). Selvom denne forhøjelse ikke kan afhjælpe nær alle skævheder i kirkeskatten landet over, vil det kunne give et mærkbart tilskud til de særligt hårdt belastede kommuner, fastslår ministeren i bemærkningerne til denne § i lovforslaget (MrBl 12, 403). Desuden foreslås statens tilskud til præste- og provstelønninger nedsat fra de nuværende 60% til 40% af lønnen (§ 19). Reelt udgør statens nuværende tilskud af alle præsters samlede lønsum kun 50%, fordi staten intet tilskud giver til præsternes rådighedstillæg og hjælpepræsters løn. Med det nye forslag bliver statens tilskud på 40% af samtlige præsters og provsters fulde løn. Derudover overtager staten den fulde pensionsudgift for præster og provster (jvf. bemærkningerne til lovforslagets § 19 smst.). Og ifølge en opstilling smst. bliver omlægningen næsten udgiftsneutral for staten, d.v.s., at statens reelle andel af den nuværende løn og pension til præster udgør ca. 40% og ikke som nævnt ovenfor 50%. Derudover fjerner staten sine tilskud til andre mindre områder, men derimod forhøjer den tilskudet til restaureringer af kirkebygninger ganske betragteligt. Det er nævnt i bemærkningerne til § 19, at udgangspunktet for revisionen af bestemmelserne om statens tilskud til folkekirken har været, at statens tilskud hverken skulle *forhøjes* eller *nedsættes*. Med dette som udgangspunkt og de tidligere nævnte ændrin-

ger in mente skal man se det regneeksempel, som ministeren har opstillet for forhøjelsen af statens tilskud til kirkerestaureringer. Udgangspunktet er finansloven for 83, hvor statens tilskud til restaureringer er opført med 3.240.000 kr., og med den nye lov vil dette tilskud blive forhøjet til knapt 14,5 mill. kr.

I formandsberetningen på præsteforeningens repræsentantskabsmøde gør Albinus opmærksom på, at med dette lovforslag er der åbnet mulighed for, at statens tilskud til folkekirken formindskes (PrfBl 16, 262).

Loven blev fremsat i folketinget den 4/4 (jvf. Ft. sp. 3647 ff., forslaget i Till. A. sp. 3781 ff.). Ved 1. beh. den 10/4 fik lovforslaget en overvejende positiv modtagelse, men det blev ikke færdigbehandlet i denne samling (jvf. Ft. sp. 4277).

Den nye kirkeminister, Mette Madsen, fremlagde forslaget påny næsten uændret den 10/10 (jvf. Ft. sp. 424 ff.). Den eneste ændring af betydning var, at lovforslaget giver staten mulighed for at give »tilskud til opretholdelse og restaurering af særlig bevaringsværdige gravminder.«! (Ft. sp. 424). Ved 1. beh. den 17/10 gav alle partier tilslutning til lovforslaget (Ft. sp. 651 ff.). Til 2. beh. den 7/12 var der i betænkn. fra den 5/12 (Ft. Till. B. sp. 135 ff.) stillet 9 ændringsforslag, der alle uden debat og afstemning blev vedtaget (jvf. Ft. sp. 3454 f.).

Fra udvalgsarbejdet skal det nævnes, at LafM kom med forslag om, at binde størrelsen af restaureringstilskuddet fra staten til at være en fast procentdel af statens samlede tilskud til folkekirken. Endelig giver udvalgsarbejdet – på baggrund af en artikel i KD den 5/11 – anledning til, at ministeren kommer med forslag om, at § 20, stk. 1, nr. 3 udgår, og dermed skal lønnen til døvepræster udredes på samme måde som til andre præster. Desuden siger ministeren, at hun overvejer at ændre beføjelserne for de døves menighedsråd, så de får beføjelser så lig med landets øvrige menighedsråd som muligt (jvf. dels ministerens svar til udvalget på spørgsmålet, og dels bemærkningerne til ændringsforslag nr. 8, Till. B. smst.). Og det er netop statens besparelser på disse døvepræstelønninger (i 1985 1,4 mill. kr.), der giver ministeren mulighed for at oprette yderligere nogle præstestillinger (jvf. smst.).

Det skal også nævnes, at de 14,5 mill. kr. til kirkerestaureringer hvert år skal optages på finansloven. Både i det forslag der blev forelagt for Ft. og i den endelige lov blev det tilføjet, at beløbet skulle være mindst 14 mill. kr. årligt. Så det er op til Ft., om den nye økonomilov fremover skal være udgiftsneutral for staten, eller om man falder for fristelsen til at spare der, når de 14 mill. er blevet udhulet af inflationen!

Loven blev vedtaget ved 3. beh. den 11/12 med 137 st. for (jvf. Ft. sp. 3596 f.), og den skal gælde fra den 1/1-86.

1.1.4 Ændring af sognebåndsløsningen. Ved den lille regeringsomdannelse den 24/7 afløste Mette Madsen Elsebeth Koch-Pedersen som kirkeminister. I sin afskedshilsen til hende siger præsteforeningens formand, at »Energiske mennesker kommer lettere på kollisionskurs med andre end sindige gør.« (PrfBl 32, 505 f., jvf. KD 11/8).

Kort efter sin tiltræden bebuder den nye minister, at hun vil fremskynde en revision af loven om kirkers brug. Og da denne lov indeholder bestemmelser om sognebåndsløsning, skal det overvejes om disse regler skal ændres. Mette Madsen mener, at tiden er løbet fra bestemmelsen om, at man skal løse sognebånd til en bestemt præst, der endda kan sige nej til at modtage én. Derimod mener hun, at man skal kunne løse sognebånd til det *sogn*, som man føler sig knyttet til. Desuden mener hun, at sognebåndsløsning forsat skal give mulighed for at blive medlem af menighedsrådet i sognet, som man knytter sig til (jvf. MrBl 8, 248). Det skal nævnes, at disse tanker ikke er ganske nye, men var allerede fremsat i en betænkn. fra 1976 om kirkers brug (jvf. 1977, 182). Poul Dam er én af dem, som i lang tid har set med stor uvilje på de gældende regler for sognebåndsløsning. I en artikel: »Kirken og dens forfatning« (Årbog for Københavns stift 1981-82, 8), foreslår han, at sognebåndsløserne ikke skal kunne vælges til menighedsrådet. Pastor Svend Biørn gør opmærksom på, at den nuværende ordning bygger på frihed, med den påtænkte ændring bliver det en ret for ethvert folkekirkemedlem. Hvem skal afgøre om tilknytningen til sognet er så stærk, at vedkommende kan få lov til at løse sognebånd?, spørger han. Med indførelse af en sådan ordning forflygtiges sognebevistheden. »Hvis man har ret til at benytte hvilken kirke og hvilken præst, man vil, kommer det med tiden til at betyde sognemenighedens død. Så har man ikke længere en bestemt kirke, der er ens egen – og man har ikke sin egen præst. Og præsten vil ikke mere vide, hvem han eller hun er præst for.« (MrBl 10, 304 f., jvf. PrfBl 38, 620 ff., MrBl 1, 1985, 22 f.; jvf. desuden pastor Svend Konggaard i PrfBl 46, 766 f.). Menighedsrådsformand Chr. Jørgensen i Hyltebjerg i København hilser ministerens nye tanker velkommen og mener, at Svend Biørn's frygt for sognemenigheden er helt ubegrundet. Derimod mener han, at den nye ordning vil betyde en større frihed for borgerne (MrBl 11, 360 f.). Arne G. Larsen opfordrer ministeren til at træde varsomt, når det gælder ændringen af bestemmelserne om sognebåndsløsning. Man bør ikke glemme, at det er en af de gamle kirkelige frihedslove, der helt ændrer karakter, såfremt der sker en ændring i den bebudede retning (DKt 23,

357 f.). Peter Balslev-Clausen hævder (smst. 375 ff.) derimod, at den almindeligste grund til, at man nu løser sognebånd, er, at det er nødvendigt for at kunne komme til at sidde i menighedsrådet, der hvor man går i kirke. Dette fænomen er særligt udbredt i og omkring København, fastslår han. Han foreslår, at nye bestemmelser om sognesbåndsløsning sikrer, at sognesbåndsløsning ikke giver sognesbåndsløseren kirkepolitiske rettigheder, men derimod kun rettigheder »af sjælesørgeskirkelig art.« 5 københavnske præster siger i en henvendelse til kirkeministeren, at en præst skal kunne sige nej til at modtage en sognesbåndsløser, ellers bliver det muligt for »en politisk vælgerforening, en loge eller faglig forening« kollektivt at løse sognesbånd til et sogn og dermed »overtage« kirken (KD 6/11).

Så langt debatten i efteråret 84, og det skal lige nævnes, at ministeren sendte et udkast til et lovforslag i den bebudede retning til høring i februar måned 1985.

1.1.5 Ændring af adgangen til præsteembeder. Igennem længere tid har det været ventet, at kirkeministeren ville komme med et lovforslag om ændring af adgangen til præsteembeder i folkekirken (jvf. Albinus i PrfBl 1, 1 f.). I 1984 skete der ikke noget, men den 23/1-85 fremsatte kirkeministeren et forslag til Lov om ændring af lov om adgang til præsteembeder i folkekirken (Ft. sp. 4664 f., forslaget i Till. A. sp. 2515 ff.). Forslaget indeholdt kun en ophævelse af § 2, stk. 1, nr. 3 (akademikerparagraffen) i loven fra 1962. I bemærkningerne til forslaget nævnes det, at en bedømmelse af det resultat, der er kommet ud af 7. maj udvalgets arbejde (formand, biskop Herluf Eriksen), og af de teologiske fakulteters forslag (gengivet i MrBl 12, 1983, 414 ff.) fra efteråret 1983, har vist, at tiden endnu ikke er moden til en endelig stillingtagen til, hvilken løsning, der skal vælges. I samme retning går de svar, som kirkeministeriets forslag, der blev udarbejdet i foråret 84, affødte, da det blev forelagt for biskopperne, de teologiske fakulteter, præsteforeningen og LafM. Først en endelig revision af loven om adgang til præsteembeder skal der ske et fornyet udvalgsarbejde, og det er ministerens hensigt, at der straks efter behandlingen af dette lovforslag nedsættes et nyt udvalg også med deltagelse af de politiske partier til at fremkomme med et løsningsforslag.

Om baggrunden for at ophæve akademikerparagraffen siger hun, at oprindelig var bestemmelsen uden tvivl ment som en mulighed for at skabe en bredere rekruttering til præstestillinger med henblik på at skabe fornyelse og nye perspektiver i folkekirken. Man havde antaget, »at der kun ville blive tale om et højst begrænset antal personer, som kunne tænke sig at benytte sig af hjemmelen«. I tresserne blev der også

kun givet én tilladelse årligt i gennemsnit, og i løbet af 70erne steg antallet til 8 årligt. Men efter 1980 er der kommet en afgørende stigning: 1981, 14; 1982, 18; 1983, 19 og i 1984, 22. Samtidigt er antallet af arbejdsløse (arbejdsløshedsforsikrede) teologer steget til næsten 100 i 84. Disse tal skal ses på baggrund af, at 84-antallet på 22 svarer til godt $\frac{1}{3}$ af folkekirkens samlede behov for tilgang af nye præster. Hun gør også opmærksom på, at det i stigende grad er unge akademikere med ingen eller kun lidt erhvervs erfaring, der søger at blive præst på denne måde, mens det oprindeligt havde været hensigten at få præster med en anden erhvervs erfaring ad denne vej (jvf. Ft. sp. 4664 f. og Till. A. sp. 2515 ff.).

Lovforslaget fik en let gang gennem Ft. og blev hurtigt vedtaget ved 3. beh. den 14/3 (jvf. Ft. sp. 7384).

1.2. Folkekirkens ansatte

1.2.1 *Ny biskop på Fyn.* Allerede tidligt på året bebudede biskop K. C. Holm, Odense, at han ville trække sig tilbage førend han blev 70, nemlig ved udgangen af august måned. Dermed var det første signal givet til kampen om den fynske bispestol.

Hele 5 kandidater – det største antal nogensinde på Fyn – klarede at komme igennem nåleøjet og fik samlet mindst 75 stillere blandt menighedsrådsmedlemmer og præster på Fyn. Anmeldelse af kandidater skulle ske til den fynske stiftsøvrighed senest den 8/6 kl. 16.00 (KD 16/5). Valgets resultat forelå onsdag den 25/7. På baggrund af de mange kandidater var resultatet overraskende klar, især da en prognose havde vist, at Lind og Severin ville få ca. 32% af stemmerne hver (KD 26/7). Af de 1813 afgivne stemmer fik provst Vincent Lind, Dalum, 739, hvilket var 160 mere end den nærmeste konkurrent provst P. E. Severin, Jordløse, der fik 579, langt mindre, 226 fik den fvh. dogmatikprofessor, nuværende domprovst Ole Jensen, Maribo, mens frimenighedspræst Niels Thomsen, Ryslinge og sognepræst C. E. Wisbom, Svanninge var næsten jævnbyrdige i bunden med henholdsvis 134 og 130 stemmer (KD 26/7).

Den nye biskop betegner sig selv som grundtvigianer, men ikke som tilhænger af den tidehverske fløj (KD 26/7).

Den 6/8 kan KD oplyse, at Vincent Lind som ventet er beskikket til Fyn's biskop fra den 1/9. Bispevielsen skete i Skt. Knuds kirke i Odense, den 2/9 ved Københavns biskop, Ole Bertelsen.

Denne bispevielse får Jens Kvist til at stille spørgsmålet, om en bispevielse nu også er nødvendigt. Han er jo tidligere blevet indviet til

præst. Men indsættes som biskop, det skal han. Men hvorfor skal denne indsættelse ske af Københavns biskop?, spørger han. Kunne han ikke indsættes af forgængeren eller af en anden af stiftets præster, f.eks. af domprovsten, den længst siddende provst eller præst eller måske af en af ordinanden selv udpeget præst? Men »Bare ikke af en ærkebiskop!« (DKt 21, 330 f.).

1.2.2 Ny vicebiskop på Grønland. Først på året blev det klart, at Grønland skulle have en ny vicebiskop, idet Jens Chr. Chemnitz fra den 1/3 skulle være præst for den grønlandske menighed i Danmark.

Derfor skulle der for første gang holdes bispevalg på Grønland, eftersom Chemnitz, da kirken blev overført til hjemmestyret i 1980, som landsprovst siden 1973 blev indviet til biskop uden valg. Derfor gik kirkeministeriet straks i gang med at udarbejde de nærmere bestemmelser for et vicebiskopvalg på Grønland (KD 27/1).

Ved valget opnåede ingen af de 4 kandidater 50% af stemmerne, og derfor skulle Københavns biskop udtale sig om kandidaterne, førend landsstyret kunne foretage en indstilling (KD 17/5). Valgt blev pastor Kristian Mørch, Jacobshavn, der fik næstflest (93) stemmer. Han blev indviet ved en gudstjeneste i Godthåb, den 16/9 af Ole Bertelsen. Indvielsen blev bl.a. overværet af dronningen og kirkeministeren (KD 12/9, 18/9).

Knap var vicebispevielsen i Godthåb overstået, førend Grønlandsposten kan meddele, at der er enighed imellem de grønlandske gejstlige og politikere om at støtte Preben Lange's landstingsforslag om, at Grønland skal have sin egen biskop (KD 20/11).

1.2.3 Provsteudnævnelser. Efter længere tids debat om indførelse af regler til demokratisering af provsteudnævnelser udsendte kirkeministeriet den 30/3 et »Cirkulære om ændret fremgangsmåde i forbindelse med udnævnelser i provstestillinger«. I en nytårsrapport slår præsteforeningens formand, Erling Albinus, fast, at hverken præster, provster eller biskopperne har ønsket en ændret procedure ved provsteudnævnelser (PrfBl 1, 1 ff.). Lars Holm mener, at det kun er Ft., der har ønsket denne ændring, ikke engang menighedsrådene! (DKt 8, 120 f., det er vist tvivlsomt, at han har ret i det, jvf. KD 31/3).

Efter disse nye regler indkalder biskoppen de af provstiets præster, der ikke har søgt provstestillingen, til et møde og orienterer dem om alle ansøgerne, hvorefter de får lejlighed til at udtale sig om dem. Herefter udtager biskoppen de tre ansøgere, som han vil indstille til kirkeministeren. Forinden denne indstilling sker, indkaldes 2 repræsentanter for hvert menighedsråd i provstiet til et møde med biskoppen, hvor han meddeler, hvilke 3 han vil indstille. Det må pointeres, at

menighedsrådene i princippet ikke kender navnet på nogen ansøger overhovedet, når de udvælger deres repræsentanter, der ligeledes *kun* får at vide, hvem de 3 ansøgere er, som biskoppen vil indstille. Når mødets deltagere har haft lejlighed til at udtale sig om, i hvilken rækkefølge de 3 bør indstilles, evt. ved en skriftlig afstemning, så er deres mission slut. Såfremt mødets deltagere og biskoppen har samme ansøger som nr. 1, skal vedkommende udnævnes af ministeren.

I sin tale på LafM's årsmøde på Nyborg Strand sagde kirkeministeren, at hun for et år siden lovede Ft. at gennemføre en forsøgsordning, men på grund af præsteforeningens store modstand (jvf. bl.a. PrfBl 1, 1 f.; 16, 260 f.) er den først kommet nu (MrBl 6-7, 183). På samme årsmøde fik forsøgsordningen kun ublide ord med på vejen (MrBl 8, 240 ff., jvf. KD 4/6). Menighedsrådsmedlemmer i Nordvestsjælland, der havde været med til at vælge provst efter forsøgsordningen, betegnede den som »yderst utilfredsstillende. Hvis en demokratisering er tilsigtet, er hensigten ikke opnået.« (MrBl 9, 270).

Efter at der er udnævnt ca. 10 provster efter forsøgsordningen, er kirkeministeriet i dec. måned ved at indhente kommentarer om forsøgsordningen. Anker Honoré siger til KD 12/12 på vegne af LafM, at demokratiet ikke helt kommer til udtryk i cirkulæret, men han tror ikke, at man kommer væk fra den demokratiseringsproces, der dermed er påbegyndt. Kontorchef K. Bagger siger til KD (5/1-85), at ordningen ikke kan fortsætte i sin nuværende form. I MrBl (1, 1985, 10) oplyses det, at forsøgsordningen snarest kan ventes ændret, det sker med et cirkulære af den 30/1-85, hvor prøveordningen ophæves med øjeblikkelig virkning.

1.2.3.1 Udnævnelse af ikke-teolog til provst. Ved at udnævne sognepræst Otto Eie til provst for Bispebjerg-Brønshøj provsti erkendte kirkeministeriet efter 5 måneders tøven, at en kåret præst, der ikke har været i embedet i fulde 7 år, kan udnævnes til provst (KD 18/9).

1.2.4 Ny døvepræst i det midtjyske. En udnævnelse af en sognepræst til den midtjyske døve-menighed i efteråret 84 gav anledning til nogen debat og kirkeministerens tilsagn om at overveje døvepræsternes status (KD 22/11 jvf. 5/11). Ved afstemningen i de døves menighedsråd om, hvem af ansøgerne, man ville indstille som nr. 1 til det ledige embede, faldt de 4 stemmer på en læreruddannet døvelærer og 2 på teologisk uddannet præst. Biskop Herluf Eriksen Århus indstillede til kirkeminister Mette Madsen, at teologen skulle udnævnes, hvilket skete, selvom det var klart, at han skulle have lært døvesprog, førend han kunne fungere som præst i fuldt omfang. Da biskoppens indstilling vakte protest, påpegede Herluf Eriksen, at efter reglerne laver de døves menig-

hedsråd ikke en rigtig indstilling, men kun en udtalelse (KD 15/11, jvf. KD 16/11 og 24/11).

1.2.5 Præsternes arbejdsforhold. Pr. 1/1-83 indførte kirkeministeriet et midlertidigt stop for oprettelse af nye præstestillinger. Den 14/3-84 meddeler ministeriet, at dette stillingsstop bliver permanent. Samtidigt beder man biskopperne og præsteforeningen om at udtale sig om et udkast til en cirkulæreskrivelse af den 14/3 om ændrede regler for nedlæggelse af præstestillinger og oprettelse af nye. Hovedindholdet af dette udkast er, at fordelingen af præstestillinger fremtidigt skal ske stiftsvis efter biskoppernes indstilling, som kirkeministeriet vil lægge afgørende vægt på. Princippet i ordningen er, at skal en biskop have oprettet en ny stilling i sit stift – f.eks. et sted, hvor der bygges en ny kirke – så skal han forinden have nedlagt en stilling andetsteds i sit stift (jvf. KD 19/5).

Denne nyordning afvises på det kraftigste af præsteforeningen, dels fordi, der er brug for flere præster, og dels fordi, ministeriet derved skubber afgørelsen af disse vanskelige sager fra sig til biskopperne (PrfBl 15, 250 f.). I en henvendelse til præsteforeningen (PrfBl 21, 356, jvf. MrBl 6-7, 182 f.) gør Elsebeth Koch-Pedersen opmærksom på, at stillingsstoppet skyldes, at regeringen har indført totalbudgetlægning for de enkelte ministerier, hvilket betyder, at merforbrug på et område skal kompenseres ved besparelser på andre områder. Hun kan oplyse, at ved besparelser på andre konti i ministeriet har hun i 1984 fundet penge til at oprette 5 nye præstestillinger, hun vil ikke afvise, at der ad den vej kan oprettes flere nye stillinger i de kommende år.

KD kan den 22/11 berette, at den nye kirkeminister efter et samråd med folketingets kirkeudvalg har oplyst, at der ved omrokering på ministeriets konti har vist sig mulighed for at oprette 18 nye fuldtidspræstestillinger i 1986, men hun ved endnu ikke, hvor i landet de oprettes. Dette er præsteforeningen glædeligt overrasket over (KD 23/11).

Præsteforeningens formand nævner i sin nytårsrapport (PrfBl 1, 1 ff.), at arbejdet med at udarbejde en beskrivelse af præsternes arbejdsvilkår skrider frem. Folkekirkens strukturproblemer set i lyset af præstestillingen presser sig på, især fordi der ikke er præstestillinger nok, skriver han. Problemet er, at »Små pastorater vil ikke af med deres præst, store sogne kan ikke få en ekstra.« Men generelt set afviser præsteforeningen, at problemet skal løses ved ansættelse af kvoterede præster, der er noget andet end kvoterede hjælpepræster, som præsteforeningen har godkendt som en nødvendig løsning i visse sogne. Dette

synspunkt støttes af en række præster fra Lolland i et læserbrev i PrfBl 3, 41 f.

Albinus noterer sig med tilfredshed, at kirkeministeren (Elsebeth Koch-Pedersen) vil gøre meget for at bevare de små sogne. »Men de små sogne må ikke bevares for enhver pris«, skriver han. Det er klart, at det er urimeligt med 4-sogns pastorater, det burde højst være 2. Og derefter kommer han med en vigtig udtalelse: »Det kan derfor være på tide at høre efter de røster, der har talt om at lægge kirker i mølpose. Det kan i hvert fald ikke være rimeligt, at der i et luthersk land skal holdes gudstjeneste, bare fordi« kirken ligger der, selvom befolkningsunderlaget er væk. Jvf. dertil biskop Græsholt's randbemærkning i KD den 26/1. Som svar til de lollandske præsters læserbrev skriver Albinus, at han kunne ønske, at andre end præsteforeningens medlemmer ville støtte hovedbestyrelsen i dens krav om flere præstestillinger. Og han nævner, at det ville lune svært og have betydelig slagkraft, hvis LafM ville stå bag kravet (PrfBl 3, 41 f.; jvf. 16, 253 ff., især 254, hvor hans beretning til præsteforeningens repræsentantskab gengives).

På LafM's årsmøde i juni er der – ifølge referatet – kun én, nemlig sognepræst Erling Jensen, der slår til lyd for oprettelse af flere præstestillinger. Han nævner, at der er en akut præstemangel på 62 stillinger (MrBl 8, 239 f.). Det samme er et medlem af præsteforeningens hovedbestyrelse, Niels E. Gunnet, inde på i et indslag i TV-avisen den 21/6. Jvf. samme i DKt 14, 216 f., hvor han nævner, »at der i ministeriet ligger ca. 25 velbegrundede ansøgninger om faste præstestillinger, ...« Derudover nævner han, at præsteforeningen har påvist, at den øjeblikkelige mangel er på mindst 60 præstestillinger. I den forbindelse finder han det ganske uacceptabelt – som foreslået af kirkeministeren –, at en tilpasning af præstestillingerne skal ske stiftsvis og administreres af biskopperne.

I MrBl (11, 302, jvf. KD 16/8 og DKt 20, 304 ff.) kom der et lille pip imod kirkeministerens ansættelsesstop fra medlemmer af Ribe amts menighedsrådsforening, der havde været samlet til en drøftelse af folkekirkens nuværende situation (henvendelsen er underskrevet af mødets dirigent provst (!) Finn Riber Jensen).

Det synes at være rigtigt, at det er svært at få en kraftig opbakning fra menighedsrådene til kravet om flere præstestillinger. Dog siger den nyvalgte formand for LafM, Orla E. Ervolder, at situationen er alvorlig, og at han kan bakke kravet om flere præstestillinger op (KD 25/10). Jvf. biskoppernes henvendelse til de nye menighedsråd (MrBl 11, 365).

KD skriver i en leder den 25/6, at det er urimeligt, at præsteforeningens formand afviser (KD 22/6), at det skulle være muligt, at der i hvert stift stilles et par ordinerede teologiske kandidater til rådighed som ferie afløser for præster.

I et svar til Landsforeningen af Landsbysamfund siger kirkeministeren, at der *ikke* er ansættelsesstop for præster, som foreningen påstår, tværtimod er der i 1984 oprettet 5 nye stillinger, og der vil sikkert i de kommende år blive oprettet flere stillinger. Men derimod vil hun ikke oprette flere hjælpepræstestillinger. Med ændringer i befolknings sammensætningen vil det blive nødvendigt at ændre pastoratsgrænser og sammenlægge sogne, men jeg vil være varsom med ændringer i den retning, fastslår hun (KD 21/9, jvf. kontorchef K. Bagger 9/3).

KD fastslår i en leder (24/9), at »På lidt længere sigt må løsningen være, at præsteembederne betales over kirkeskatten og bliver finansloven uvedkommende«.

Redaktør Bent Skougaard-Jørgensen skriver i en randbemærkning i KD (21/7), »at præsterne slet ikke skal have nogen arbejdstid, men at præstegerningen generelt bør være en livsform, som præsten vælger af lyst uden at skele til nogen anden klokke end kirkeklokken.« Denne udtalelse er foranlediget af, at sognepræst Egon Lausen i en randbemærkning (KD 13/7) fremhæver, at en undersøgelse har vist, at præsters gennemsnitlige arbejdstid er 51,4 timer ugentlig. Dette indlæg fremkalder nogle reaktioner i KD fra nogle yngre præster. Jens Bøggild skriver, at de tider uigenkaldeligt er forbi, hvor et præstepar havde *tiden* og ikke bare arbejdstiden til at betjene sognet (KD 2/8). Noget lignende skriver Henrik E. Frederiksen i en kommentar i KD 4/8. Tommy Hegner konstaterer i en randbemærkning (KD 14/8), at det ser »ud til, at vore ældre kolleger klarer sig.« Bent Skougaard-Jørgensen stiller spørgsmålet: »Hvad vil I præster egentlig med jeres præstegerning?« (KD 18/8).

Ingen lægfolk meldte sig i denne debat, dens form og indhold viser vel lidt af forståelseskløften imellem præst og menighed, og denne kløft er vel også grunden til, at så få kirkeligt aktive lægfolk og menighedsrådsmedlemmer bakker op om præsternes krav om flere præstestillinger. Det er bemærkelsesværdigt, at ingen – så vidt mig bekendt – yngre præster fra kirkens højrefløj har ytret sig om præsternes arbejdsvilkår!

Et mere kontant og let forståeligt krav om bedre præsteligt betjening kom fra forældre til 10 børn i Ellidshøj sogn syd for Ålborg. De kræver, at deres børn skal gå til *præst* hos en præst og *ikke* hos en konfirmandlærer. Forklaringen på konfirmandlæreren er, at ingen præst er *pligtig* til at tage mere end 3 hold konfirmander (KD 24/8).

1.3 Pastorseminariet

Midt på sommeren kom 7. maj-udvalgets betænkn. om ændring af præsters pastoralteologiske uddannelse. De to ændringsforslag, der vakte mest opsigt var: 1) at den teologiske kandidat sideløbende med undervisningen på pastorseminariet skulle følge arbejdet hos en fastansat præst, 2) at han/hun derefter skulle tilbydes en 5 måneders praktikperiode enten som ordineret midlertidigt hjælpepræst eller uordineret turnuskandidat. I disse 5 måneder skulle kandidaten have laveste akademikerløn. Ordningen foreslås indført som en forsøgsordning i 2 år og ville indebære en oprettelse af 35 praktikstillinger, hvilket kirkeminister Elsebeth Koch-Pedersen anslår til at ville koste staten ca. 8 mill. kr. om året, derfor kan hun ikke acceptere ordningen (KD 29/6).

Lars Holm (DKt 17, 255 f.) mener, at det er et spændende forslag. Faget praktisk teologi har i mange år ført en hensygnende tilværelse ved universiteterne, og han tror, at iværksættelsen af det nævnte forslag vil øge respekten for pastorseminariet.

Menighedsfakultetets landssekretær, Kurt Larsen, skriver i en kronik (KD 27/7), at en praktikordning i mange år har stået højt på mange stud. teol.-ers ønskeseddel. Og forslaget er jo ikke udtryk for nogen revolution af præsteuddannelsen, og derfor mener han, at forslaget må kunne finde støtte i alle kredse. Forslaget er et klart fremskridt, skriver han, og derfor finder han det uheldigt, at det stoppes af ministeren, fordi det vil koste staten 8 mill. kr. Det er hans opfattelse, at såfremt denne udgift havde ligget indenfor de kirkelige råds egne ansvarsområder, så ville det blive prioriteret meget højt.

1.4 Menighedsrådene

Udover den nye kirkelovgivning, som allerede er omtalt ovenfor, er der to forhold, der skal behandles herunder: 1. Erik Davidsen's afgang som formand for LafM, og 2. menighedsrådsvalget i efteråret.

1.4.1 Erik Davidsen's afgang som formand. Det vakte megen omtale, hos nogle forbløffelse eller harme, hos andre glæde, at LafM's bestyrelse på det bestyrelsesmøde, der fulgte umiddelbart efter årsmødet i juni, ikke genvalgte sin formand gennem mange år, grovsmed Erik Davidsen, men valgte derimod den forholdsvis ukendte politiassistent Orla E. Ervolder, som man beredvilligt gjorde opmærksomt, tilhørte IM og desuden var konservativt byrådsmedlem i Viborg.

Det er naturligt, at man stiller sig spørgsmålet, hvad førte til Davidsen's fald som formand? Selv sagde han, »Det er en politisk demonstration«. En fra arbejderbevægelsen »er blevet vraget af den etablerede

de kirke«. »Borgerliggørelsen i Danmark har nu også fået sin konsekvens i folkekirken«. (KD 4/6). I samme retning går hans partifælle, folketingsmand Søren Nørgård Sørensen, i en randbemærkning i KD (4/7). Han lægger vægt på, at det er den socialdemokratiske formand, der er blevet gået til fordel for en konservativ IM mand. Det er hans partitilhørsforhold, der har fået hans modstandere til at svinge hammeren over ham som en af folkekirkenes socialdemokrater. Og han fortsætter: »Dermed er menighedsrådenes arbejde blevet en politisk kampplads – i stedet for et forum for meningsudveksling blandt kristne.« Men de socialdemokratiske menighedsrådsmedlemmer må *blive* i folkekirken og kæmpe for den »absolutte forkyndelsesfrihed«, og derfor undrer det ham, »at HK's formand, Jørgen Eiberg, truer med at melde sig ud af folkekirken i protest mod valget af en borgerlig formand.« Pastor Susan Steen, Silkeborg, gør Søren Nørgård Sørensen opmærksom på, at han tager fejl. Det skete har intet med en borgerliggørelse af kirken at gøre, hvad Erik Davidsen selv indrømmer ved, at han til TV »udtalte, at såvel socialdemokrater som ikke-socialdemokrater var gået imod ham som formand« (KD 18/7). KD's leder (4/6) mener, at Davidsen blev fældet, fordi han »i for høj grad bragte den politiske verdens unoder ind i kirkens mere stilfærdige verden og forfaldt til at »tale i overskrifter«. Han faldt fordi han gravede grøfter mellem menighedsråd og præster, skriver pastor Bent Friis, Stengård kirke (MrBl 8, 223). Og han fortsætter, at »han ved at være mediernes manegeklovn glemte sit ansvar for den forening, han var sat til at tjene og i stedet vendte mediernes spotlight på sig selv.«

Vi må også gå mere konkret ind på, hvad der førte til hans fald. Det var ikke bare hans »brug af det danske sprog«, som John Ørum Jørgensen sagde i sin formandsberetning på IM's årsmøde (IMT nr. 26, 9 f.), hvilket også er nævnt i KD's leder (4/6). Lederen i KD rammer nok mere præcist med, at det var hans »fremfærd som »professionel tillidsmand« medbringende den vilje til handlekraft, som han er oplært til i den politiske verden«, der gav ham fjender. Dette kom bl.a. til udtryk i, at han altid omtalte menighedsrådsmedlemmerne – med fagbevægelsens sprogbrug – som tillidsmænd, jvf. sognepræst Jens Ole Henriksen på årsmødet (MrBl 8, 231). Derudover fik han kort efter sin tiltrædelse indført i vedtægterne, at formanden til årsmødet fremsætter *sine* – og *ikke* hovedbestyrelsens – kommentarer til den folkekirkelige situation. Mange af foreningens medlemmer har uden tvivl altid været stærke modstandere af denne nydannelse, der skabte en mere formandscenteret forening. Men de fleste havde nok affundet sig med denne situation, såfremt den var blevet brugt med den nødvendige takt, hvad man

må sige, at Davidsen bestræbte sig på, indtil han i 83 kom med sit udfald imod biskopperne. Da følte mange, at han var gået over strengen. Og den nye formand, Orla E. Ervolder sagde, at Davidsen's angreb »kom lige så pludselig for os i bestyrelsen som for jer andre«. (KD 4/6, MrBl 8, 231). Efter Erik Davidsen's udfald imod biskop Ole Bertelsen for hans holdning i Lundehussagen kom der flere krav om Erik Davidsen's afgang (jvf. KD 15/5, MrBl 6-7, 194).

Derudover kom der flere forslag til årsmødet om en vedtægtsændring gående ud på, at den personlige formandsberetning skulle bortfalde. Et stort flertal i hovedbestyrelsen gik ind for denne ændring, men efter en lang debat om spørgsmålet på årsmødet viste afstemningen, at 171 stemte imod vedtægtsændringen og 159 for, mens seks undlod at stemme. Dette resultat blev anset som et tillidsvotum til Davidsen (KD 4/6, MrBl 8, 230 ff. og 225).

Et par åbne breve til bestyrelsen fra delegerede fra to distriktsforeninger (København og Århus) viste, at der var utilfredshed med, at Davidsen var blevet vraget som formand. (MrBl 8, 224 f., jvf. 9, 268). Et bestyrelsesflertal svarer, at formandsvalget skete helt i henhold til vedtægterne, og det må under landsmødet være blevet klart for de fleste, at der ville komme mere end et forslag til en formand (MrBl 10, 320). KC's formand, Svend Aage Kristoffersen sagde på KC's landsmøde, at LafM's årsmøde desværre blev et møde om en organisations indre forhold, nogle vinduer burde have været lukket op. Om formandsskiftet sagde han, at han kunne have ønsket, »at besindigheden havde rådet«, der er jo nyvalg til bestyrelsen til næste år på grund af menighedsrådsvalget til efteråret (KD 10/9). Fire indlæg i DKt (13, 199 ff.) – skrevet af redaktøren, Lars Holm, Erik Balslev Clausen, Jens Ole Henriksen og Søren Poulsen – beskæftiger sig indgående med LafM's årsmøde og især med Erik Davidsen's afgang som formand. Under overskriften: Et falds betydning, udtrykker Holm tilfredshed med, at Davidsen blev væltet, for han var ved at udvikle LafM til en kirkelig magtfaktor (jvf. KD 25/6). Sammenfattende om de 4 indlæg kan man sige, at de fastslår, at hans fald *ikke* har politiske årsager, og er dermed ikke et resultat af et borgerligt felttog imod kirken. Men grunden til, at bestyrelsens flertal så sig nødsaget til at vrage ham, er personlig. Han var nemlig blevet en belastning for LafM, blevet en hindring for en frugtbar debat om folkekirkens problemer. Det havde hans fremfærd fra og med årsmødet i 1983 og indtil hans fald i 1984 med stadig stigende tydelighed vist. Han har »med sin person stillet sig i vejen for foreningens arbejde.« (E. Balslev-Clausen DKt 13, 200). Om årsmødets forløb skriver Søren Poulsen (smst. 205): »Der var simpelthen

ikke tid til andet end at høre formand Davidsen tale om Davidsen og om Davidsens udtalelser fra i fjor. Eller at høre hans modstandere tale om Davidsen og hans focusering på Davidsen i alt, hvad der kom på tale«.

1.4.2 Menighedsrådsvalget. Allerede tidligt på året åbnede Poul Dam valgkampen til menighedsrådsvalget med nogle refleksioner over Lunde Hussagen, der aldrig synes »at få ende«. Og han stiller spørgsmålet, om forkyndelsen skal være en udfordring eller en bekræftelse. Og opfordrer til, at »De, der ønsker, at kirkens forkyndelse skal genindsættes på sin plads i folkelivet som den nødvendige udfordring, må ryste passiviteten af sig og sørge for at få deres synspunkter frem i menighedsrådene« (HskBl 25, 372 f.). Endvidere finder han det problematisk med den nye bestemmelse om rådighedsbeløbets anvendelse i forslaget om en ny menighedsrådslov. Han håber ikke, at denne § kommer igennem folketetinget. Skulle det ske, så må der gøres en større indsats for at gøre »menighedsrådene til sandt demokratiske valgte organer.« For Poul Dam sker det bedst ved, at afstemningsvalg bliver mere udbredt (DKt 2, 27 f.). Lars Holm advarer imod, at man pr. definition anser »fredsvalg« for noget mindreværdigt. I et mindre sogn, hvor man kender hinanden, kan det godt være udtryk for det levende folkestyre, og det behøver ikke at være tegn på manglende kirkeligt interesse i et sogn (DKt 20, 303 f.).

I anledning af menighedsrådsvalget udgav KS en 20 siders valgplakat. På KSs årsmøde var der ikke udelt tilfredshed med denne plakat (jvf. nedenfor, s. 262 Vagn Kvist undrer sig over, at der kun er bidrag af folk fra S, B og V, mens C, SF og VS ikke er repræsenteret (DKt 22, 337). Poul Dam mener heller ikke, at plakaten er så god, som den burde være. Og han finder det særligt uheldigt, at SF ikke er med, da der – ifølge ham – er flere grundtvigianere i SF end i så mange andre partier (DKt 23, 354). Grunden til, at man ikke har taget SF med, er, at det er et parti, som vil folkekirken til livs, og derfor har partiet »desværre ikke rent mel i posen«, selvom der findes en del yngre grundtvigianske præster i partiet, svarer pjecens redaktør, Poul Bendix Knudsen (DKt 23, 354 f.). Denne udtalelse bliver Poul Dam noget fortørnet over og fastslår, at siden »valget i 1960 har SFs praktiske kirkepolitik været sandt folkekirkelig og frihedspræget.« (DKt 26, 406). I en anmeldelse af denne plakat skriver P. G. Lindhardt, at »Det er morsomt at se, hvor langt disse grundtvigianere ligger fra Grundtvig«. Desuden finder han en noget overdreven bekymring og angstelse for de frivillige kirkelige og kristelige organisationer (jvf. KD 29/10).

IM. udgav en lille 4 siders folder i anledning af valget med titlen: For

menighedens liv og vækst. Dens tekst er gengivet i IMT nr. 26. John Ørum Jørgensen skriver, at IM aldrig har ønsket at dominere i kirken, men vil i forbindelse med menighedsrådsvalget gerne være med til at kalde på ansvarsfølelse over for kirken (IMT nr. 34).

Formanden for Kirkeligt Forbund, sognepræst Vagn Laursen, benyttede årsmødet til at fastslå, at som konsekvens af, at den nye menighedsrådslov giver menighedsrådene større indflydelse på kirkens egentlige liv, burde der indføres et nyt menighedsrådsløfte, som af medlemmerne kræver en større åndelig indsigt i kirkens egentlige anliggender (KD 27/9).

Af landets 2192 menighedsråds kredse var der ved dette valg afstemningsvalg i 446 eller i 20,3% af sognene mod 17,3% for 4 år siden. I Helsingør stift var procenten for afstemningsvalg højst, nemlig 32,9%, mens Lolland-Falster var lavest med 7,9% (KD 2/10). KM Mette Madsen håber, at antallet af afstemningsvalg vil stige og glæder sig over den stigende interesse for menighedsrådsvalget. Desuden ser hun frem til, at valgdeltagelsen vil komme op over de 15,5% i snit ved sidste valg (KD 6/11).

Størst interesse samlede sig om menighedsrådsvalget på Bornholm. Ved KSs årsmøde havde formanden, domprovst Poul Kiilerich, opfordret de grundtvigsk indstillede folkekirkemedlemmer til agtpågivenhed over for den stadig mere omsiggribende indflydelse fra MF og DBI kredse (jvf. nedenfor, s. 262 og KD 19/10, 23/10). Sidst var den tidligere generalsekretær for Kristeligt Forbund for Studerende og Skoleungdom (KFS), Finn Kappelgaard, blevet præst i Nexø (KD 19/10). Dette røre bevirkede, at der blev holdt afstemningsvalg som aldrig før på Bornholm med meget høj valgdeltagelse, helt op til 49,7% (Østerlars og Gudhjem sogne). De 11 afstemningsvalg kostede IM og Luthersk Mission og Evangelisk Luthersk Mission 10 pladser i de bornholmske menighedsråd. Mest bemærkelsesværdigt var det, at Luthersk Mission og Evangelisk Luthersk Mission mistede deres mandater i Allinge, mens KCs liste kom ind med 4 mandater (KD 8/11). Kiilerich fastslår, at udviklingen på Bornholm er en sejr for folkets kirke (KD 9/11).

IM tabte terræn i mange jyske sogne (KD 9/11), trods dette glæder IMs formand, John Ørum Jørgensen, sig over den større valgdeltagelse ved dette valg, fordi det er et udtryk »for en øget interesse for kirkens liv«. Han erkender, at rene IM-liste ikke har været en fordel for IM. Men han afviser, at tilbagegangen skyldes utilfredshed med IMs linje. Og han mener heller ikke, at den kritiske TV-udsendelse (jvf. nedenfor, s. 256) kort før valget har haft nogen større betydning for stemmeafgivelsen (KD 9/11). Listeopstillingen viste sig at være et problem for

IM mange steder. I Kolding ville de folkekirkelige børne- og ungdomsorganisationer ikke opstille på en fællesliste sammen med IM, fordi den lokale IM-formand havde sagt, at listens nuværende 8 medlemmer af menighedsrådet ikke repræsenterede IMs teologiske linje. Bl.a. disse udtalelser fra formanden førte til hans fald (KD 25/10, 14/11). Den rene IM-liste fik kun valgt 1 medlem, nemlig IMs landssekretær, Hans Smidt, mens de unges liste – kirkelisten – fik 8 mandater (KD 8/11).

Hårdest var valgkampen i Sct. Jacobs sogn på Østerbro i København, hvor der blev forøvet hærværk mod den listes plakater, som var i opposition til den ene af kirkens præster, den højkerkelige H. C. Christensen, som er blevet beskyldt for at ville indføre katolsk liturgi ved gudstjenesterne (KD 5/11, 6/11, 8/11). Oppositionslisten, hvis kendteste medlem er chefredaktør Aage Deleuran BeT, fik valgt 9 medlemmer, mens de andre 2 lister kun fik valgt 6. På den ene af disse to lister blev den tidligere menighedsrådsformand i Helligkors sogn på Nørrebro og medlem af LafMs hovedbestyrelse, overlærer Edel Hertz, valgt (KD 8/11).

I et andet københavnsk sogn blev en anden kendt person valgt ind i menighedsrådet ved afstemningsvalg, nemlig tidligere Mfer for SF, Poul Dam i Sct. Johannes sogn på Nørrebro. Hans liste fik 11 af de 15 pladser i rådet. Den hidtil dominerende gruppe – menighedssamfundets liste – blev derved næsten udraderet, idet den kun fik 3 pladser (KD 8/11). På den baggrund var det ikke særlig overraskende, at han blev valgt til formand (KD 24/11). Senere bliver det også klart, at han kandiderer til bestyrelsen for LafM (KD 3/4-85).

Torben Krog, chefredaktør på Information, er helt på det rene med, at det er den folkekirkelige bredde, der er kommet til udtryk ved de to ovennævnte københavnske valg, men det paradoksale er, at det samtidigt truer den folkekirkelige mangfoldighed, for ved afstemningsvalg overalt i hovedstaden ville resultatet blive en langt højere grad af ensartethed end hidtil, fastslår han (12/11, jvf. KD 13/11).

I et andet uroligt hjørne af den kirkelige geografi blev menighedsrådsvalget en tillidserklæring til en omstridt præst, nemlig Inge-Lise Wagner i Hanstholm.

Foranlediget af den meget langvarige strid imellem hende og hendes kollega Hans Aage Linde og de berørte menighedsråd blev hun i efteråret stillet for en provsteret (KD 23/8, 21/9). Nu medførte menighedsrådsvalget, at en liste – fredslisten – i Hansted sogn (Hanstholm) fik flertal, og en nyvalgt fra denne liste tilkendegav, at man nok ville genansætte Inge-Lise Wagner, såfremt udgangen af provsteretten blev en afskedigelse (KD 8/11). Den nye indstilling til hende, som det nye

menighedsråd i Hansted lagde for dagen, var vel den egentlige grund til, at KM Mette Madsen besluttede, at provsteretten skulle stoppe sin undersøgelse (KD 8/2-85), og at hun nøjedes med at give hende en »næse« for hendes ordvalg i visse situationer. For at få adskilt de stridende parter, blev det pålagt Ålborg's biskop, Henrik Christiansen, at fremkomme med et forslag om en deling af pastoraterne. Ved kgl. res. fik Inge-Lise Wagner tildelt det største af de 4 sogne, nemlig Hansted (Hanstholm), mens H. Aa. Linde skal betjene de 3 mindre landsogne, herunder også Klitmøller, som hidtil er blevet betjent af Wagner (KD 27/3-85), og hvis menighedsrådsmedlemmer meldte sig ud af folkekirken for at kunne nedlægge sine mandater. Ligeledes ønskede ingen her at opstille til valget i 1984 (KD 27/9).

Derimod kan en anden omstridt præst, nemlig A. B. Christensen, Rind ved Herning, ikke betragte valget som et tillidsvotum til sig, idet hans modstandere fik 8 mandater, mens hans tilhængere kun fik to (KD 8/11). I Ledøje sogn, vest for København, så det i første omgang ud til, at der i protest imod pastor Fr. G. Sørensen ikke ville blive opstillet en liste (KD 18/9, jvf. 27/9), men der indkom dog to lister, og oppositionslisten mod præsten fik 5 mandater, mens den anden fik 1 (KD 8/11). Endelig gav mange karismatiske sognebåndsløbere til den karismatiske præst, B. D. Hansen, Sct. Markus sogn i Ålborg, anledning til afstemningsvalg. Det socialdemokratiske flertal ønskede ham afskediget. Den karismatiske liste fik valgt 2, bl.a. hans kone, ligeledes blev kirkens anden præsts kone valgt på en anden liste, så nu har sognet 2 præstefruer i menighedsrådet (KD 2/10, 8/11).

I Lindehøj sogn i Herlev ved København gav et påtænkt byggeri af et konfirmandlokale til flere mill. kr. anledning til afstemningsvalg (KD 7/11). I Åbenrå blev der valgkamp om en sognedeling (KD 19/10).

Kirkeministeriets opgørelse viste, at den gennemsnitlige deltagelse i valget steg fra 15,5% sidst til ca. 16,9 denne gang (KD 16/11, MrBl 12, 375).

Og dette menighedsrådsvalg bliver det bedst undersøgte valg nogensinde, idet LafM i samarbejde med Det kirkesociologiske Forskningsprojekt med kirkeministeriets velsignelse foretager en omfattende spørgeskemaundersøgelse, som alle nyvalgte menighedsrådsmedlemmer anmodes om at deltage i (KD 5/10, MrBl 11, 339 f.).

2 *Det økumeniske og mellemkirkelige arbejde i Danmark*

I 1984 blev det endnu engang åbenbart, at det økumeniske arbejde ikke har megen forståelse blandt danske præster og i kirkeministeriet.

Dog er der nogle varme fortalere for det økumeniske arbejde i videste forstand både blandt biskopper og præster, men så sandelig også indædte modstandere.

En af de begivenheder, der fik det til at slå gnister, var den, som DKt i en overskrift kaldte »Den nye Ålborg-sag«. Sagen bestod i, at Ålborg's biskop, Henrik Christiansen, havde stillet sig i spidsen for en økumenisk vandring fra den katolske Sct. Mariæ kirke til Ålborg's domkirke og medvirket ved en økumenisk gudstjeneste sammesteds (13/5). Mange af stiftets præster protesterede imod biskoppens deltagelse. Lars Holm (DKt 11, 167 f.) tager afstand fra en sådan økumenisk demonstration, som han mener, er uden teologisk og kristeligt fælles indhold. Sammesteds (169 f.) begrunder en af de præster (Jens Brun), som protesterede imod arrangementet, sin vægring imod at deltage i det. Han påpeger, at i den folkekirkelige hverdag ude i sognene samles folk om de gamle traditioner, der danner rammen om den kristne forkyndelse i gudstjenesten med dåb og nadver og de kirkelige handlinger. Disse ting har en sammenhæng med folks hverdag, men den planlagte fælleskirkelige gudstjeneste med procession får folk til at tvivle over, hvad folkekirken egentlig står for, mener Jens Brun.

Olaf Roesgaard beklager DKt's negative holdning til den økumeniske gudstjeneste i Ålborg (DKt 12, 188 f.). I DKt (12, 235 ff.) skriver Poul Bredsdoff et indlæg imod de »Retroenhedens riddere« (Lars Holm og Jens Brun), heri slår han til lyd for værdien af den økumeniske samtale og slår fast, at absolut enighed om alt ikke er en forudsætning for gudstjenstlig fællesskab (smst. 235).

Ålborg præsterne stod ikke alene med deres protest. IM's formand, John Ørum Jørgensen, havde også svært ved at se det positive i den slags arrangementer (KD 9/5).

Domprovst Poul Kiilerich er, i formandsberetningen på KS's årsmøde i Ringe, noget skeptisk over den måde, det økumeniske arbejde drives på her i landet med et sekretariat i København, der engang er blevet betegnet som folkekirkens udenrigsministerium. I stedet for skal man på god grundtvigsk vis lade den økumeniske sag gro nedenfra, og derfor behøver kirkeministeren ikke at have dårlig samvittighed over, at hun ikke vil betale »for mere eller mindre professionelle organisationsfolks« udenlandsrejser (jvf. DKt 21, 325, KD 6/10).

Hermed er vi inde på det problem, der i debatten næsten overskyggede det saglige i den danske deltagelse i LVFs generalforsamling i Budapest (fra 22/7-5/8). Det vakte international opmærksomhed, at den danske kirke, som medlem af LVF, har undladt at bidrage med sin del – 194.000 kr. – til afholdelse af generalforsamlingen i Budapest,

hvor 14 danske delegater deltog. Den danske begrundelse var, at man ingen penge havde, fordi kirkeministeriet har lukket for kassen (KD 29/6). På den baggrund kan KD meddele (6/8), at LVFs generalsekretær vil invitere kirkeminister Mette Madsen og en repræsentant fra folketingets kirkeudvalg til Geneve for at drøfte Danmark's økonomiske forpligtelse over for LVF.

Til udgiften – 135.000 kr. – for at sende de 14 danske delegater til Budapest ville kirkeministeren kun give de 40.000 kr., så derfor måtte man finde de resterende knap 100.000 kr. ad anden vej. Dette kirkeministerielle afslag, der skete med begrundelsen: sparehensyn, vakte stor ophidselse, og det voldte store kvaler at skaffe disse penge fra kirkelige organisationer og fonde. Lars Holm (DKt 16, 243 ff.) mener ikke, at kirkeministeriets begrundelse for afslaget er hele sandheden. Det er nok snarere udtryk for en bestemt holdning til den danske deltagelse i internationale kirkekonferencer, hvor der fremkommer »udtalelser af øst-vestpolitisk art, (der) gjorde det tydeligt også for politikere, at der her sker ting og sager, som man ikke vil lægge navn til. Man synes ligesom ikke, at dansk udenrigspolitik skal, om ikke lægges, så dog forsøges præget af et forum af mennesker, der ikke er valgt til det.« Jvf. dertil Viggo Mortensen's (delegat i Budapest) skarpe replik til Lars Holm (DKt 19, 291 f.).

Men deltagelsen for de 14 delegater blev reddet. Reaktionen fra de kirkelige organisationer var næsten enstemmig: »Det er uværdigt, at udgiften vedrørende en officiel delegations rejse for folkekirken, skal betales af private, og ikke af den officielle kirke« (KD 29/6, jvf. 16/5 og 19/5).

Den danske delegation markerede sig dygtigt ved generalforsamlingen, og danskeren Bodil Sølling var på nippet til at blive valgt til præsident for LVF de næste 7 år (KD 1/8, WA 9/8).

Disse vanskeligheder med de mellemkirkelige relationer gav stødet til nye overvejelser om, hvorvidt Det mellemkirkelige Råd (MKR) i dens nuværende form var i stand til at varetage den officielle folkekirkes mellemkirkelige forbindelser.

Siden det blev oprettet i 1954, er det blevet beskyldt for at være et privat selvsupplerende organ. På bispemødet i Haderslev i okt. blev der taget hul på problemet. Vi er endnu på det forberedende stadium, men det er en kirkehistorisk begivenhed, at der nu er påbegyndt drøftelser imellem biskopperne og repræsentanterne for MKR, sagde biskop Johannes Johansen efter mødet til KD (25/10). Vi er langt fra enige endnu, fortsatte han, men det drejer sig om at få skabt en større repræsentation i de enkelte stifter. Vi skal have forenet to meget for-

skellige synspunkter, det frivillige element med det stiftsmæssige. Til januar-bispemødet forelå der to forslag til en ny struktur, nemlig et fra biskop Olav Lindegaard og et fra MKRs styrelse, hvis formand er pastor Johannes Langhoff. Drøftelsen imellem biskopperne viste en fælles vilje til at nå frem til et fælles forslag. Et udvalg bestående af 3 biskopper og 3 personer, som MKR skal udpege, skal udforme det endelige forslag, som man forventer, at der kan vedtages endeligt på bispemødet i maj 85. Biskopperne i udvalget blev: Olav C. Lindegaard, Henrik Christiansen og Bertil Wiberg. Formålet med en ny struktur er at skabe et mere officielt organ til at varetage folkekirkens internationale relationer. Det forventes, at det sker ved oprettelse af bredt sammensatte stiftsudvalg, der så bl.a. skal vælge MKR. Økonomien i arbejdet, som hidtil har været det helt svage punkt, forventer man, at der skal klares over de fælles folkekirkelige midler (fællesfonden). Bertil Wiberg sagde efter mødet, at når man har udarbejdet et fælles forslag, så vil man gå til kirkeministeren med det.

Et af de aspekter, som kan fremkalde uenighed imellem biskopperne, er MKRs medlemsskab af Det økumeniske Fællesråd, fordi nogle af biskopperne tidligere har rejst kritik af dette medlemsskab på grund af dets markante politiske engagement i bl.a. fredsspørgsmål og ulandsanliggender (KD 7/1-85, jvf. 4/1-85).

Foreløbigt må vi vente på det endelige udspil i maj, og det mest spændende i forslaget vil nok blive både den politiske og kirkelige stillingtagen til de økonomiske aspekter i det.

3 De kirkelige organisationer

3.1 Indre Mission og dets forhold til K. F. Brøndbjerg

1984 blev det år, hvor det kom til debat om IMs arbejdsform. Det gav genlyd i bl.a. DKt (3, 35 f.), at en stor del af personalet i IM og Blå Kors deltog i et kursus afholdt af »Time Manager International, der har kunnet opvise forbløffende resultater i erhvervslivet.« Den højredrejning af IMs officielle linje, som mange har fornemmet de seneste år, siden John Ørum Jørgensen blev formand i 1979, og især siden Poul Langagergaard blev generalsekretær i 1982, gav sig i året bl.a. udtryk i en skarp stillingtagen til KFUM og K og søndagsskolerne.

Her vil jeg tage mit udgangspunkt i den debat, der begyndte med TV-provinsafdelingens interview med fhv. seminarirektor K. F. Brøndbjerg, Haslev. Han var medlem af IMH indtil for 7 år siden og gjorde i interviewet et forsøg på at gøre op med den lukkede holdning i IMH (jvf. KD 19/10). Interviewet i TV blev af KD fulgt op med 2 store

kronikker af ham (31/10, 1/11) med overskriften: Holdninger i Indre Mission. Han skriver, at der altid har været en spænding imellem en åben og lukket holdning i IM, men det nye er, at der er en tendens til »at feje modsætningerne ind under gulvtæppet.« I stedet for opfordrer han til en åben samtale om de to holdninger. Han nævner, at man i IM trænger til at være åben over for andres tro og tanker, forudsætningen herfor er, at man erkender, at man ikke selv sidder inde med hele sandheden. Med en sådan holdning mener han, at IMs triste brud med KFUM og K og søndagsskolerne kunne være undgået. Han mener, at til en åben holdning hører også et bibelsyn, »som er åbent over for den nyere bibelforskning, som har givet os en sandere og rigere bibelforståelse.« Han nævner også, at det er uomgængeligt nødvendigt for IM som helhed at få en mere åben holdning til kvindelige præster, og han påpeger, at »Præsteembedet (ikke er) en bestanddel af evangeliet.« Videre skriver han, at til den åbne holdning hører også, at man afholder »sig fra at dømme og sætte skel mellem troende og vantro.« Han kommer ind på flere emner, som han mener, at IMH bør drøfte i al åbenhed. Men de to emner, som han gør mest ud af, er bruddet med KFUM og K og stillingen til kvindelige præster.

Om kvindelige præster skriver han, at allerede Chr. Bartholdy erkendte, at man ikke kunne begrunde denne modstand bibelsk, hvad også Ørum Jørgensen indrømmer. Det har været vanskeligt for IM at finde ud af, hvilket ben man skulle stå på, siden man i 1948 vedtog, at kvindelige præster ikke måtte tale i missionshusene. De indre spændinger om dette spørgsmål medførte, at IMH i 1973 udsendte sin uenighedserklæring om spørgsmålet (jvf. IMT 90, 1973), og samtidigt blev det overladt til de enkelte samfund selv at afgøre, hvorvidt de ønskede at indlede et samarbejde med kvindelige præster, og i 1981 fik missionærerne den samme frihed. Brøndbjerg nævner, at spændingen mærkes i missionærflokken. Desuden mener han, at de ældre og midaldrende har en mere positiv holdning til kvindelige præster end de unge, »hvoraf nogle er fanatiske modstandere.« Skylden for denne fanatiske modstand, der har voldt stærke spændinger, mener han, at IMs bibelskole i Børkop (oprettet 1974) og MF i Århus (oprettet 1972) må bære.

Brøndbjerg finder det meget uheldigt, at IM brød det organisatoriske samarbejde med KFUM og K, der i 100 år har været IMs ungdomsarbejde og oprettede sin egen ungdomsafdeling, kaldet IMU. Det brud står i meget tæt forbindelse med IMHs meget spændte forhold til IM høj- og efterskoler m.v., som altid har stået for en åben linje, mener han. Desuden nævner han, at skolerne i mange år har følt sig underrepræsenteret i IMH.

Han ved godt, at IMH bestrider, at der er sket en »højredrejning« i den, men han slår fast, at der i hvert fald er sket en drejning, »ja et spring fra dengang, vi i bestyrelsen sagde nej til et menighedsfakultet, til man i dag har gjort en mand derfra til generalsekretær og redaktør af IMT, ...« Han mener, at den nuværende bestyrelse er for ensidig til at »tegne det brogede firma«, som IM nu engang er. Sognepræst Bent Boisen, Helsingør, skriver i en kommentar i KD (13/11), at TV-samtalen med Brøndbjerg er en alvorlig påmindelse til IMH om, at den nu må sadle om.

Ørum Jørgensen svarer på Brøndbjerg's to kronikker med 2 kronikker i KD (7/11 og 8/11) med overskriften: Indre Mission – forankret åbenhed. Han begynder med at slå fast, at han og Brøndbjerg ikke er enige om, »hvad der kan føre til åbenhed og lukkethed«. Han mener, at Brøndbjerg måtte rette lidt i sine teser om det kulturfjendske IM, hvis han havde oplevet den kreative dag på IMUs landsungdomsstævne i 84. Dog erkender han, at IM i dag ligger på en mere vækkelsespræget linje end i 50'erne. Men selvom forkyndelsen af det ene fornødne er vigtigst for os, så kender vi »også vor plads i den brogede verden.«, hævder Ørum Jørgensen.

Han slår fast, at den generation, som skulle have sluttet op om IMs arbejde i den for Brøndbjerg gyldne kulturåbne tid i 50'erne, mangler i IMs rækker, ligesom den også mangler i folkekirken. Ørum Jørgensen mener, at Brøndbjerg's kronikker bærer præg af, at det er 7 år siden, at han på nærmeste hold har oplevet IM indefra. Endvidere skriver han, at efter hans mening er klimaet imellem IMs skoler og IMH bedre i dag end for 10 år siden. Derefter nævner han, at ingen anfægter, at IMs folk har en åben kulturel holdning, men »Vi har anfægtet *etiske* holdninger, og det vil vi blive ved med.« Som et bevis for, at IM ikke er blevet en lukket bevægelse fremhæver Ørum Jørgensen den stadig større tilslutning til IMs aktiviteter. Ved landsmødet i Herning var der 5500 mennesker, og det velbesøgte landsungdomsstævne i Århus (jvf. KD 17/7 og 8/10) havde et moderne tilsnit. I en leder i IMT (nr. 46, udførligt ref. i KD 17/11) skriver Poul Langagergaard, at vækkelsesforkyndelsen har bidraget til at fremme kulturen i IM de senere år. Han nævner bl.a. sang og musik og skriver, at »Aldrig har så mange været engageret heri – og med kreativitet, ny fantasi og kulturel indlevelse.« Til dette siger Brøndbjerg (KD 23/11), at med alt dette er der kun tale om en overfladisk åbenhed. Ørum Jørgensen citerer generalsekretær Poul Langagergaard for i et interview i BeT 28/10 at have sagt, at »Det er rigtigt, at Indre Mission prøver at ændre sit image«.

I en ny kronik (KD 15/11) skriver Brøndbjerg, at den store tilstrøm-

ning til IM intet siger om holdninger, for »Der kan samles mange om en snæver forkyndelse«. Og han mener, at det er en kendsgerning, at de fleste unge, som strømmer til disse aktiviteter i stort tal, kommer fra IM, KFUM og K og FDF/FPF sammenhænge, det viser intet om kontakten til de kirkefremmede.

Til beskyldningerne om, at IM i de senere år er blevet højredrejet, skriver landssekretær Hans Schmidt (IMT nr. 48), at det nok snarere er IMs kritikere, der er blevet venstredrejede, og det er jo som bekendt ved venstresving, at ulykkerne sker.

3.1.1 Indre Missions forhold til søndagsskolerne. Da K. F. Brøndbjerg i sine kronikker også omtalte IMs forhold til søndagsskolerne, gav det anledning til en ny debat om dette spørgsmål, en debat, der begyndte tidligere på året.

I 1979 blev Københavns folkekirkelige Søndagsskole-udvalg og Indre Missions Børnegudstjenester slået sammen til én organisation under navnet: Danmarks folkekirkelige Søndagsskoler og Børnegudstjenester (DFSB) (jvf. 1981, 195 f.). I løbet af 1983 blev det klart for offentligheden, at den form, som samarbejdet havde fået, ikke var tilfredsstillende for IM, idet man ønskede, at DFSB helt skulle integreres som en del af IMs arbejde. Denne udvikling ønskede 4 af DFSBs bestyrelsesmedlemmer, bl.a. formanden, sognepræst Hans Jensmark, Allerød, ikke at medvirke til, og de udtrådte derfor af bestyrelsen (jvf. KD 21/1).

Ørum Jørgensen siger i sin formandsberetning på IMs årsmøde, at anledningen til bruddet var, at IMH skulle godkende en vedtægtsændring i navnet: Danmarks folkekirkelige Søndagsskoler og Børnegudstjenester under Kirkelig Forening for den Indre Mission i Danmark, hvor man ønskede det sidste led fjernet. Det kunne vi fra IMs side ikke gå med til, da det havde været en forudsætning for sammenslutningen i 1979, siger han (IMT nr. 26, 9 f.).

IMH nedsatte et tremandsudvalg, der sammen med et tilsvarende udvalg fra DFSB skulle kulegrave struktur og tilhørsforhold imellem de to organisationer. Der kom hurtigt et skitseforslag fra udvalgene. Det blev foreslået, at navn, formål og arbejdsformer skulle forblive uændrede, men den 21 mands store bestyrelse skulle afløses af et 9 mands landsudvalg, og fremover skulle alle medarbejdere lønnes af IM. Stillingen som administrationschef skulle omdannes til en kontorlederstilling, og landssekretæren skal formidle samarbejdet imellem konsulenterne og de frivillige medarbejdere. Dette bevirkede, at Egon Nørsgaard forlod sin stilling som administrationschef.

I det nye landsudvalg skal IM sammen med Københavns IM have

flertal. Forslaget, der indebærer en fuldstændig integration af søndagskolerne i IM, skulle godkendes af begge bestyrelser, forinden det kunne træde i kraft, indtil da blev søndagskolerne styret af den reduce-rede bestyrelse med indremissionær H. P. Asmussen, Næstved, som konstitueret formand (jvf. KD 31/1).

Det vakte megen protest, at DFSB ville beholde sit navn efter det nye tilknytningsforhold til IM. Sognepræst H. P. Laustsen-Thomsen, Ryde, finder det uhæderligt og mener, at det kan blive nødvendigt at stable et nyt søndagskolearbejde på benene, der har samme bredde som folkekirken (KD 5/3). Luthersk Mission ser denne udvikling som noget positivt (jvf. KD 16/5). Kirkeligt Centrum's (KC) formand sagde i sin formandsberetning på årsmødet i Nyborg, at det er hyklerisk, at DFSB beholder sit navn, når det i vedtægterne står, at det er et arbejde *under IM* (KD 10/9 og 14/9, jvf. 25/9). Adskillige søndagskoler meldte sig ud af organisationen, og hele kredsbestyrelsen i Horsens nedlagde sit mandat i protest (KD 29/9, 2/11 og 29/11).

Endnu inden vandene er faldet til ro efter strukturændringen, kan KD (30/11) oplyse, at DFSBs landsudvalg har besluttet, at fraskilte ikke kan ansættes som lønnede medarbejdere eller blive kredsformænd i søndagskolerne. Denne beslutning vakte en voldsom protest og uro blandt søndagskolefolk. Et medlem af landsudvalget, sognepræst Chr. Sondrup, Lendum i Vendsyssel, beklager dette skridt og frygter en sprængning af sammenslutningen, hvis man i søndagskolerne skal rette sig helt efter IM (KD 14/11). Skriv mig på den sorte liste, skriver sekretariatschef i Missionen blandt hjemløse, Ulf Hamilton Clausen, i en randbemærkning i KD (7/11). Medarbejderne ved Nørrelandskirkens søndagskole i Holstebro tager klart afstand fra denne beslutning (KD 8/12, jvf. 14/11). IM er ved at blive spaltet på grund af denne holdning, skriver forstander Jørgen Nørgaard, Søndbjerg ungdomsskole, i en randbemærkning i KD (13/11).

Foranlediget af den kraftige debat om dette spørgsmål holdt DFSB et ekstraordinært landsudvalgs-møde, der strakte sig over 2 dage, hvor Ørum Jørgensen og Langagergaard deltog i en del af mødet. I en pressemeddelelse beklages det, at intentionen med beslutningen er blevet misforstået af mange, og det slås fast, at godkendelsen af kredsformænd i fremtiden »hovedsageligt (vil) hvile på et lokalt skøn«, men hvad lønnede medarbejdere angår, så vil de fortsat ikke kunne ansættes, hvis de er fraskilte (KD 11/12). Ørum Jørgensen skriver, at beslutningen aldrig burde have været offentliggjort, men i øvrigt gør han opmærksom på, at det ikke er en ny beslutning for IM, og som dokumentation citerer han Chr. Bartholdy fra »Det nye År« 1950 (KD 15/

11, jvf. IMT nr. 49, JyPo 6/11). Uden tvivl har Ørum Jørgensen ret, men mange vil nok sige, at IM burde have taget højde for, at der er løbet meget vand i havet siden da.

3.2 KFUM og KFUK

IMs forhold til KFUM og K gik netop i stykker i 1978 (jvf. 1979, 177) på grund af uenighed i synet på ansættelse af fraskilte som lønnede medarbejdere. Siden da har IMH ikke ønsket at lade sig repræsentere i KFUM og Ks fællesbestyrelse. Derfor foreslog fællesbestyrelsen på delegeretmødet i 1982 en vedtægtsændring gående ud på, at IM ikke længere skulle være repræsenteret i KFUM og Ks fællesbestyrelse, dette forslag fik ikke flertal dengang. Men da IM fortsat ikke ville lade sig repræsentere, så stillede fællesbestyrelsen det samme forslag igen til delegeretmødet i 1984, der blev holdt i storebededagsferien på Nyborg Strand (jvf. KD 16/5 og de flg. dage), hvor forslaget blev vedtaget (jvf. KD 21/5). Ligeledes blev det vedtaget at påbegynde et familiararbejde i KFUM og Ks regie, så KFUM og K i højere grad blev en bevægelse, der arbejder parallelt med IM (jvf. KD 17/5 og 20/11).

I øvrigt måtte 1. formanden, Ivar Brændgaard konstatere, at der havde været et mindre fald i medlemstallet det sidste års tid på omkring 1000 medlemmer. Desuden konstaterede han, at der ikke længere var opposition imod landsledelsen, og beretningen blev også vedtaget enstemmigt (KD 19/5).

På IMs årsmøde beklager Ørum Jørgensen, at han efter KFUM og Ks delegeretmøde må konstatere, at båndet imellem IM og KFUM og K brast (IMT nr. 26, 10 f., jvf. nr. 23. Jvf. herom forstander Eskil Agger i randbemærkning i KD 26/6 og Ørum Jørgensen replik hertil i KD 27/6).

KFUM og Ks beslutning om at gå ind i familiararbejdet gav anledning til nye sammenstød på et »topmøde« mellem IM og KFUM og K i efteråret, hvor IM meddelte, at grundlaget for hovedbestyrelsesbeslutningen efter bruddet i 1978 om, at der ikke måtte oprettes IMU på steder, hvor IM KFUM og K samarbejder, nu ikke længere er til stede (KD 31/10 og 2/11).

IMH og KFUM og Ks fællesbestyrelse og formænd og forstanderpar fra IM- og KFUM og KFUK-oprettede skoler mødtes den 16/11 til det årlige møde på Horne ungdomsskole. Her drøftede man de ovenfor omtalte emner. Denne samtale ønskedes fortsat på et nyt ekstraordinært møde i foråret 1985 på IMs Bibelskole i Børkop (jvf. KD 16/11 og 8/12).

3.3 Kirkeligt Centrum

En meget stor del af den kirkelige debat i 1984 kom til at dreje sig om de kirkelige højrebewægelser i Danmark

Sognepræst Svend Aage Kristoffersen berørte på KCs landsmøde på Nyborg Strand i weekenden 7-8/9, IMs anstrengte forhold til KFUM og K og søndagskolerne. Desuden mente han, at IM udover den iværksatte effektivitetsanalyse også burde foretage en undersøgelse af IMs skadevirkninger i dansk kirkeliv. Ofrene for IMs strategi råber ikke højt, men vi møder dem, sagde han. Desuden mente han, at IMs ledelse er blevet besat af en eller anden form for »nyfarisæisme«. Jvf. hertil Ørum Jørgensen's replik i IMT nr. 40, hvor han skriver, at han desværre ikke så let kan få øje på KCs skadevirkninger, men til gengæld har han også svært ved at få øje på KCs positive virkninger (jvf. også Ørum Jørgensen i IMT nr. 12).

Om KCs egen fremtræden i dansk kirkeliv sagde Kristoffersen, »at Kirkeligt Centrum – folkets røst forhåbentlig også i dag tolker kirkefolkets besindige og saglige røst ind i tidens kirkelige debat.« Han håber »at det må lykkes (KC) at samle en flok, der kan være med til at give røst til de stille i landet og skabe et fællesskab, hvor friheden og åbenheden råder«. Det er vor opgave »at styrke søndagen som hvile- og helligdag med den større respekt for søndagen som gudstjenestens dag«, sagde han (KD 10/9).

3.4 Kirkeligt Samfund

På Kirkeligt Samfund's årsmøde i Ringe i weekenden 5-6/10 kom formanden, domprovst Poul Kiilerich, også ind på forholdet til de kirkelige højrebewægelser. Det var især det stigende antal præster, som har forbindelse til MF i Århus og DBI i København, der bekymrede ham. Det fundamentalistiske bibelsyn, som de repræsenterer, synes at gøre sig bredere og bredere i folkekirken, men det er en forkrøbling af kristendommen, sagde han (KD 6/10, DKt 21, 323).

Det er især udviklingen på Bornholm, der har hans bevågenhed. Her har ca. halvdelen af præsterne deres baggrund i disse to institutioner, og vi er efter opfordring derfra villige til at hjælpe med til at få et folkeligt og kirkeligt arbejde i gang derovre, lover han. Og han opfordrer bornholmerne til at være årvågne ved efterårets menighedsrådsvalg og ikke »ansvarsløst ... lade en lille kreds eller klike, som ikke er repræsentativ for menigheden, skalte og valte med det, der er sognets dyrebareste ejendom«. Det må have skortet på agtpågivenhed ved sid-

ste menighedsrådsvalg, »Når et sogn har fået en præst, der snarere opfatter og behandler sognemenigheden som hedninger end som kristne, ...« (KD 6/10, DKt 21, 323).

Kiilerich deler ikke helt Ørum Jørgensen's bekymring over den skarpe tone imellem de kirkelige organisationer. Derfor tvivler han på, at der vil komme det ønskede resultat ud af at få skabt et forum til samtale, som det er foreslået af Ørum Jørgensen. Han slår fast, at en evangelisk luthersk kirke simpelthen må være præget af spændinger. Dertil kommer, IMH virkeligt har magt til at tale og handle på manges vegne i et sådant forum, men KSs styrelse kan kun tale på egne vegne (KD 6/10, DKt 21, 324, IMT nr. 12).

Det må også nævnes, at der i begyndelsen af året blev taget et initiativ til med KS's støtte at få påbegyndt et grundtvigsk ungdomsarbejde (KD 31/1).

3.5 *Kirkeligt Samling om Bibel og Bekendelse*

Kirkeligt Samling om Bibel og Bekendelse vil så kraftigt som muligt stå bag de forkyndere, der ikke er accepterede af den moderne teologi, sagde formanden, pastor Jørgen Glenthøj, på foreningens årsmøde i weekenden 29-30/9.

Nu som før vil organisationen modarbejde den omsiggribende misbrug af den demokratiske (læs menighedsrådenes) flertalsmagt i folkekirken og fremføre, at »Magt er aldrig i sig selv ret«. Og Glenthøj forudser, at der vil komme en bølge af fornyelse gennem kirken i de kommende år (KD 2/11).

4 *Det kristne børnearbejde*

Søndagskolerne er kun en lille del af det kristne børnearbejde, derudover gør de uniformerede kops, der mere eller mindre er udsprunget af IM-baggrund – KFUM og K-spejderne og FDF/PPF –, et meget stort arbejde. Nyt er det, at mange yngre præster uden særlig tilknytning til de nævnte kops i de senere år har set børnearbejdet som en ny udfordring. For mange har det sin baggrund i de vanskeligheder, der har været ved at få gennemført en meningsfyldt konfirmandundervisning, der kunne engagere børn på en sådan måde, at det ikke bare blev et tomt slag i luften. Resultatet er blevet et utal af særlige børnegudstjenester med meget varierede programmer. Herunder må det nævnes, at der i de senere år er kommet mange nye (børne)salmer til.

Et virkeligt tegn på, at der er nybrud på vej, er, at de grundtvigske kredse for alvor begynder at tænke i disse baner. De nye grundtvigske toner kommer klart til udtryk i, at KSs pjece i anledning af menighedsrådsvalget har en artikel af sognepræst Ruth Skovsborg, Odense, om netop børnegudstjenesten. Og denne artikel i pjecen fremhævede Kiilerich på KSs årsmøde. Og det, at netop denne artikel vakte meget debat på årsmødet, viser, at der blandt de grundtvigske endnu er stor uenighed om børnegudstjenestens plads i folkekirken.

Provst Vagn Kvist, Varde, oplyste, at man i Varde *ikke* ville »ofre« en højmesse om måneden til en børnegudstjeneste, som foreslået af Ruth Skovsborg i artiklen (DKt 22, 336 ff., jvf. KD 8/10 og lærer Kirsten Dolmer's randbemærkning smst. 26/10).

Pjecens redaktør, Poul Bendix Knudsen, siger herom i det efterfølgende nr. af DKt (23, 353 f.), at selvom han ikke er enig i enhver formulering i Ruth Skovsborg's artikel, og at han godt vidste, at den ikke ville passe til alle teologiske vinkelmålere, så skal hun »ikke have utak for at have rejst denne væsentlige debat, som jeg tror er nødvendigt for Kirkeligt Samfund at komme igennem«.

4.1 Ny børnesalmebog

Kommissionen Børn og Kirke er nedsat af FDF/PPF, KFUM-spejderne, KFUK-spejderne, KFUMs Idræt, KFUM og K og DFSB og har biskop Henrik Christiansen, Ålborg, som repræsentant for biskopperne. Denne kommission nedsatte for 4 år siden et 4-mands udvalg, som skulle udgive en børnesalmebog, der ikke skulle erstatte, men være et supplement til Den danske Salmebog (KD 24/7).

Professor Mogens Müller betegner det som et kup at kalde den: Salmer og Kirkeviser. Med henvisning til det tillæg til DDS, som DFSB udgav for et år siden, siger han, at disse to børnesalmebøger supplerer hinanden. Han glæder sig over, at man har forsøgt at gå nye veje, og i mange henseender er det også lykkedes, selvom kvaliteten er svingende, hvad udvalget også selv er klar over (jvf. KD 24/7). Især fremhæver han biskop Johannes Johansen's bidrag; hans salmer rager op i denne samling, skriver han. Og han slutter med at ønske børnesalmebogen »god vind« (KD 9/7).

Det skal dog nævnes, at han mener, at der kan fremdrages ting i den, der er mere end teologisk betænkeligt, og som eks. nævner han en gendigtning af opvækkelsen af Jairus' datter. Denne bemærkning afføder nogen polemik i KD med bidrag af pastor Tage Lunn og biskop Johannes Johansen (jvf. KD 14/7, 27/7 og 7/8).

Det må også nævnes, at det kom til debat om børnesalmebogen på KSs årsmøde. Sognepræst Holger Jepsen, Århus, mente, »at der mangler salmer til børn«. Og han »er ikke stødt på én, der er noget værd«. Om de børnesalmer, som Poul Kiilerich hidtil er blevet præsenteret for, sagde han. »Det, der er kommet indtil nu, er så ynkeligt, at jeg vil skamme mig ved at bruge det til noget, der ligner en gudstjeneste«. Jvf. hertil sognepræst Jens Markussen's og lærer Kirsten Dolmer's randbemærkninger i KD henholdsvis den 23/10 og 26/10.

4.2 Børnegudstjenester

Fordi antallet af børnegudstjenester er vokset i de senere år, har kirkeministeriets liturgiske kommission også overvejet børnegudstjenestens udformning. Kommissionen ønskede at drøfte muligheden for at opstille en liturgisk ramme for børnegudstjenesten, så den kunne holdes på højmessens plads.

Liturgikommissionens sekretær, professor, dr.phil Chr. Thodberg, foranledigede, at der på præstehøjskolen blev afholdt kurser om børnegudstjenester i årene 1981 og -82. Disse kurser blev ledet af pastor Inge Lorentzen, Rønne. I 1982 nedsatte præstehøjskolen en arbejdsgruppe, hvis deltagere væsentligst var undervisere og deltagere på de nævnte kurser. Indtil foråret 1984 har denne gruppe arbejdet med principielle retningslinjer og praktiske forslag og vejledninger til en børnegudstjeneste med højmessens grundtræk (jvf. MrBl 8, 247 f.).

Gruppens arbejde, der udkom i slutningen af 1984 i bogform, blev færdigredigeret af lektor Jens Kristian Krarup, præstehøjskolen og Ruth Skovsborg (KD 27/7, jvf. Inge Lorentzen's forhåndsomtale af bogen i DKt 14, 225 f. under overskriften: Børnegudstjeneste – for vore synders skyld og Lars Holms anmeldelse i DKt 26, 409 ff.).

4.2.1 Første stiftsudvalg for børne- og familiearbejde Biskop Henrik Christiansen og Provst Knud Schjødt-Pedersen, Vestervig, har taget initiativ til, at man i jan. 85 forsøger at få nedsat et stiftsudvalg for Ålborg stift til hjælp for folkekirkens børne- og familiearbejde. Man vil også drøfte ansættelse af stiftskonsulenter (KD 10/12).

4.2.2 Præster som børnekonsulenter. På grund af det tomrum, der er opstået, efter at DFSB er blevet helt integreret i IM, har KC drøftet mulighederne for at støtte det børnearbejde, som gøres i de enkelte sogne. KCs formand, Sv. Aage Krisstoffersen, oplyser, at man kunne forestille sig, der blev knyttet en børnekonsulentordning til mindre præsteembeder i stedet for at nedlægge dem (KD 15/11).

4.3 FDF/FPF

Ved 10 års jubilæet for dannelsen af FDF/FPF pr. 1/1-84 (jvf. KD 4/1) skal landets største og ældste kirkelige børne- og ungdomsorganisation gøres større. I den skriftlige beretning til FDF/FPF's landsmøde på Nyborg Strand i weekenden 10-11/11 skriver hovedbestyrelsen, at der bør iværksættes en kampagne for at få oprettet flere kredse. Formanden for hovedbestyrelsen, seminarirektor Knud Munksgaard, mener, at det er uhyre vigtigt, at man kommer ud til så mange børn som muligt med evangeliet i disse sækulariseringstider (KD 9/11).

I den mundtlige beretning sagde Munksgaard bl.a., at »Der har i årenes løb været stærke fronter mellem kirken og de frivillige organisationer, men vi må engagere os mere aktivt i det kirkelige liv i sognene, ...« Men FDF/FPF er også inde i en forkyndelseskriser, sagde Kaj Oluf Hvass, Harboøre. Han mente, at FDF/FPF mister sin troværdighed, fordi så mange af lederne ude omkring ikke kommer i kirke. Hvordan skal vor forkyndelse så blive troværdig over for børnene?, spurgte han (KD 12/11). I forbundets nye arbejdsplan for de næste 4 år siges det, at man skal engagere sig i arbejdet med børne- og familiegudstjenesten samt kirkens højmesse. Et flertal af de 750 deltagere i landsmødet afviste et forslag om, at man skal arbejde for at ændre kirkens højmesse, så den giver plads for børnene og de unge (KD 12/11).

På landsmødet skete der det helt exceptionelle, at landsmødets store flertal *imod* hovedbestyrelsens anbefaling vedtog, at forbundet skulle engagere sig i socialt arbejde. Allerede på sidste landsmøde for 2 år siden begyndte man i FDF/FPF at debattere, om man skulle gå ind i et socialt arbejde for hårdt belastede børn. Til dette landsmøde forelå der et ønske om FDF/FPF's støtte til et konkret projekt på Vesterbro i København. Det var kredsene på Vesterbro, der havde taget initiativ til at oprette et værested for børn. Man havde fået etableringsstøtte fra Københavns kommune og desuden tilsagn om betaling af husleje og varme, men nu manglede man 200.000 kr. til aflønning af en leder i en 2 års forsøgsperiode. Trods stor modstand fra hovedbestyrelsen vedtog landsmødet med stort flertal at støtte forsøget med 200.000 kr. (KD 10/11 og 12/11, jvf. KD 29/12, Pol 30/12).

5 Det kirkelige fredsarbejde

Spørgsmålet om engagement eller ikke i fredsarbejdet gav anledning til megen debat både indenfor og udenfor de kirkelige organisationer.

Samarbejdet imellem en række kirkelige børneorganisationer og Det økumeniske Fællesråd resulterede først på året i udsendelsen af infor-

mationsavisen: »Forbøn for fred« og i efteråret i udsendelsen af fredsmappen: »Så vælg da livet« (KD 6/3, jvf. 10/3).

Fællessekretær i Det økumeniske Fællesråd, Chr. Balslev-Olesen, der har en baggrund i FDF/FPF, betegnes i KD som en foregangsmand i det kirkelige fredsarbejde (16/7).

For FDF/FPF har det ikke været så lige en sag at gå ind i fredsarbejdet, selvom landsmødet i 82 vedtog en udtalelse om fred og retfærdighed. På landsmødet i efteråret 84 blev der stillet forslag om, at landsmødet skulle afvise det afsnit af hovedbestyrelsens beretning, der handlede om fred og retfærdighed, det blev dog nedstemt med stort flertal (KD 12/11). Op til landsmødet i 84 havde den tidligere forbundssekretær, sognepræst Poul Hansen, Sønderbjerg, udgivet et hæfte med titlen: »FDF/FPF – bred folkekirkelig bevægelse eller kirkeligt/politisk sekt?« En lignende frygt lå bag kredsleder Johs. E. Madsen's forslag om, at det vedtægtsmæssigt skal fastslås, at FDF/FPF er tværpolitisk og folkelig (KD 10/11 og 20/11, jvf. læserbrev i KD 16/7).

Hovedbestyrelsen slår dog fast, at selvom FDF/FPF engagerer sig i debatten om fred og nedrustning, så betyder det ikke, at FDF/FPF er nogen fredsbevægelse (KD 10/11). Formanden, Knud Munksgaard, sagde, at han håbede, at debatten om, hvorvidt man skulle behandle dette emne overhovedet, nu endelig var afsluttet, så man endelig kunne komme i gang med at debattere selve sagen (KD 12/11).

Da så fredsmappen: »Så vælg da livet« endelig udkom først på efteråret med nogen forsinkelse, var alle de 9 organisationer, der stod bag udgivelsen, enige i sigtet med materialet. FDF/FPF's generalsekretær, Erik Hübertz, slog fast, at det er et materiale til børnearbejdet og ikke til fredsbevægelsen. Ole Lundgård fra Danske Baptisters Spejderkops mindede om, at det handlede om den bibelske fred, altså den fred, der ikke bare er fraværet af krig (KD 4/10).

På grund af uenighed i KFUM og K om, hvorvidt man skulle engagere sig i fredssagen, har fællesbestyrelsen ikke ønsket, at KFUM og K skulle stå som medudgiver, derfor er materialet alene et tilbud til foreninger, der ønsker at benytte det (KD 10/3).

Poul Langagergaard skriver (IMT nr. 14), at den landsdækkende kampagne for fred er et falskneri. Han følges op af formanden, John Ørum Jørgensen, der i beretningen til årsmødet i Herning sagde, at IM som organisation ikke kunne engagere sig i fredsarbejdet, fordi det havde så stærke politiske overtoner (IMT nr. 26, 8 f.).

Ifølge udgiverne blev fredsmappen godt modtaget, og 1. oplag på 5000 eksp. blev hurtigt udsolgt, men Chr. Balslev-Olesen beklager, at endnu ingen anmeldelser er kommet af materialet (KD 27/11). Men

den 15. og 18/12 bragte KD 2 kronikker som anmeldelse af materialet. Den 1. var en teologisk anmeldelse af professor Steffen Kjeldgaard-Pedersen, og den 2. var en anmeldelse ud fra en pædagogisk betragtning af sognepræst Lars Tjalve. Begge er yderst kritiske over for materialet, dog mest Kjeldgaard-Pedersen, der næsten ingen positive ord har til materialet.

Kjeldgaard-Pedersen skriver, at man med materialet, der er henvendt til ledere af kristent børne- og ungdomsarbejde, manipulerende forsøger »at gøre fredssagen til sagen over alle sager i dette arbejde«. Endvidere mener han, at med den sammenstilling af fred og retfærdighed materialet giver, da gives der en ensidig politisk fremstilling af fredsbegrebet. Med dette materiale bliver børne- og ungdomsarbejdet »totalt ideologisk«, skriver han. »Det er magtens kirke, som rejser sig i dette fredsmateriale«, fastslår han. (jvf. også hans anmeldelse af: Livstegn – en mosaik om fred og kristendom, red. af Kaj Bollman, KD 19/5).

Lars Tjalve, der selv som daværende hovedbestyrelsesmedlem for FDF/FPF var med til at drage FDF/FPF ind i fredsarbejdet, skriver, at han »ikke vil drømme om at bruge dette materiale med de børn, jeg selv er leder for i vores lokale FDF/FPF-kreds.« Han savner desuden »en understregning af, at vold og krig først og fremmest er umenneskeliggørende«. Men »Den frygtede politiske ensidighed er ikke til stede«, mener han. Der moraliseres for meget, skriver han. »Jeg synes fredssagen er dårligt tjent med dette materiale. Det skamrider den dårlige samvittighed. Det er fattigt på drøm og vision – ikke hvad angår en bedre og retfærdig verden – men hvad angår midlerne.« Og han gør opmærksom på, at der tales meget om »fred og retfærdighed, men ikke mange ord om frihed«. »De børn og unge, jeg har med at gøre, skal i hvert fald ikke forholdes den kristne frihed, som hænger sammen med, at verden ikke bare er vores eller de andres, men Guds, og frelsen ikke vores indsats, men Kristi«, siger Tjalve.

Register

- Abel 36, 42-43.
Absalon 11.
Adaldag 29-32.
Adam af Bremen 31-32.
Adamsen, K. Robert 203-220.
Adler, J. G. C. 141.
Agapit II 29.
Agger, Eskil 261.
Agnes 35-36, 38-47.
Albinus, Erling 224, 231, 235,
238-240, 242, 244-246.
Ammundsen, V. 141, 181, 198.
Andersdatter, Abigail 120.
Andersen, Birte 221-224, 227.
Andersen, Jens 88.
Andersen, Kurt 225.
Andersen, Otto P. 216.
Anne Marie, søster 158.
Appel, Erik 184, 199.
Arentsen, Arent 111-120.
Arhning, J. O. 80.
Arup, Erik 7, 14-17.
Asmussen, H. P. 260.
Asser 16.
Astrup, Aksel 233.
- Bach, H. 99.
Bagger, K. 243, 246.
Baggesen 77.
Balslev-Clausen, Erik 249.
Balslev-Clausen, Peter 240.
Balslev-Olesen, Chr. 267.
Bang, A. C. 109.
Bang, J. P. 184, 199.
Banner 79.
Banning, Knud 78, 225-226.
Barfod 218.
Barnekow, Hans 79.
Bartholdy, Chr. 257, 260.
- Bastholm, C. 93, 99.
Baumgarten, Michael 123-125,
142.
Begtrup, Holger 182, 198.
Behrendt, Flemming 225-226.
Benedicht, Lorentz 103, 109.
Bennedsen, Dorthe 233.
Berg 164, 166.
Berg, Chresten 198.
Bertelsen, Ole 222-228, 235, 241-
242, 249.
Bille, Claus 59.
Billing 24.
Birgitta 56, 78-79.
Biørn, Svend 239.
Blaach, Jens Nielsen 111.
Blackwood 127-128, 132-133.
Blindheim, Martin 75.
Boetius, Sebastian 102.
Bohnfeldt, Helene 185, 190.
Boisen, Bent 258.
Bolin, Sture 7, 19-21, 23-24.
Bollmann, Kaj 222, 268.
Borgbjerg, Fr. 234.
Borre, Harald 53, 77.
Borup, Johan 178, 198.
Borup, N. H. 225.
Brandes, Georg 181-183, 198.
Brandram, Andrew 148-149.
Brandt, C. J. 79-80, 98.
Brasen, E. 212, 215.
Bredsdorff, Poul 254.
Breehms, Laurids Chr. 111, 117.
Brengaard, Carsten 7-18.
Brentano, Clemens 166.
Bricka, C. F. 109.
Broby-Johansen, R. 49, 75.
Brochmand, Jesper 109.
Brockdorf 139.

- Brøndbjerg, K. F. 256-259.
 Brorson, H. A. 92-93, 99.
 Brown, Peter 145-149.
 Bruhn 134.
 Brun, Jens 254.
 Brühl 26, 33.
 Brücker, G. V. 196-199.
 Brændgaard, Ivar 261.
 Brøndum-Nielsen, Johs. 98.
 Buch, Anna 151, 156-164, 172, 174.
 Buchwalt, Wulf von 111, 113.
 Bugenhagen 104.
 Bugge, G. N. 201.
 Buus, Erik 17.
 Bøggild, Jens 254.
 Baagø, Kaj 145, 149-150.

 Cairns, John 123.
 Carstens, N. J. 223.
 Chemnitz 102.
 Chemnitz, Jens Chr. 242.
 Chrestensen, Chresten 115, 119.
 Chrestensen, Hans 111.
 Chrillesen, C. G. 208-209, 212, 215.
 Christensen, A. B. 253.
 Christensen, Aksel E. 7, 16.
 Christensen, C. A. 18, 35, 47.
 Christensen, H. C. 252.
 Christensen, J. C. 234.
 Christensen, Torben 78.
 Christian III 58, 78, 88, 97.
 Christian IV 103-106, 108-109.
 Christian IX 174.
 Christiansen, Henrik 228, 230, 235, 253-254, 256, 264-265.
 Classen 157.
 Clausen, H. N. 142.
 Clausen, Ulf Hamilton 260.
 Clemmensen, M. 47.
 Conring, Louise 151, 155-169, 171-175.
 Cramer, J. A. 142.
 Cranach, Lucas 58, 61.

 Dahl, N. P. L. 206, 212-214, 216-219.
 Dahlhoff, N. Chr. 170, 174-175.
 Dam, Poul 239, 250, 252.
 Danielou, Jean 78.
 Davidsen, Erik 223-224, 247-250.
 Delius, Walter 78.
 Deleuran, Aage 252.
 Demidoff, Lene 29, 33.
 Dietrich, Veit 88.
 Dissing, Jette 13.
 Dolmer, Kirsten 264-265.
 Drachmann, Holger 183, 198.
 Dueholm, R. 233.
 Dybvad 105.
 Døcker, J. F. 178-179, 198.

 Eardley, Culling 121, 124, 128, 134.
 Eiberg, Jørgen 248.
 Eie, Otto 243.
 Ekkehardt 31.
 Eleonora 164-165.
 Elise 158.
 Elze 33.
 Emilie 164-165.
 Erasmus 90, 98.
 Erik Ejegod 8-9, 15.
 Erik Emune 10-11, 16.
 Erik Plovpenning 35-36, 38-39, 41-47.
 Erik Klipping 35-36, 39, 45.
 Erik Menved 39, 41-43, 45-46.
 Eriksen, Herluf 223, 231, 235, 240, 243.
 Erslev, Kristian 17.
 Ervolder, Orla E. 245, 247-249.
 Eskil 7-12, 16-17.
 Estridsen, Svend 8, 11.

 Fenger, Ole 14.
 Finch, John 128, 134.
 Folgbert 31.
 Frederik II 43, 103.
 Frederiksen, Henrik E. 246.

- Frederik Wilhelm III 122.
Frederik Wilhelm IV 122.
Fridericia 109.
Frimodt, Rudolph 153, 170, 175.
Friis, Bent 248.
Friis, Christian 105.
Friis, Jørgen Lauridsen 105.
Friis, Aage 17.
- Gad 196.
Gammeltoft-Hansen, Hans 229-230.
Gamst-Pedersen, H. 235.
Geertz 125, 135-136, 139.
Geismar, Oscar 210, 215.
Gero 24, 30.
Gertsen, Niels 233.
Gierow, Krister 63, 79.
Glebe-Møller, Jens 225.
Glenthøj, Jørgen 263.
Glud, Søren Sørensen 118.
Gnupa 19.
Godtfredsen, Niels Bernhardt 199.
Grand, Jens 43.
Grane, Leif 78-79.
Gregor VII 14-15.
Grundtvig, N. F. S. 92-94, 98-99, 145-150, 177, 226.
Grunnet, Niels E. 245.
Græsholdt, Th. 235, 245.
Grønbech, Wilhelm 178, 198.
Gude, Ludv. J. M. 126, 120.
Gøriche 163, 172-173.
Gøye, Mette 59.
Gøye, Mogens 59.
- Hald, Kristian 14, 18.
Haldane, Robert 149.
Hammerich, Fr. 125, 141.
Hansen, Andrew 178-179, 198.
Hansen, B. D. 253.
Hansen, C. F. 199.
Hansen, Chresten 116.
Hansen, Hans 112.
Hansen, Henrik Steen 178, 198.
Hansen, madam 186.
Hansen, Peter Gottlieb 141, 143.
Hansen, Poul 267.
Hansen, S. Konstantin 99.
Harald Blåtand 19, 21, 29-32.
Harms, Inger 236.
Hauge, Svend 152, 175.
Hegner, Tommy 246.
Heiberg, B. W. 164-166, 169, 172, 175.
Heje, N. I. 203, 212, 214-215.
Helene 40.
Helweg, Axel 194, 199.
Helweg, Hj. 211, 213, 215-217.
Hemmingsen, Niels 103, 105, 108.
Henckel, Ida 162, 175.
Hengstenberg 122.
Henrik I 19.
Henriksen, Jens Ole 248-249.
Henriksen, Mads 35.
Hertz, Edel 223, 252.
Hey, Vilhelm 187, 189, 192, 199.
Hjelholt, Holger 141.
Hjort, Peder 141.
Hodges, George Lloyd 141.
Hoff 184.
Holbøll, V. K. 214-216, 220.
Hollweg, M. A. Bethmann 127, 130.
Holm, Harald 184, 199.
Holm, K. C. 229, 235, 241.
Holm, Lars 223, 228, 242, 247, 249-250, 254-255, 265.
Holm, Niels 228.
Holstein, I. A. 157-158, 163, 170, 172-173, 175.
Holter, Åge 150.
Honore, Anker 243.
Hornemann, Jørgen 222.
Hvass, Kay Oluf 266.
Hübertz, Erik 267.
Høeg, Just 49-51, 59-60, 67, 79.
Høeg, Stygge 50, 60.
Høffding, Harald 180, 198.

- Hörger 26, 33.
 Høst 207-208.
 Haastrup, Ulla 47, 49, 51, 53, 75-76, 78-79.
- Ingeborg 46.
 Juul, Stig 15, 18.
- Jacobsen, Erhard 222-223, 231.
 Jacobsen, Hans 126-127, 129, 131-133.
 Jacobsen, J. C. 181, 198.
 Jacobsen, Johs. W. 228-229, 235.
 Jacobsen, Lis 14, 77, 99.
 Jacobsen, Sv. Ebbe 233, 235.
 Jensen, Chresten 114-115.
 Jensen, Chr. Axel 76.
 Jensen, Erling 245.
 Jensen, Finn Riber 245.
 Jensen, Johs. V. 183, 198.
 Jensen, Jørgen Skafte 43, 47.
 Jensen, Kristian 109.
 Jensen, Marie Dalgaard 152.
 Jensen, Martin 218.
 Jensen, Ole 241.
 Jensen, Peder 112-120.
 Jensen, R. V. 216.
 Jensen, Thomas 191.
 Jensmark, Hans 259.
 Jepsen, Holger 265.
 Jepsen, Jep 141.
 Jessen, Jens Anton 189, 199.
 Johannes XII 28.
 Johansen, Johs. 235, 255, 264.
 Jungersen, F. 184, 198.
 Juul, Ebbe 213, 215.
 Juul, Esger 46.
 Jørgensen 218.
 Jørgensen, Asger 230.
 Jørgensen, Chr. 239.
 Jørgensen, Joh. 182, 198.
 Jørgensen, John Ørum 248, 251, 254, 256-263, 267.
 Jørgensen, Søren 111.
- Kalckar, Otto 120.
 Kalkar, Chr. H. 124, 126-131, 134, 136-138.
 Kappelgaard, Finn 251.
 Kaspersen, Søren 39, 41, 47, 78.
 Katharina 51, 53.
 Kerr, John 127-128, 133-134.
 Kierkegaard, P. C. 145, 150.
 Kiilerich, Poul 251, 254, 262, 265.
 Kilstrom, Bengt Ingmar 76, 78.
 Kingo 92.
 Kjeldgaard-Pedersen, Steffen 268.
 Kjær-Pedersen, Erik 235.
 Knud den hellige 8-12, 14-15, 17-18.
 Knud Lavard 8, 10, 12, 16-17, 36, 38, 41-42, 47.
 Knud den store 18.
 Knudsen, G. 97.
 Knudsen, Jacob 186, 197, 199.
 Knudsen, Jens Larsen 187, 199.
 Knudsen, Poul Bendix 250, 264.
 Knutzen, Frederikke 190.
 Koch, Hal 7-8, 13-14, 17.
 Koch, Hans 205, 214.
 Koch, L. J. 99, 152, 175.
 Koch, Oluf 105, 109.
 Koch, Peter Gabriel 188-189, 195-196, 199.
 Koch-Petersen, Elsebeth 221, 224-237, 239, 244-245, 247.
 Kold, Kresten 196.
 Konradsen, K. G. 191, 199.
 Kornerup, Bjørn 109.
 Krarup, Jens Kristian 265.
 Krarup, V. 209, 215.
 Kristensen, Marius 98.
 Kristoffer I 42-43.
 Kristoffer II 43, 46.
 Kristoffersen, Svend Aage 249, 262, 265.
 Krog, Torben 252.
 Krognos, Anne 76.

- Kroman, Erik 17.
Kromann, Kristian 180, 198.
Kryger, Karin 99.
Kuntze 139.
Kvist, Jens 241-242.
Kvist, Vagn 223, 225, 250.
Køcher, Arthur 14.
- Langagergaard, Poul 256, 258,
260, 267.
Lange, Preben 242.
Langhoff, Johs. 256.
Larsen, Arne G. 234, 239.
Larsen, Helge 225.
Larsen, Kurt 247.
Larsen, Tove Lindbo 224.
Lausen, Egon 246.
Laursen, Vagn 251.
Lausten, Martin Schwarz 152.
Laustsen-Thomsen, H. P. 260.
Lee 167.
Libentius 31-32.
Liebgott, N. K. 47.
Lilleør, N. C. 224.
Lind, Johs. 199.
Lind, Johs. 235.
Lind, Vincent 241.
Lindberg, Jac. Chr. 94, 96-97, 99,
145-150.
Lindberg, Elise 145-146, 149.
Linde, Hans Aage 252-253.
Lindegård, Olav C. 223, 235,
256.
Lindgren, Mereth 76-77.
Lindhardt, P. G. 175, 207-209,
213, 224, 228, 250.
Lorentzen, Inge 265.
Louise, dronning 151, 153, 159,
161-163, 168-171, 174.
Ludwigs, Chr. 184, 199.
Lunden, Trygve 78-79.
Lundgård, Ole 267.
Lund-Sørensen, E. 233, 235.
Lunn, Tage 264.
- Luther, Martin 55-63, 66, 75, 77-
79, 85, 88-91, 98, 101-102, 104,
106-109, 123, 138.
- Mackeprang, M. 78.
Madsen, Johs. E. 267.
Madsen, Mette 235-246, 251, 253,
255.
Madsen, Peder 181, 198.
Madsen, W. Westergaard 206.
Maler, Hans 61, 63, 74.
Margrethe 51, 63.
Margrethe, dronning 18.
Margrethe Sambiria 43.
Markussen, Jens 265.
Martensen, H. L. 152, 167, 169-
170, 175.
Matter 135, 141.
McGuire, B. P. 47.
Melanchton, Philip 101-104, 106,
108.
Meyling, Hans Emil 189, 199.
Michelsen, Anders 112.
Mieszko 30.
Mikkelsen, Hans 86, 98.
Mistivoj 30.
Moe, Carl 187, 190-195, 199.
Moe, Oscar 109.
Moe, Otto 187, 199.
Mohr 154.
Molde, Bertil 98.
Moltke, greve 174.
Mommsen, Joh. Friedr. 126-127,
129, 132.
Monrad, Johs. 184, 199.
Mortensen, Viggo 255.
Mosbech, Holger 99.
Mule, M. A. 180, 198.
Munck, Einar 196, 199.
Munck, Johannes 94, 99.
Munksgaard, Knud 266-267.
Müller, Mogens 264.
Münter 146.
Mütterich 47.

- Mølgaard, Villy 231.
 Møller, Erik 201.
 Møller, Otto 201.
 Mørch, Kristian 242.
- Niels 11, 15, 18.
 Nielsdatter, Maren 111-118.
 Nielsen 173.
 Nielsen, Chresten 111.
 Nielsen, Erik A. 223.
 Nielsen, Jens 115, 117.
 Nielsen, Magnus 9-10.
 Nielsen, Nic. J. E. 126, 129, 143.
 Nielsen, Vald. 213.
 Niermeyer 25, 33.
 Nitzsch, Carl Immanuel 126-127, 129.
 Norn, Otto 78.
 Nørgaard, Anders 177-200.
 Nørgaard, Egon 259.
 Nørgaard, Frederik 184, 199.
 Nørgaard, Niels Nielsen 111.
 Nørgaard, Jørgen 260.
 Nørlund, Poul 35-36, 38-42, 47.
- Okko 16.
 Oldenburg, P. 215, 218-220.
 Olesen Larsen, K. 210, 212, 215.
 Olrik 47.
 Olsen, Rikke Agnete 39, 47.
 Oluf 11, 14.
 Ostfeld, Harald 203, 205-206, 209-214, 219.
 Otto I 19-30, 32.
 Otto II 19, 26-27, 45.
 Otto III 19, 31-33.
 Otto, Alfred 9-10, 17.
 Overgaard, Frands Ole 199.
 Owen, John 149.
- Palladius, Peder 77, 79, 99.
 Paludan, Lars 226.
 Paludan-Müller, Fr. 181, 198.
 Paulli, J. H. 154, 175.
 Paulli, Richard 170, 175.
- Pedersdatter, Anne 117-118, 120.
 Pedersen, Bertel 112-113.
 Pedersen, Chresten 113.
 Pedersen, Christiern 59-67, 79-80, 86-88, 98.
 Pedersen, E. Thestrup 98.
 Pedersen, Ole 186.
 Pedersen, Sigfred 94, 99.
 Petersen, Magnus 49, 75, 77.
 Paucher, Caspar 101-102.
 Pezel, Christoph 101-102, 108.
 Plesner, Julianus 188-189, 199.
 Podebusk, Klaus 76.
 Pontoppidan, E. 108-109.
 Poppo 33.
 Poulsen, Peder 111-113, 115.
 Poulsen, Søren 249-250.
 Páske, Oluf E. 225.
- Rahbek, Knud Lyne 183, 198.
 Rald, N. J. 215.
 Rath sack, Mogens 17.
 Regen burg 125, 141-142.
 Reineck, Karl Eduard 126, 128, 141.
 Resen, Hans Poulsen 104-109.
 Reu, J. M. 109.
 Ricard, Olfert 185, 199, 203, 214.
 Ricwal 13.
 Rietz, J. E. 109.
 Riis, Richardt 226.
 Riising, Anne 78.
 Ringbom, Sixten 78.
 Roesdahl, Ebbe 47.
 Roesen, August 226, 228, 233-234.
 Roger II 45.
 Roesgaard, Olaf 254.
 Rosenstand, Holger 189, 199.
 Rossel, B. Hancke 152.
 Rudelbach 145.
 Ruth, C. V. A. 177.
 Rømos, Hanis 111-117.
 Rørdam, H. F. 77-80, 88, 98, 109.
 Rørdam, Skat 94, 98, 201.

- Sartor, Samuel 106-107.
Saxo 7, 11.
Saxtorph, Niels M. 39, 47, 49, 53, 75.
Schack, Egede 205-206, 214.
Schack, Tage 203, 205-206, 208-209, 211.
Scharling, Henrik 181, 198.
Schar-Petersen, Louis 180, 198.
Schiller, Gertrud 78-79.
Schindler, P. 210, 215.
Schjødte, Erik 49, 51-54, 75-77.
Schjødt-Pedersen, Knud 265.
Schjørring, J. H. 207.
Schmettau 127, 130.
Schmidt, Arne 222.
Schramm 33.
Schramm, P. E. 47.
Scott 130.
Selnecker 102.
Severin, P. E. 241.
Shaftesbury, jarl 123, 125.
Shore, Charles 146, 148.
Sickel 33.
Skautrup, Peter 99.
Skov, Helge 234.
Skovgaard-Jørgensen, Bent 246.
Skovgaard, Ruth 264-265.
Skram, Erik 182, 198.
Skræppenborg, Peder Larsen 187, 189, 199.
Smidt, Hans 252, 259.
Smith, Henrik 86, 98.
Sofia 40.
Sondrup, Chr. 260.
Steane, Edw. 128, 134.
Steen, Susan 248.
Steenstrup, Johs. 12.
Stein, Harald 151-175.
Stein, Johannes 152.
Stein, Maria 152.
Stenbæk, Jørgen 228, 230.
Stengel 20, 27, 33.
Stevns, Aage 216-19.
Stoltenberg, C. H. 155, 175.
Storck, H. B. 35.
Stordal, Fr. 231.
Stub 105.
Svend tveskæg 31.
Swane, H. J. 152, 165-172, 175.
Swane, J. 175.
Söderberg, Bengt 78.
Sølling, Bodil 255.
Sørensen, Fr. G. 253.
Sørensen, Josef 200.
Sørensen, L. S. 165, 175.
Sørensen, Niels 111-120.
Sørensen, Søren Nørgård 248.
Tausen, Hans 88, 90, 98.
Terkelsen, Niels 111.
Theophanus 45.
Thodberg, Chr. 265.
Thomander 125.
Thomsen, Iver 196, 200.
Thomsen, Niels 189, 199.
Thomsen, Niels 229, 241.
Thune-Jacobsen 220.
Thyssen, Anders Pontoppidan 199.
Tidemand, Odin Wolff 126-142.
Tillisch 142.
Tillisch 168.
Tjalve, Lars 268.
Todsén, J. C. 126, 129.
Topp, Maria 226.
Torkelund, Hans Jørgen 152.
Tove 30.
Troels-Lund, T. 182-183, 198.
Uldall, Elisabeth 223.
Ussing, Henry B. 210-211, 215.
Valdemar, hertug 43.
Valdemar I 8, 16, 40.
Valdemar sejr 43.
Valdemar atterdag 40.
Vesten, L. 49, 53, 75, 77.
Vestergaard, Anker 231.
Vinggaard, Mads 103.

- Vinter, Christian 86, 98.
Vogelius Hansen, Gudi 119.
- Wagner, Inge-Lise 252-253.
Wagner, Ludvig 187, 189, 199.
Waitz 19-20, 23, 33.
Waldkirch, Henrik 103, 106, 109.
Walther 75.
Weibull, Curt 7.
Weibull, Lauritz 7-18.
Westergaard-Nielsen, P. 212, 215.
Wiberg, Bertil 228, 235, 256.
Wichmann 30.
Widukind 29.
- Wilhjelm, K. S. F. 209-215.
Wilhjelm, Tage 209.
Willumsen, Mogens 115.
Wisbom, C. E. 241.
Wold 155.
- Zahrtmann, Sofie 151, 159-165,
168-170, 174.
Zeuthen, Frederik 187, 199.
Zwingli, H. 101.
- Ælnoth 15.
- Østergaard, Anders 189, 199.

Forfatternes adresser

Sognepræst Niels Refskou
Michael Gjøesvej 1,
2670 Greve Strand

Stud. mag. Steen Ivan Hansen
Byagervej 112G,
8330 Beder

Forlagsredaktør Eva Louise Lillie
Livjærgade 20,
2100 København Ø

Rektor Bent Noack
Slotsbanken 5,
6240 Løgumkloster

Professor Jens Glebe-Møller
Upsalagade 22,
2100 København Ø

Læge Adolf Sommer Nielsen
Egevænget 12,
8464 Galten

Rektor Asger Nyholm
Amager Fælledvej 28,
2300 København S

Sognepræst Felix Olafsson
Engholmvej 4,
3660 Stenløse

Stud. theol. Lise Lotte Kjær
Halls Allé 1, st,
1802 København V

Afdelingsleder Knud Banning
Rødlersvej 73,
2990 Nivå

Professor P. G. Lindhardt
Tagmosevej 7,
8541 Skødstrup

Cand. theol. Leo Kamstrup Olesen
Sdr. Boulevard 87,
1720 København V